

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

10871

891.99.09

4-22

1906

110 NOV 2011

831 99.09

4-22 428

204-40

ԳՐԻԳՈՐ ՎՆՆՑԵՐ

428

205-40

ՀԱՅ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐ

1002/3
1002/8

Աբովեան, Ս. Նազարեան, Ալիեան, Պեփրաբեան, Դուրեան, Պա-
րոնեան, Ծերենց, Նալբանդեան, Դամառ-Քարիպա, Պոսեան,
Սունդուկեան, Բաժձի, Շահազիզ, Աղայեան, Շիրվանզադե, Մուրա-
ցան, Լեօ, Մհարոնեան, Վ. Յովհաննիսեան, Թումաճեան, Ծառու-
բեան, Իսահակեան, Շանր և այլն:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵՓՈԽԱԾ-ՀԱՐՍՏԱՅՐԱԾ

10871

Թ Ի Յ Լ Ի 2

Տպարան «ՀԵՐՄԷՍ» ԷՈՒ. Մադաթեան փողոց № 15.

1906

(135)

Дозволено цензурою. 8-го октября 1905 г. Тифлисъ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆԻ ՏԵՂ

Երկրորդ տպագրութիւնն անա յաջորդում է առաջինին չանցած վեց ամիս. — պահելով մի անգամ արդէն բռնած ուղղութիւնն ու ընթացքը, մենք այս հրատարակութեանն աւելացրինք բազմաթիւ յօդուածներ թէ՛ արեւմտեան և թէ՛ մանաւանդ արեւելեան դրականութիւնից:

Զանց չառանք նաև տալու թարգմանութիւններ, այնպէս որ այս դիրքը միայն «Հայ-հեղինակներ» չէ, այլ նաև «Հայ-թարգմանիչներ»:

Տպագրութեան պատրաստ է երկրորդ հատորն էլ: Կենսագրութիւնների և արեւելահայ դրական շարժման էութիւնն ու ամբողջութիւնը լաւ հասկանալու համար, ուսուցիչներին խորհուրդ ենք տալիս դիմելու մեր «Պատմա-ֆննական փերականութեանը», որ մամուլի տակ է և լոյս կը տեսնի այս դրքի հետ միաժամանակ:

Այդ քերականութիւնը բաղկացած է երկու մասերից. մինը ուսուցիչների համար, ուր մանրօրէն մշակւած ու պարզուած են մեր լեզուի էվոլյուցիան պատմականօրէն. միւսը՝ համառօտ՝ աշակերտների համար, որ ցանկացողը կարող է աշակերտների ձեռք տալ իրրեւ ձեռնարկ:

Աբովեանի յօդուածներում խիստ անհասկանալի թուրքերէն բառերը փոխարինուած են հայերէն բառերով, և օժ. բ. երբ. դէմքը՝ ա, դարձրել ենք է, մի բան, որ արդէն շատ անգամ գործադրուած է ուրիշ դասագրքերում, և կարող ենք վկայել, օգտաշահ կերպով, ինչպէս որ՝ աւելի հասկանալի լինելու համար, Եղիշէի, Ալիշանի, Փարպեցու և մի քանի այլ հատուածներ թարգմանուած են արեւելեան գրաբարբառով՝ աշակերտների դիւրութեան և նիւթի հեշտ իւրացման համար:

Գ. Վանցեան

Վերջում է հարգանքով անու մեծահարգանքով քաղցրիկ
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային

Եվ արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային

Վերջում է հարգանքով անու մեծահարգանքով քաղցրիկ
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային

Եվ արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային

արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային
- արքային և արքային և արքային և արքային և արքային

ՄԱՐԵԻՆԵՆ ԲԱԺԻՆ

1. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎԵՆ

Սաչատուր Արովեանը ծնունդ է 1804—5 թ. Երևանի
մօտ, Բանաքեռ գիւղում: 10 տարեկան, հայրը նրան տա-
նում է էջմիածին՝ ուսման ապուլ և յանձնում է Սնտոն
Եպիսկոպոսին: 1820—21 թ. նա իր հոգաբարձու Անտոն
Եպիսկոպոսի հետ դալիս է Հաղբատ և ապա Թիֆլիզ, ուր
Ս. Նազարեանի հետ միասին սովորում էր յայտնի հայ-
կաբան Ղարաբաղի Պողոս վարդապետի մօտ: 1823-ին
բացվում է Ներսիսեան դպրոցը, ուր և մտնում են Նա-
զարեանն ու Արովեանը:

Այնուհետև Արովեանը էջմիածնում էր իբրև սարկա-
լազ և տիրացու: Երբ 1828 թ. Հայաստան է դալիս պրօֆ.
Պարրօտը Մասիսը բարձրանալու, Արովեանն ընկերանում
է Պարրօտին իբրև ուղեկից և թարգման և շատ սիրելի է
դառնում պրօֆեսսորին: Լինելով վերին աստիճանի ու-
սումնասէր, Արովեանը խնդրում է Պարրօտին, որ իրան
տանի հետը Դորպատ ուսումը շարունակելու: Պարրօտի
միջնորդութեամբ ուսու կառավարութիւնը թոշակ է տալիս
Արովեանին Դորպատում ուսանելու և 1830-ին մենք ար-

դէն նրան գտնուած ենք Դօրպատում: Վեց տարի Դօրպատում մնալուց և ուսանելուց յետոյ, նա վերադառնում է հայրենիք, բայց աջողութիւն չի ունենում. որովհետև այն ժամանակուայ հայերը կարծում էին, որ բողոքական գերմանացիների մէջ կրթուած Աբովեանը խմորուել է բողոքականութեամբ, ուստի և Յովհաննէս Կաթողիկոսը մերժեց նրան տալ թէ՛ կուսակրօնութիւն և թէ՛ ուսուցչութիւն: Ստիպուած՝ Աբովեանը մտնում է արքունի ծառայութեան և կարգւում է տեսուչ նահանգական դպրոցի: 1839-ին՝ արդէն հոգևոր կոչումից հրաժարուած, ամուսնանում է մի գերմանուհու հետ: Նա փորձում է մի դասագիրք հրատարակել, բայց աջողութիւն չի գտնում, որովհետև արգելում են աշխարհաբար դասագրքի գործածութիւնը: 1840-ին Աբովեանը գրում է իր «Վերջ Հայաստանին», որով և դրնում է ամենամեծ հիմնաքարը մեր ներկայ գրական լեզուի: Ինքը, սակայն, չտեսաւ իր այս գործի տպագրութիւնը, ոչ էլ վայելել կարողացաւ գրական մարդու համբաւ:

1843-ին Աբովեանը տեղափոխւում է Երևան աւելի ցածր պաշտօնով, իսկ 1847-ին բոլորովին արձակւում է պաշտօնից. 1848 թ. ապրիլի 2-ին, լուսադէմին, հեռանալով իր տանից, անհետ կորչում է:

Աբովեանի «Վերջ Հայաստանին» շատ ու շատ տեսակէտներով մի վերին աստիճանի նշանաւոր գործ է. նախ՝ դա առաջին վիպասանութիւնն էր հայերէն լեզուով, գրուած պարզ, հասարակ, նոյնիսկ ռամիկ լեզուով, այնպէս, ինչպէս խօսում էին Քանաքեռ գիւղում: Այն ժամանակուայ համար, երբ ամենքը սովոր էին կարգալ ու գրել միմիայն գրաբար, դա մի չափոնուած քայլ էր, որ կարող էր անել միայն Աբովեանի պէս տաղանդը:

Սկսած նախապատմական ժամանակներից մինչև Աբովեանի գործը, ոչ մի տեղ դուք հայ ժողովուրդ չէք տեսնում: Աբովեանն է, որ առաջին անգամ ծանօթացնում է մեզ հայ գիւղացու հետ իր տիպային պարզութեամբ. նրա կեանքը, նրա կենցաղը, նրա ցաւերն ու հոգսերը, ուրախութիւնն ու վիշտը, նրա կինը, մայրը, դա-

ւակը, ընտանիքը, գիւղը, համայնքը, նրա լեզուն, մի խօսքով հայ գիւղն իր բոլոր բնորոշ գծերով: Դա մի հսկայական գիւտ էր, որ մեր գրականութեան մէջ մտցրեց Աբովեանը՝ լոյս աշխարհ հանելով բուն հայ ժողովուրդը դարաւոր անյայտութիւնից: Մի Նազարեան, մի Նալբանդեան, մի Պատկանեան, Բաֆֆի և Պօռեան կարող էին երևան գալ ու գործել միայն այդ գիւտից յետոյ:

Աբովեանը նկարագրում է պարսիկների տուած տանջանքներն ու տառապանքը հայ ազգին. նրա վէպի հերոսը՝ Աղասին, սպանում է պարսիկ զինուորներին, որոնք եկել էին Քանաքեռ՝ մի հայ աղջիկ տանելու պարսիկ Սարգարի համար: Աղասին իր ընկերների հետ ստիպւում է փախչելու. անցնում է Տաճկա-Հայաստան, ուր նոյն տառապանքն ու թշուառութիւնն է տեսնում. ամեն տեղ ձգնելով հայերին, գնում է Անի, որ նրա վրայ անասելի տառաւորութիւն է թողնում: Վերջը միանում է ռուսաց զօրքին՝ հայրենիքի ազատութեան համար մարտնչելու, և սպանւում է Երևանն առնելուց յետոյ մի պարսիկ ձեռքով:

Գիրքը գրուած է այնպէս զգացուած, այնքան տաք ու կրակոտ, հեղինակի երևակայութիւնն այնպէս բոցավառ ու ջերմ է, լեզուն այնքան հարուստ, պարզ և անպաճոյճ, նկարագրին այնքան բնական, սրտաբուխ և ոգելից, որի նմանը մեր գրականութեան մէջ առհասարակ քիչ կարելի է պատահել: Գիրքն ամբողջովին տողորուած է հայրենիքի, ազգի և ժողովրդի ցաւերի նկարագրութեամբ: Աբովեանի ոճը նման է մի հեղեղի, որ երկարատև երաշտից յետոյ յանկարծակի թափւում է մի այնպիսի յորդութեամբ, այնքան ուժգին և յորդառատ, որ ամեն ինչ տակն ու վրայ անելով առաջ է տանում, յեղափոխելու ժամանակակից մտքերի հոսանքը, նոր ճանապարհ բաց անելու այդ մտքերի համար և նոր ընթացք տալու նրանց... և նա հասաւ իր նպատակին: Մի հուժկու հարուածով պէտք էր կտրատել գրաբարի կաշկանդիչ կապերը, մի «Հայրենասիրի ողբով» պէտք էր իմաց տալ նորածին լեզուի զարթոնելը, մի սրտամորմոք, յուզիչ լեզուով պէտք էր երևան հա-

նել հայ ժողովրդին անյայտութիւնից, լեզուով, ձեռով, նիւթով և հոսթեամբ պէտք էր մի նոր գրական կոթող ստեղծել. այդ ամենն արաւ Աբովեանը, իր մի գործով, և անյայտացաւ, այդ բառի իսկական իմաստով, Կոլումբոսի նման,—առանց վայելել կարենալու իր գիւտի և իր գործի մեծութիւնը:—Մինչև իսկ այսօր, Աբովեանից զրեթէ 60 տարի յետոյ, մեր հեղինակներից ոչ մինը չի կարող մրցել Աբովեանի հետ զգացմունքների խորութեամբ և ոճի զօրեղութեամբ. անցեալից նրա հետ համեմատել կարելի է միայն Գր. Նարեկացուն:

Աբովեանի նշանակութիւնը շատ մեծ է.

ա. Նա է աշխարհաբարի ամենամեծ հիմնադիրը.

բ. Նա է առաջին հայ վիպասանը.

գ. Նա էր, որ առաջին անգամ ճանաչել տուաւ մեզ հայ ժողովրդի կեանքն ու կենցաղը:

Գ. Վանցեան

2. Ա. Ռ. Ա. Զ. Ա. Բ. Ա. Ն.

Քսան-երեսուն տարուց աւելի է, իմ ազիզ հէր՝ իմ սիրելի ազգ, որ սիրտս կրակ է ընկել, էրւում, փոթոթւում է, գիշեր-ցերեկ լացն ու սուգը իմ աչքիցս, անն ու հիւր իմ բերնիցս չի պակասում, այ իմ արիւնակից բարեկամը, որ մէկ միտքս ու մտքաղս ձեզ պատմէի ու յետոյ հողը մտնէի: Ամեն օր գերեզմանս առաջիս տեսնում էի, ամեն ժամ մահուան հրեղէն սուրբ գլխիս պտըտում էր, ամեն րոպէի ձեր սիրտն ու դարդը՝ հոգիս էրում, մտշում էր. լսում էի ձեր քաղցը ձէնը, տեսնում էի ձեր սիրուն երեսը, իմանում էի ազնիւ միտքն ու կամքը, վայելում էի ձեր ազիզ սէրն ու բարեկամութիւնը, մոտածում էի ձեր կորցրած փառքն ու մեծութիւնը, մեր առաջին՝ էն հիւանալի թագաւորաց, իշխանաց գործքն ու կեանքը, մեր հայրենեաց, մեր սուրբ աշխարհքի առաջուան սքանչելիքն ու հրաշքը, մեր ընտիր ազգի աննման բնութիւնն ու արած քաջութիւնները: Մասին առաջիս էր կանգնած միշտ, որ

մատով ցոյց էր տալիս՝ թէ ինչ աշխարհքի ծնունդ եմ ես: Իրախոր մտքումս էր կենդանի, որ ինձ երազում, թէ յուրջ՝ միշտ մեր երկրի անունն ու պատուականութիւնը՝ իմ առաջս էր բերում. Հայկ, Վարդան, Տրդատ, Լուսաւորիչ քնած տեղս էլ ինձ ասում էին՝ որ ես իրանց որդին եմ. Ներսիս թէ Ասիա ինձ անդադար ձէն էին տալիս, թէ Հայկայ զաւակն եմ ես, Նոյեան թոռը, Էջմիածնայ որդին, զրախաի բնակիչը: Դաշտում թէ ժամում, չօլում թէ տանը՝ էն քարերն էլ ուզում էին որ սիրտս պոկեն, հանեն, որանդ որ իմ ազգի ոտը կոխել է, ու էս օր էլ կոխում է. շատ անգամ մէկ հայ տեսնելիս՝ ուզում էի եղած շունչս էլ հանել, նրան տամ, բայց անի, լեզուս փակ էր, աչքս բաց, բերանս բռնած, սիրաս խոր, ձեռս պակաս, լեզուս կարճ: Գանձ չունէի, որ գործով ցոյց տայի ուղածս, անունս մեծ չէր՝ որ ասածս տեղ հասնի: Մեր զրքերն էլ զրաբար, մեր նոր լեզուն էլ անպատիւ, որ սրտիս կարօտը խօսքով յայտնէի. հրամայել չէի կարող, խնդրէի, աղաչէի էլ՝ լեզուս մարդ չէր իմանալ, չունքի ես էլ էի ուզում՝ որ ինձ վրայ չծիծաղեն, չասեն՝ կոպիտ է, յիմար է...

Էսպէս բաները մտածելով, օրս ու ումբոս մաշուել էր: Շատ անգամ ուզում էի իմ գլուխս մահու տամ: Զէի իմանում՝ թէ սրա չարէն ինչ կ'ըլի: Թող լսողը չհաւատայ, ամա էս ցաւն էսպէս էր սիրտս առել, որ շատ անգամ զր-ժուածի պէս ընկնում էի սար ու ձոր, ման գալիս, մատածում, էլ եղ սիրտս լիքը տուն գալիս...

Մէկ բարիկենդանի՝ աշակերտներս որ բաց թողի, սկսեցի, ինչ որ երեխութիւնիցս լսած, կամ տեսած բան զիտէի, տակ ու զուլս անել: Վերջը իմ ջիւան Աղասին միտս ընկաւ. նրա հետ հարիւր բաջ տղերք էլ իրանց գլուխը բարձրացրին ու ամենն էլ ուզում էին՝ որ իրանց ոտը զնամ: Միւսները մեծ-մեծ մարդիկ էին, շատն էլ դեռ սաղ սալամաթ՝ փառք Աստուծոյ, Աղասին աղքատ ու մեռած, նրա սո՛ւրբ գերեզմանին ղուրբան: Ասեցի՝ կեղծաւորութիւն չանեմ, նրան ընտրեցի: Սիրտս էկել էր, բերնիս հասել: Տեսնում էի որ էլ Հայի լեզուն խօսող քիչ է զըս-

հաւում: Մէկ ազգի պահողն էլ լեզուն է ու հաւատը. թէ սրանց էլ կորցնենք, վայն էկել է մեր օրին: Հայոց լեզուն առաջիս փախչում էր, երեսուն ապրուայ փակ բերանս Աղասին բաց արեց: Մէկ երես բան դեռ չէի գրել, որ իմ մանկական սիրելի բարեկամ ու ազնիւ հայազգի պարոն դօքտօր Աղաֆօն Սմբատեանը ներս մտաւ: Ուզում էի թուղթս ծածկեմ, էլ չկարացի. ինձ համար Աստուած էր նրան էն սհաթին գրկել, նրա ջանին մեռնիմ: Զօռ արեց որ կարգամ, բարեկամիցը ի՞նչ պէտք է թաքցրած: Սիրտս դողում էր կարգալիս՝ մտքումս ասում էի՝ թէ հէնց հմիկ որդի որ է, գլուխը կը պտըտի, ունքերը կը կիտի միւսաների նման ու իմ ախմախութեան վրայ մտքումս էլ է հօ կը ծիծաղի, որ երեքիս չասի: Բայց փխսը ես էի, որ նրա ազնուական հոգին դեռ լաւ չէի ճանաչել: Վերջացնելիս՝ որ հէնց էն է թուրն էկել էր, ոսկորին դէմ առել, որ չասեց. «Թէ որ էգպէս կը շարունակէք, շատ հիւանալի բան կը դառնայ», ուզում էի վրայ թռչեմ, բերանը, էն քաղցր բերանը համբուրեմ:

Նրա սուրբ բարեկամութեանն եմ պարտական, որ մունջ լեզուս բաց արեց: Նա գնաց թէ չէ՝ կրակը ջանս առաւ: Սհաթի տասն էր առաւօտի: Էլ հաց, կերակուր միտքս չեկան: Ծանճը առաջովս անց կենալիս, ուզում էի սպանեմ, էնպէս էի վառուել: Ծնող, տուն, երեխայութիւն, ասած, լսած բաներ էնպէս էին կենդանացել, որ էլ աշխարհքը միտքս չէր գալիս: Ինչ խուլ, կորած, մոլորած մտքեր ունէի, բոլորը բացուել, եղ էին եկել: Նոր էի իմանում, որ զրաբար ու ուրիշ լեզուներ՝ մինչեւ էն սհաթը միտքս փակել, բխովել էին: Ի՞նչ որ ասում էի, կամ դրում էն ժամանակը՝ զողացած կամ հնարած բաներ էին, էնդուր համար հէնց մէկ երես բան գրում էի թէ չէ՝ ես քունս էր տանում, ես ձեռս բեղարում: Գիշերուան մինչեւ սհաթի հինգը ոչ հացի մտիկ արի, ոչ չայի, չիրուխն էր իմ կերակուրը, գրիլը իմ հացը: Տանըցոց խնդրելուն, նեղանալուն, խռովելուն էլ չէի մտիկ անում: Երեսուն թաբաղէն էն է լցուելով էր, որ բնութիւնը իր պարտքը պա-

հանջեց՝ աչքերս գնաց: Սաղ գիշերը ինձ էնպէս էր երեւում՝ թէ նստած գրում եմ. երանի՛ կրկեր ինձ՝ թէ էն մաքերը ցերեկն էին միտս ընկել... Գաղղաթ ինքն ինքն Հայեր, թող ինձ այսուհետեւ ազգէտ կանչեն... Թող տրամաբանութիւն գիտեցողը իրան համբարի համար գրի, ես՝ ձեզ համար:

10. Արովան

3. ՀԱՅՐԵՆԻ ՀՈՂԸ

Հայաստանի հոգն էն հոգն է, էն հիւանալի աշխարհն է, ուր որ զրախան էր եղեմական, ուր Աստուած՝ բոլոր աշխարհը ջրհեղեղովը երբ որ կործանեց, Հայոց սուրբ Մասսայ սարը միայն արժան տեսաւ, որ Նոյեան տապանը նստի ու Հայոց երկրիցը էլի մարդիկ բազմանան ու ուրիշ երկիրներ էլ շինութիւն գցեն. էն սուրբ հոգն է, ուր որ անպարտելին Հայկ իր նիզակը ցցեց ու իր սուրբ անունովը Հայաստան կանչեց: Էն ընտիր հողը շատ ուրախութիւն տեսաւ, շատ գեղեցկութիւններով զարգարուեցաւ, շատ թշնամու նախանձելի դառաւ: Դա էն սուրբ հոգն է, ուր Բազրատունեանք, Ռուբինեանք՝ իրանց հազար թշնամու ձեռի անտէր մնացած հայրենիքն էլ եղ գերեզմանից հանեցին, էլ եղ նոր հողի տուին. էն օրհնեալ հոգն է, ուր Ասորիք, Պարսիկք, Հոնք, Ալանացիք, Մակեդոնացիք, Հռովմայեցիք, Արաբք, Օսմանցիք՝ ջրհեղեղի պէս վրայ եկան, հարիւրաւոր ազգ ու աշխարհ ոտնակոխ տրին, ջնջեցին, սրբեցին, — թրի, կրակի մատաղ արին, որտեղ որ սար չի մնացել՝ որ արին չտեսնի, քար չի մնացել՝ որ մարդ տակով չանի ու հարիւր մեր հարեան ազգեր էնպէս են հողի հետ հաւասարուել, կորել՝ որ էս օր ոչ նրանց շունչը կայ, ոչ անունը: — Բայց սուրբ Հայոց ազգը, անյաղթելի Հայկայ որդիքը, իրանց կեանքը, թագաւորութիւնը, մեծութիւնը, վառքը, իշխանութիւնը, դօքթը կորցնելէն ետեւ, որ տեսան՝ թէ աշխարհակործան ջրհեղեղին, էս գազան ազգերին չեն կարող դիմանալ, աչք-

ները երկինքը գցեցին, գլխները գոգները դրին ու հազար թրի տակից, հազար կրակի միջից, սիրտը սրտի տուած, հոգի հոգու կայցրած, մինչև էս օր էլ՝ իրանց գլուխը, իրանց սուրբ հաւատը, իրանց սուրբ օրէնքը՝ էն վեհանձնու-
թիւնովը պահպանեցին, որի օրինակը աշխարհքում ոչ է-
լել է, ոչ կ'ըլի: Նոյեան դէսը վեց հազար տարի Հայոց
խեղճ ազգը հեթանոսի, կռապաշտի, մահմեդականի, տնո-
րէնի ձեռն էր աչք բաց անում, նրանց հետ քեպլա տա-
լիս, ու շատին շատ անգամ իր սրտի տակին գցում... Բայց
կարող է վարդը ծովի միջում գործնալ, կարող է մանու-
կը կրակի առաջ դիմանալ, կարող է կակող ցորնի հասկը
էն կայծակին ու կարկախն համբերել, որ մեր ազգը իր
թշնամուն համբերել է, կամ դիմադրել:

Հայոց ազգ, Հայոց ազգ, ձեր ջանին մեռնիմ. Հայոց
ազգ, Հայոց աշխարհ, էն օր կաթը ծծեցիր, որ դուք էս
հողին ունեցաք, էս սիրտը ձեր միջում պահեցիր, էս հը-
րաչքը աշխարհին ցոյց տուիք: Էն ի՞նչ քարացած սիրտ
պէտք է ըլի, որ ձեզ չսիրի, ձեր փառքը չգովի: Դուք
իրար պահեցէք, ձեր հողն ու ազգը պաշտեցէք, այ Հայ
ազգէք,—բայց աչքս ճամրի է, տկանջս ձէնի՝ ձեր ջանին
դուրբան՝ չթողաք, որ էս մուրազը հետս գերեզմանս տա-
նեմ ու հողումը մարմինս քրքրուի, երկնքումը հողիս տան-
ջուի, երբ իմանամ՝ թէ ձեր սէրը պակսել է, ձեր բարե-
կամութիւնը ցամաքել:

Յ. Արուստան

4. Ե Ր Ե Ի Ա Ն Ի Բ Ե Ր Դ Ը

Լեռ քարափի վրայ՝ ցից գլուխը բարձրացնում, թա-
մաշա է անում հանդարդ՝ հազար գլխանի դեի պէս՝ Ե-
րեանու՝ հազար տարեկան քաւթառ, պառաւած, չորս կողմը
խանդակով կապած, բրջերով դայիմացրած, սուր սուր ա-
տամները գլխին շարած, հինգ զագաչափ հաստ սլաքագով
երկու տակ բռնած, մէկ ոտը Կոնգուումը, մէկ ոտը Դամուր-
բուլաղի գլխին դրած, մէկ բերանը հիւսիս, մէկը հարաւ
բաց արած, չորացած գլուխն երկինքը ցցած, լէն փէշերը

երկրումը փռած, անամօթ երեսը կոկած, սվաղած, հազար
բնով, հազար փանջարայ աչքերը դէս ու դէն չռած, ջուխտ
չանգերով Զանգուի քարոտ, զարհուրելի, սեւդէմ ձորը
խտտած, դոշին կրպցրած, անմազ, անկեղու, մարդակեր
բերդը, ու գեղնած երեսը հեռու տեղից ծածկում, ա-
զան աչքերը գեանին քցում, որ միամիտ տեսնողին դհա
շուտով, դհա հեշտ իր ծոցը քաշի ու բիրաւի, անձէն, ան-
սաս կուլ տայ, փշացնի:

Պարսիկ նրան շինեց, խորամանկ, խաբեբայ, թէ օս-
մանցի նրա հիմքը դրեց՝ կատաղի, անհաշտ, ոչ գիր կայ,
ոչ թարեգ: Նրա պատմութիւնը խաւարի միջումն է, մարդ
ուղիղ չի գիտի, չի լսել, բայց հաղաքաւոր ժամանակ՝ ա-
նահ, անվախ, պինդ երեսը լիւր դադանի պէս դէմ տուած,
որքան թօփի, թօփխանի գիւլէք էլ նրա կոշտ քամա-
կին, նրա կակող դոշին, նրա բաց գլխին զիպան, ոչինչ
չի աղքեց, քեար չարեց: Կորցրած լիւերն էլ եդ սաղա-
ցրած, ջարդած ոսկոռներն էլ եդ սնգացրած՝ գլուխը
վեր քաշեց, էլ եդ շունչ առաւ, վեր կայաւ, կանգնեց ու-
սերը դրեց, ոլորեց, սարքեց ու էլ եդ հարբա¹⁾ դալով, հա-
թաթայ տալով²⁾, իր գլուխը քորովի, իր շուաքի հետ խա-
ղացողի՝ թուլութեան, փոքրոգութեան, անգօրութեան ու
յիմար յանդգնութեան վրայ ծաղր անելով, ծիծաղելով, ծափ
տալով, պպին³⁾ կանգնեց, մատը ցցեց էս հողաշէն, այլ ոչ
քարաշէն բերդը ու խենէշ դիմօք՝ իր կոտորած ոտները
Զանգուի բերանը խցկելով, մատը տեղը նստած, Զանգուի՝
որ գիշեր-ցերեկ, անքուն, անդարար, դժուած, կատաղած
նրա բաց դոշին, նրա անիրաւ սրտին՝ իր սլաղած ջրի ան-
բերան թրովը, քարի ուրաքով վէր հատում, զարկում է,
բայց տեսնելով՝ թէ չի կարում ջիգը հանել, վրէժն
առնել, նրան քանգել, դոռալով, զանգատելով, կական
բառնալով, քիչ-քիչ ձէնը փորը քցում ու մունջ-մունջ ե-
րեսը կախում, Զանգիբասարի ծոցն է մոնում ու յոյսը
կտրած, սիրտը կտրած՝ ախուր դէս ու դէն ցրում, ցը-
նորում ու հազար բարի, հազար պառուղ ու արդիւնք տա-

¹⁾ Յարձակուել. ²⁾ սպառնալ. ³⁾ յամառել:

լով, բաշխելով, ճամբէն մոլորում, կորչում ու չի կարում
իր սիրուն քվորն էլայ Արազին մէկ խաբար տանի, չունքի
Երեւանու թամարզու, կարօտ բնակիչքը նրա ճամբէն բռն-
նում, նրան սիրով խտտում, իրանց մէջը, իրանց հանդն են
աանում, որ նրա սուրբ կաթնահամ ջրովը՝ իրանց էրուած
սիրտը հովացնեն, իրանց դառը քրտինքը նրանով լուանան
ու նրա տուած պաղովը իրանց գլուխը պահեն:

Խ. Արուստան

5. ԱՂԱՍՈՒ ՄՕՐ ՆԱՄԱԿԸ

«Աղասի ջան՝ Աղասի. գլխովդ փարվան ըլիմ՝ Աղասի:
— Ընչի՞ չեմ էս սհաթին կրակ դառնում՝ ինձ էրում, ընչի՞
լեզու չի չորանում, աչքս խաւարում, ընչի՞ չեմ թող դառ-
նում, որ բալքի թէ քամին բերի, դամ, սաիդ տակին
ցրուիմ, սարէսար ընկնիմ, քարէքար, որ իմ երեսը կսխես,
որտեղ որ գլուխդ դնես, որտեղ որ քուն մտնես՝ նանն
ըմբրիդ մեռնի, իմ թագաւոր, իմ աղա Աղասի»:

Տնկած ծառերդ փուշ են դառել՝ ինձ սպանում, պա-
հած ծաղիկներդ կրակ են դառել՝ ինձ էրում, խորովում,
ման եկած տեղերդ՝ աչքիս լսումը մղրախի պէս ցցւում,
սիրտս դուս ճոթում: — Ո՛ւր կորչիմ, որ ձէնս օքմին չի-
մանայ, ո՛ւր գնամ, որ աչքս՝ քո տեսած բաներն էլ չը-
տեսնի, միտքս քո ասած խօսքերն էլ չյիշի, ջանս քարա-
նայ, որ էլ անունդ չտամ, սիրտս ջուր կարի, որ էլ քո
սէրը չզգամ, ումրս փչանայ, օրս խաւարի, որ երկնքի
տակին էլ չասեմ, թէ ես էլ եմ մէր, ես էլ որդի բերել,
ինձ էլ մէկ օր աչքալիս տուին, ես էլ մէկ օր որդու, դա-
ւակի արևի ձէնը պէտք է ածէի, — ես էլ որ աչքս խփելի՝
մէկ բուռը հող դու պէտք է երեսիս քցէիր, դու իմ նաշը
խտաէիր, դու իմ լաշը հողին տայիր, դու վրէս սուղ ա-
նէիր. — «Հողիդ լիս դառնայ՝ այ իմ մէր, այ իմ մէր, ի՞նչ
կըլէր, որ մէկէլ աչքդ աչքիս, բերանդ բերանիս առնէր ու
յետոյ Աստուած հողիս տանէր»:

«Հողիս խոր է՝ թէ հանեմ, Աստուծոն տամ. սիրտս
ձեռիս չի, որ կրակը քցեմ, էրեմ. երկնքին ձեռս չի հաս-

նում, ականջդ ձէնս չի ընկնում: Ղուշ է գլխավերես թրո-
չում՝ քո անունն եմ ապիս, շունչս է բերնիցս դուս դա-
լիս՝ քո հասրաթը ջիգեարս էրում, փոթոթում, աչքիս եմ
հուփ տալիս՝ սիրտս է տրաքում, բերանս եմ կախում՝
միտքս է ցնորում. տունն եմ մտնում՝ պատերն են ինձ
դժոխք դառել. դուս եմ դալիս՝ սար ու ձոր, սև օրս լաց
ըլում. երկնքին եմ նայում՝ մէկ ձէն չի դալիս, երկրին
եմ մահիկ տալիս՝ մէկ խաբար չիմանում: Բարձին եմ դը-
լուխս դնում՝ շունչս է ինձ խեղդում, քնած, թէ դարթուն՝
դու ես աչքիս առաջին պտիտ դալիս: Արտասուենքս ծով է
դառել՝ Աղասի ջան. ախ ու ոխ բաշխով շունչս կտրուել,
հողիս մաշուել, գլխիս էլ մաղ չի մնացել, որ բամուռն չտամ,
երեսիս էլ տեղ չկայ, որ չըլիմ կտրատել, տան ու դռան էլ
քար չկայ, որ չըլիմ դռիս խփել: Դուխս ծեծելուցը ձեռ-
ներս բեղարեց. շատ լաց ըլելուցը աչքս խաւարեց, բայց
անխ... անխ... հողիս իմ տուած չի, որ ասեմ՝ դուս գնա.
սաղ սաղ էլ գերեզման մանեմ, ո՛ւմ ձէնը լսեմ, ո՛ւմ երեսը
տեսնեմ, ո՛ւմ հողիս տամ, ո՛ւմ ոտի տակին գլուխս դնեմ,
ո՛ւմ էս փէտացած ձեռներովս խաւտեմ, ո՛ւմ էս չորացած
լեզուովս ասեմ: Մեռնիմ էլ Աղասի ջան, հողիս գլխովդ պտիտ
կըգայ, ապրեմ էլ՝ որդի ջան՝ ջանս քո ուղղութիւն դրած է:
Հողիս երկնքումն ըլի՝ մարմինս քո առաջին փիանդադ.
շունչս վրէս ըլի՝ դու ես իմ սրտի մուրազն: Հող կըգառ-
նամ, հողս քեզ պտուղ կըտայ, ջուր կըկտրուիմ, քո հանգին,
ծաղկի վրայ կըթափեմ, դրախտումն ըլիմ՝ քո ծառի ճրխկ-
ների վրայ բլբուլի պէս կրկանդնեմ, քեզ անուշ քուն կը-
դնեմ, աշխարհքումս ապրիմ՝ ջանս քեզ դուրբան կըտամ,
թաք դու ծաղկիս, ծլիս, զօրանաս՝ անունիդ մեռնիմ»:

Խ. Արուստան

6. ԱՂԱՍՈՒ ԿՆՈՋ ՆԱՄԱԿԸ

«Յարմբ որ սիրտս հանեմ, էս թղթումը դնեմ, եարմբ
որ բաց անես ու հագար թուր միջումը ցցուած տեսնես,
կիմանան էն ժամանակը՝ թէ նազուդ, քո ջրատար նազ-

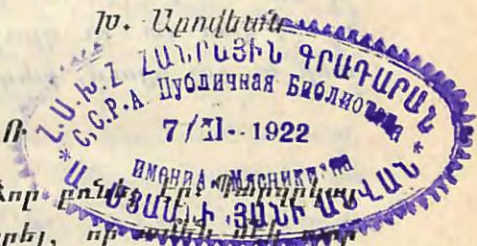
լուդ ի՞նչ ցաւ է քաշում, ի՞նչ օրումն է, ի՞նչ հալումն, իմ
գլխի տէր, իմ ըմբռի թաղաւոր՝ Աղասի: Ո՞ր սարերն են
առաջդ կապել, որ գետերը ճամբէդ կտրում, որ ձեռն է
թևիցդ բռնում, եդ քաշում՝ ա՛յ իմ թագ ու պարծանք, որ
էսպէս ինձ կրակում թողել ես, ինձ դժոխքը զրկում, դու
արքայութիւնը վայելում, ինձ սուրը քաշում, դու ձեռներդ
լուանում, ինձ դիւանոցը տալիս, դու հրեշտակների միջին
արևիդ ձէնն ածում ու երեսդ էլայ չես դարձնում, որ ինձ
հողը դնես: Աղասի ջան, Աղասի, երաբ երեսդ մի երկնքին
չես գցում, որ տեսնես՝ թէ ի՞նչ մորած ամսեր են առա-
ջիդ կանգնած, ի՞նչ կրակ է վերեւիցը վէր թափում: չէս
խմանում միթէ՛՝ անիրաւ, անջիգեար՝ թէ էս կրակն ու էս
բոցը, էս ծուխն ու էս ամսը՝ իմ բերնիցն են դուս գալիս,
իմ սիրտս է քուլայ քուլայ իրանից հանում, վերնն աստ-
ղերը խաւարացնում, բռնում, ներքեւ սար ու ձոր պա-
պանձացնում, անձող շինում»:

«Հարիր անգամ գերեզմանի դուռը հասել՝ էլ եդ եդ
եմ էկել, հարիր անգամ արեգակը որ մէր մտաւ, ես էլ իմ
հողիս հետը ճամփու քցեցի, ու ան՝ էլի ծէպը բացուելիս,
հէնց խմանում էի հողումն եմ, չէի ուզում շունչ քաշեմ,
հէնց խմանում էի, մեռելների կողքին եմ, չէի կամենում,
գլուխ բարձրացնեմ, ու էլի մօրդ՝ անխ, քո ումբը խա-
ւարած մօրդ ձէնն որ ականջս չէր ընկնում, էլ եդ աչքս
բաց էի անում, մազերս նրա ոտի տակին փռում, որ կամ
ինձ սպանի, կամ թէ չէ մահի ձեռիցը չխլի, ինձ սաղ սաղ
էսպէս չէրի, չխորովի. ամա էլի որ նրա էն խաւարած
աչքերը, էն չորացած, մազ դառած ջանը որ աչքովս էր
ընկնում, որ խմանում էի՝ թէ նա էլ քո ցաւն է քաշում,
քո դարդովն է էսպէս փոթոթւում, քո՛ քո՛ ջանին մեռնիմ,
միտք էի անում, որ թէ ես էլ մեռնիմ, էլ նրան աշխարհ-
քումը պահող չի ըլիլ, սր ես կորչիմ, նա էլ կենդանի հետս
պէտք է հողը մտնի, կամ ջուրն ընկնի, խեղդուի, որ միտք
էի անում, թէ նրա խորոված սիրտը ինձանով է մի քիչ
հովութիւն գտնում, քո կարօտը, քո հոտն ու համը բիշ թէ
շատ՝ ինձանից է նա առնում, ինձ որ չունենայ, կամ սովը

պէտք է նրան սպանի, կամ քարէ-քար ընկնի, մէկ բուռը
հողի, մէկ օրհնած տեղի էլ հասարթ մնայ: Ի՞նչ պէտք է
անէի, որ ջուրն ընկնէի, հողիս իմը չէր՝ որ հանէի, նը-
րան տայի, բալքի նա ապրէր, քեզ տեսնէր, քո արդար
ձեռը բռնէր, դար գերեզմանս ու գլխիս կանգնէր, ասէր.
«Աղասի ջան՝ էս է նաղլուիդ հանգստարանը. էս հողին
նա իր ջանը զուրբան տուեց. հետս խօսում չէր, որ դարդն
խմանայի, ես էլ չօփ էի դառել, աշխարհքն աչքիս փուշ
կտրել, որ մէկ մօտին նստէի, քրտինքը սրբէի, կամ մէկ
սառը ջուր տայի: Ես իմ տեղումն էի կրակի միջումն էր-
ւում, սա իր բարձի վրայ. ես իմ գլուխս էի բարձրացնում՝
որ հողիս տամ, սրա հրեշտակն էի տեսնում գլխին պաիտ
գալիս. ես ասի էի քաշում, որ ձէնս քո ականջն ընկնի,
սրա ականջն էր ընկում, սրան էրում, մաշում»:

7. Ձ Մ Ե Ռ

Ձինն եկել զիգուել, սար ու ձոր բռնելով, որ
զիշերը էնպէս էր գետինը սառացրել, որ տեսնելու
կոխելիս հազար տեղից տրաքարաքում, ճրրճում, ճրք-
ճրքում էր ու մարդի ջանը սրբաբազանում, ձէն տալիս:
Ամեն մէկ ծառի ճղքներից, ամեն մէկ տան կառուրից հա-
զար տեսակ սառցի լուլայ, հազար տեսակ ձնի քուլայ կախ
էր էլել ու բիզ-բիզ իրար վրայ սառել: Հէնց զիտես սար
ու ձոր կամ նոր էր ծաղիկել, կամ նոր ծերացել, մահուան
դուռն ընկել: շունչն էր մնացել, որ տայ ու աշխարհիս
«բարով մնաս» ասի: Թուշուն, գազան, անասուն սողուն,
որը փէտացել էստեղ, էստեղ վէր էր ընկել, որն էլ վա-
ղուց, ամսով սռած բունը մտել, ձէնը կտրել, պաշարը
վայելում, զարնան գալուն սպասում: Գետերի, առուների
երեսները սառիցը մէկ գազ էկել, հաստացել, իրար վրայ
դիգուել, էնպէս էր ջրի, աղբրի բերնին հուփ տուել, որ մօ-
տըներին կանգնողը միմիայն նրանց խուլ ձէնն էր լսում,
որ սառցի տակին տխուր տրտում, քրքրում էր ու էլ

եղ էստեղ, էնտեղ կամաց-կամաց ձէնը կտրում, պա-
պանձւում, սառչում:

Արեգակը էս առաւօտ որ գլուխը քնի տեղիցն ու ա-
ղօթարանիցը չի բարձրացրեց ու աչքը աշխարհի վրայ
քցեց, շողքը ստրերի գազաթին, դաշտերի գլխին, էնպէս
էր պէծին տալիս, պսպղում, ծիծաղում կանաչ ու կարմը-
րին տալիս, որ հէնց իմանաս թէ արմազ զըմրութ, եաղութ
ու հազար տեսակ-տեսակ անգին բարեր ըլէին դաշտերի,
սարերի գլխին, երեսին, դոշին փռած: Սարերի սառը բու-
քը, ձորերի դառնաշունչ քամին էնպէս էր մէյդան բաց
արել, գոռում, փչում, հոսան անում, ձնի թեփը իրար
գլխով տալիս, որ ճամբորդի քիթ ու պոռնոզը կպցնում,
ճաքացնում, երեսը պատռում, գլխին, երեսին հազար ան-
գամ խփում աչք ու բերան լցնում, շատին կամ ձորերն
էր քցում, խեղդում, կամ ձնումը թաղում, շունչը կըտ-
րում, կամ ոտ ու զուխ փէտացրած, ճամբից խռկում,
սար ու չօլ քցում, խեղդում, կամ քարէքար տալիս:

Խ. Արմեն

8. Զ Ա Ն Գ Ի

Ինչպէս մէկ կատաղած վիշապ՝ երկնքիցը թռած, զըլ-
խիվայր կախաւած, մէկ տուտը Սեանի հանդարտ ծովումը,
մէկ տուտը Արագի բերրուած եզերքումը, սար ու ձոր
կլիցո՛ւ տալով, քանդելով, տապալելով, քափ ու քրտինքը
բերանը կոխած, գրգգրգուած, մաղերը գազաթին ցցուած,
կապը կտրած, գծուած. բերանը աւազով, քարով, աղբով
լիքը, այս կողմը փնչացնելով, նոթելով, ջարդելով, յա-
տակ ու եզերք ծամելով, բրդելով, — ... այն նեղ, չոր,
տխուր կաքաւասարի տակիցը որ յանկարծ դուրս է պըրծ-
նում, վազում ու հրով, սրով, բոցով, բրով, փռնչալով,
մռնչալով, խռնչալով, քարի, քարափի գլուխը ծեծելով, իր
փորը խցկելով, վէմ, ապառաժ իրար խփելով. կայծակին
տալով, ճչալով, ճռնչալով, թնդալով, գրդալով, — ցած
ափերը, սառնահար գետինը պոկելով, պոկոկելով, քըր-

քըրելով, քըրքըռելով, կենդանի, անկենդան, մարդ, անա-
սուն գետնին զարկելով, բամբաչելով, խլացնելով, — վառ-
ուած, կրակուած, աչքերը արիւնով լիքը, բաշը ցցած,
ատամները կըծաւացնելով, դաշտ ու տափ դրմբացնելով,
դրնգացնելով, ու կայծակի թուրը բերանին՝ վրայ պըծած
գալիս է ամենի Զանգին ու Ձորագեղ մտնում:

Որ քամին մի կողմից, բուքն ու բոբեագը միւս կող-
մից՝ ինչպէս կատաղած դահիճ սրարձակ մտրակում, հըրա-
ցանով, նիզակով՝ սարերի գլխներէցը, ձորերի միջիցը փո-
շի, աւազ, հոդ, աղբ առաջն սրած՝ փոսերիցը հանում
պատէպատ տալիս, գետնիցը պոկում, քարափին խփում
ու՝ ծառերը ջարդելով, խոտերը նոթելով գետինը ճրդե-
լով... մէկ այս քարափին քարով բռնցկում, մէկ այն սա-
րի գլխին խփում ու մէկ կիտուկ հող, աւազ՝ շունչդ քա-
շելիս կամ աչքդ բանալիս երկու ձեռքով բերանդ ու բաց
քիթդ է խցկում, աչքերդ խաւարեցնում ու ական-
ջիդ տակը հրացանի գնդակի պէս, կամ սուր նետի
նման՝ վըզվըզալով, դըղըղալով յետ դառնում շուտով,
երեսիդ այնպէս խփում, որ աչքերդ մթնած՝ կայծակի են-
տալիս, ու դու տեղն ի տեղդ ռեմում ես, շուարում, թմրում,
սասանում, քար դարձած մնում ու սառած կանգնում:

Ու — այս ժամանակ, այս սարսափելի ժամին՝ որ եր-
բեմն էլ երկինքը իր ուլեկոծութիւնն է սկսում, սարերը ջար-
դում, ամպերը տրաքացնում, կայծակի լախտը աշխարհի
չորս կողմի գլխին խփում, փշուր-փշուր անում. ու Զան-
գին, սարսափելի Զանգին էլ որ մէկ կողմից գոռում, մը-
ռնչում, ու թոյլ ձեռքերը, անկազմ ոտքերը քարէքար տա-
լիս, փոշի բարձրացնում, բառաչում է ու քամու վըզվըզոցը,
երկնքի տրաքոցը, քարափի նընըռոցը, սարերի դրմբ-
դրմբոցը, ձորերի դրնգդրնգոցը, ծառերի խըխըռըռոցը,
այրերի խոբնչոցը, ջրաղացների բըրխկըրխկոցը, գետնի
գրնգգրնգոցը, աների թնդալը, պատերի տրաքարաքոցը.
շների, գայլերի, աըջերի, աքաղաղների՝ ծորսալը, ճչալը,
ծւալը, բառաչելը, խառանչելը, վընգվընգոցը, կոնձկոն-
ձալը, նընգընգալը — իր ահագին ձայնի հետ խառնում,

որորում, փորը քաշում...—այս միջոցին՝ որ Աստուած մի արապէ, մէկ անծանօթ անցաւոր Կոնդի դուզն է գնում կամ Ապարանքափոսիցը վայր իջնում, որ Զանգուի վրայով անց կենայ, աչքը շաղուում է, գլուխը շուարում ու այնպէս է կարծում, թէ մէկ ահագին սար վրան փուլ եկաւ: Քարացած, փէտացած, մնում է աեղն ի տեղը սառած, ցցուած... երբ աչքի առաջին կամ Քանաքեոն է բացուում կամ Նորագեղի գաշտավայրը...

յս. Աքովեան

9. ԷՇՆ ՈՒ ԲԼԲԻԻԼԸ

Բացուել էր դարունը, սար ու ձոր ծաղկել,
Անուշ հոտն ու հովն ամեն տեղ բռնել:
Ամեն աշխարհից, հեռուոր տեղից
Փախած, կորած զշեր իրանց բներից
Եկան, որ դարնան դաշն շնորհաւորեն:
Իսկ պարկեշտ բլբլուն իր էրուած սրտի,
Իր սիրուն վարդի սէրն ու իր մաքի
Հասրաթն ու էշիւ բերան բերելով,
Խոր ձորում նստած, դարդերն լալով,
Նայում էր ջրին, իր վարդի թփին,
Ուզում էր բացուի, ան իր սիրելին:
Բայց վարդն անիրաւ մնացել էր փակ,
Խեղճ բլբլուն սիրտն դռնել էր կրակ:
Մէկ չոր քարի վրայ մնաց կուշ էկած,
Աչքը իր վարդի երեսին քցած,
Լալիս էր, էրում. «ան վարդ իմ կարմիր,
Բացուիր՝ երեսիդ մեռնիմ, ան՝ բացուիր:
Կամ իմ հողիս էլ ան, քո հեադ տար,
Կամ էրուած սրտիս արա գու մէկ ճար:
Էս դառն հաղաղին սատանի քամին
Ո՛րդիանց հանեց մեր կորած իշին.
Քունն էր հատել, թէ փալանը ծուռել.
Խորակը պակսել, քիթն քամի մտել,

Գէշն էր յետ ածել, թէ տէրը գնքսել.
Նօխտէն կարուել, թէ բեռից փախել:
Ականջները խլշացրած.

Պոչը ցցած, գուռնէն քօքած.

Սարնըվեր ընկած, որ չէկաւ առաջ,
Էն հասա գլուխը թափ տուեց, զոաց:
Էն մուռտառ դունչն էլ՝ որ վրայ բերեց,
Անմեղ վարդի թուփն, կոկոմն որ բռնեց,
Մշրեց ու զուաց մեր էշ խնամին.
Սար ու ձոր իրանց աչքը փակեցին.
Ղշերը թռան՝ ան, ո՛ր քաշելով.
Ծաղկներն երեսն ծածկեցին լալով:

Էլի բլբլուն էրուած հողին էր
Որ միտք անելով իր դարդը, ցաւեր,
Էկաւ, վարդի վրէն կանգնեց, սուզն սկսեց.
«Անման իմ վարդ, ողբալով ասեց.
Թագունի իմ վարդ՝ հողուս սիրելի.
Անունդ յիշելով, սիրտս խորովի.
Երկինքն է տեղդ, ընչի՞ ես մնում,
Իշի կերակուր, էս փշի միջում.
Քանի փուշ ու էշ դեռ կան աշխարհքում,
Կրմնաս անտէր: Էս եմ միտք անում,
Ու գլխիս ցալիս, էրում, խորովում:
Ես՝ դու ինձ էրի, մէկ օր պրծնիմ,
Ես թե ան թռչինք, երեսիդ մեռնիմ»:

Մ «Էսն ինչ գիտի նուեն ինչ է»:

(Ժողովրդական առած):

10. ԳԻԺՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆՈՒՄ

Հիմիկ էլ զօռ են անում՝ թէ պիտի կարգաս: Հարամ ըլի էն հացն էլ՝ էն ապրուստն էլ, որ ինձ տալիս են: Էլ ոչ աչքս է քուն գալիս, ոչ սիրտս է հանգստանում: Գիրքս տեսնելիս հէնց իմանում եմ՝ իմ հոգեառս է: Վարժատան անունը լսելիս՝ միտս ջանումս հալչում է: Երանի՜ տանն օր նախիրը զրկեն, քանց կէս սնաթ վարժատունը: Ի՞նչ անեմ, մէկ հիւանդութիւն էլայ չի պատահում՝ սասանի աչքը քօռանայ՝ որ մէկ քանի օր պարկիմ, ու իմ գրքի երեսը չըտեսնիմ: Թէ ասում եմ, առաւօտը տանիցը դուս գամ, գնամ մէկ պատի տակի կուչ գամ, ու իրիկունը առն գամ, փորս է դադ-բէզաս անում: Չէ, ասենք թէ շէքս էլ հացով լցնում եմ՝ որ փորիս ջուղաբը տամ, իմ անառտուած վարժապետն է եղևիցս մարդ զրկում, էն ժամանակը վայ իմ օրին, վայ իմ արեւին: Մէկ մկան ծակն էլ որ հազար թումանով ուղեհամ առնեմ, չըկայ: Աորդ է՝ բազի անդամ ասում եմ՝ թէ գլուխս ցաւում էր, ես մաշիկ չունէի, ու էստով գլուխս պրծացնում եմ, ամա էս էլ չի օգտում: Ամեն օր գլուխ չի ցաւիլ, ես էլ լաւ գիտեմ, ուր մնայ վարժապետս՝ որ հազար ինձ նման սատանի տաամին է խփել ու ճամբու գրել:—Այր, Բեն. գլխիդ դրմփեմ. Գիմ, Դա. ջոխին հազիր ա: Եչ, Չա. կնց ու հագն: Է, Եթ. խաղս մնաց եդ: Թո, Ժէ. մէկ բանի չափէ: Ինի, Լիւն. իծանս էկան տուն: Խէ, Ծա. կարգացողն էծ ա: Կեն, Հո. եսիր չեմ հօ: Չա, Աատ. մնացել եմ սախատ: Ճէ, Մեն. ամէն, քօռանայ, ով ձեռք չի վերցնիլ մեղմէն: Յի, Նու, Շա, Ո, Չա, Պէ, Ջէ, Ռա. սոված մեռայ: Սե, Վեւ, Տիւն, Բէ, ծանր է: Յո, Հիւն, Փիւր, Քէ. իշի քուրք է: Օ, Ֆէ, ռվվէհ, գլուխս տրաքեցաւ: Մի քիչ տեղ արա, որ սիրտս հովանայ: Էնքան ասել եմ էս... էս... էս կորած մոլորած անունները՝ որ տատաներս թուլացել են, գլուխս էլ զուղ չի մնացել:

Էս պրծար, հիմիկ ասում են՝ այ տղայ, ասա Այր, Ժէ, Ճէ, Ռա. անպէր, զօռա, մեռայ: Չեր գլխովը դիպչի ձեր

այբբենն էլ, ձեր այր, Ժէ, ճէ, ուսն էլ, մեր հոգին հօ չէք հանիլ: Ի՞նչ էք տուել՝ որ մեղանից էլ յետ չէք կարում ուղել: Չեմ կարդում, չեմ կարդում. հօ զօռի բան չի:— Կարդա, կարդա, ի՞նչ է: Տօ, ձեր տունը չըքանդուի, ախր էս յիմար կարդալումս ի՞նչ կայ, որ էսպէս մեր ջանը հանում են: Շատ մարդ՝ որ մէկ այբի կտոր էլայ փորումը չունի, ան՝ չէ, չէ, գլխումը կուզէի ասել, շշկեցայ, չունքի էս զահրմար կարդալը փորի խարջ բան չի, ներեցէք ինձ՝ էս էլ կարդալու հարարաթն է, որ էսպէս լեզուս շաղուեցաւ, օհ. օհ... բերանս ցաւում է, թթու է, կծու է, աչքիս լիւր թուաւ, այբն էլ ջհանդամը գնա, ֆէն էլ. էս սնաթս մէկ աման մածուն ըլէր, լաւ կըխաշտէի, իսկ մէկ քոնձոտ այբի անունը տալիս, լեզուս կապում է:

Ո՛չ աչքդ է մի բան տեսնում, ոչ բերանդ համ է տոնում: Շոր չի, որ մէկ օր կարես, տուն չի՝ որ շուտով շինես, հար չի՝ որ խկոյն կուլ տաս, գեղ չի՝ որ աչքդ խրփես՝ ու դիվէր քցես, ինչ կըլի, ըլի, փորը սաղ ըլի: Չի էլ կարելի՝ որ ինչքան զրեր կան, մէկ անգամ կամ ծամես, կուլ տաս, կամ ջուր անես, խմես, կամ թէ չէ՝ քերես, ջնջես՝ որ քօռանան և աչքիդ չի երևին: Հո կնց, ու ատիդ, գլխիդ արա, որ գժոխքի պուճախն էլ գնաս, էլի քեզ հանում են ու միտդ բերանդ տալով՝ ասում են՝ պիտի կարդաս: Ի՞նչ կուզես անել, աշխարհքս բոլոր թարսուել է: Երկինքն էլ թռչիս, էլի քեզ վէր են բերում, զիրքդ կռնատակդ տալիս ու ճամբու քցում, ուր, Աստուած իրանց գլուխը ոչ դիտէ:

Մէկ գիրքս կորցնում եմ, միւսն են ձեռս տալիս: Մէկ դարամս կորցնում եմ, ծեծում, թաղում, սպանում են՝ թէ գնա, միւրը բեր: Փոքր յեղի եմ գալիս, վայ իմ օրին: Դասս չըդիտեմ, քանոնը հազիր է: Չեռս չեմ գէմ անում, քամակիս են խփում, քամակս եմ քաշում, ոտիս է դիպչում: Ի՞նչ անեմ, որ ջուրը ընկնիմ, ուր կորչիմ, որ էս գժոխքիցը ազատուիմ: Սատանի փայ ըլի, աչքը դուս գայ ով որ էս կարդալը սահմանել է: Ասում են՝ կարդալով մեծ մարդ կըդառնաս, հաց կըճարես. ու տնաքանդներ՝ էս

օր էլ՝ քանի որ մեծանում եմ, էնքան աչքից ընկնում եմ: Մէկ կտոր հաց են տալիս, քթիցս են հանում: Ել ի՞նչ կանեմ ձեր հացն ու մեծութիւնը, երբ օրս ու ումբս կը խաւարի: Երանի՛ դէրին՝ որ էսպէս ցաւ չունին ու իրանց քէֆին թռչում, ման են գալիս: Բոյս էլայ շուտով երկարանում չի, որ բալքի թէ ամաչեն, ու էլ վարժատունը չուզարկեն: Բիկունն եմ գիրքս ձեռս առնում, քունս է աւանում, առաւօտն ուզում եմ դասս սերահեմ, էլ ժամանակ չըկայ: Աչքս որ բաց եմ անում, հէնց գիտեմ՝ իմ հոգեառ հրեշտակը բարձիս վերեւ կանգնած, ուզում է, հոգիս առնի: Ի՞նչ կըլէր, որ ամեն օր կիրակի էր էլել որ հէնց մեր քէֆին ման գայինք:

Հիմիկ էլ եկել էք՝ սիրելի ծնողք՝ որ տեսիք՝ թէ ի՞նչ ենք սովորել: Շատ բարի՝ տեսէք, և իմացէք, բայց Աստծու խաթեր դուք էլայ մեզ խեղճ էկէք և մեր չար ուստի պէս չի ջգրուիք, չիբարկանաք՝ թէ ո՛չինչ չենք սովորել, ինչ Աստուած տուել է՝ նրանով ռազի կացէք: Ասացի՛ որ կարգալը կանֆէթ չի, որ բիրադի բերանդ քցես և փորդ քաղցրացնես: Վայ նրան՝ ով որ նրա համը կառնի, կարելի է մինչև մահը էլ չի մոռանայ:

Խ. Արովեան

11. ՍՈՒՆ ՈՒ ՍԽՏՈՐԸ

«Այ թէ քօռուղուփ ¹⁾, դու հոտած դատ ես, ժանգի պարկի պէս լցուել, տոզել ես» —

Մէկ օր սըխտորը էսպէս խօսք քըցեց,
Խեղճ սոխի գլխին թուք ու մուր ածեց:

«Կողքըդ հաստացել, գլուխդ գիրացել,
Ի՞նչ ես դու էգպէս շատ ուռել, փըքուել.
Ինչ պտուղ որ ես, քեզ ո՞վ չի գիտի,
Որ ուզում ես՝ թէ հէնց քեզ տեղ ըլի:
Մարդ քեզ ուտելիս, բերանն ես կըծում,
Դանակ դիպչելիս՝ աչքը քօռացնում:

¹⁾ Անընդունակ:

Ձեմ գիտում՝ մարդը ախր ի՞նչ լաղաթ է
Դեզանից տեսնում, որ քեզ ցանում է:
Ել մարդ ու բօստան հէջ չի մընացել,
Բոլոր դէշ հատովդ բռնել, հոտացրել:
Ընչանք չեն էփում, քո աչքըդ հանում,
Դու քո փիս հոտը չես պակսացնում» —

«Տօ, դու քո Աստուածն՝ ով էլ ինչ ասի,
Խօսքը սաղ կը դայ, իրաւունք ունի» —
Սոխը ջուղաբը եդ դարձրեց, ասաց:
Է՞դ էր մընացել, փառք քեզ՝ Տէր Աստուած,
Որ դու էլ ըռեխդ ցրուես ինձ վրայ:
Տօ, այ անդամ, հոտած բեհայեայ ¹⁾,
Էփելիս էլ է ես հոտս քաշում եմ,
Մարդի բերանը ապականում չեմ:
Դո գլուխը լաս՝ որ խաշի միջումն
Էն հոտն ես թողնում, ուտողի բերնումն,
Որ մօտի կանգնողն իրանից դնում,
Սիրտը խառնըւում, ու քեպլէն ծակւում:
Գիտեմ՝ խնամի՛ իմ միտքըս ի՞նչ է,
Ես չեմ ուրանում, իմ հոտըս փիս է:
Արի, դու էլ քո չափը ճանաչիր,
Խօսքիս լսիր ու լեզուդ քեզ պահիր:
Երկուսս էլ ունինք էդ պակասութիւնն,
Մենք մերը ծածկենք, ու պահենք թաքուն:
Մենք իրար վատն որ ասենք մեր լեզուով,
Խայտառակ կըլինք, կըմնանք ամօթով» —

Էսպէս սոխ, սխտոր հոտած մարդրկերքն
Լաւ կանեց, իրանց այլին ²⁾ որ ծածկեն:
Բայց շատ անգամ որ էսպէս սխտոր մարդ
Բերանը բանում չի ու վախա բէվախա
Ուրջին փուղ դնում, էս ա մեզ էրում,
Էս մեզ խորովում:

Խ. Արովեան

¹⁾ Անամօթ. ²⁾ Պակասութիւն:

1869-ին մինք Նազարեանին տեսնում ենք Թիֆլիզում, իբրև տեսուչ Ներսիսեան դպրոցի, ուր, սակայն, նա երկար չմնաց, այլ կրկին հրաւիրուելով, գնաց ետ նախկին պաշտօնին, Լազարեան ճեմարան, ուր և մնաց մինչև մահը, այն է՝ 1879 թ. ապրիլի 26-ը:

13. Ս. Ս Ա. Հ Ա. Կ

Հինգերորդ դարի ճակատումը՝ որպէս մի նազելի պարագլուխ հայ լուսաւորութեան, որպէս մի յաւիտեան քաղցր պատկեր հայ դպրութեան, պատմագրի հոգու առաջև կանգնած է Պարթևացի Սահակ Մեծը, Հայաստանի 10-րդ հայրապետը, ծնած Կ. Պօլսի մէջ, Ներսէս Մեծի որդին և ձեռնասուներ: 490-ին հասնելով պատրիարքական աթոռի, ամբողջ 50 տարի ամենազգաստ արթնութեամբ կառավարել է նա Հայաստանի եկեղեցին այն բազմապատիկ փոթորիկների տակ, որոնց պէտք է տանէր նա այն միջոցներում, Հայոց պատմութիւնը և պատմագիրը չի կարող լռել թէ այս մեծ և հոյակապ տղամարդը որպիսի անարժան ապերախութեամբ հայ նախարարների և մեծաաւանների կողմից, որպիսի անարգ մասնութեամբ պարսից թագաւորի առաջ հրաժարուել է իր հայրապետական պաշտօնից և 540-ին կնքել է իր ճոխավաստակ կեանքը մի տխուր առանձնութեան մէջ՝ սիրտը կոտրած, հոգին լցուած տըրտում մարգարէութեամբ ապագայի վրայ: Նրա գիտնականութիւնը և մեծամեծ վաստակները Հայ ազգի կրթութեան ասպարէզի մէջ կարելի է դատել նրա գործերից, որ սրանք են—աջակցութիւնը տառերի գիւտին, որ նա առաւ Մաշտոցին, գերազանց թարգմանութիւնը հին կտակարանի՝ եօթանասուն թարգմանիչների հիման վրայ: Մի ճառ եկեղեցու և հոգևորականների բարեկարգութեան մասին: Այս աշխատութեան խորհուրդն այն է, որ ուրտաքին աստուածապաշտութեան տնտեսութիւնն աւելի լաւ համակարգէ, սաղմոսերգութիւններն աւելի պատշաճապէս կանոնաւորէ, այլև տօները սահմանէ մի բարեկարգ տօնացուցի հաստա-

12. ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆ

Նազարեանը ծնուեց մօտ 1810-ին, Թիֆլիզում. նրա հայրը, Տէր-Եսայի քահանան, մի շատ բարի և ուսումնասէր մարդ էր: Ստեփաննոսը նախնական ուսումնս ստացաւ հէնց իր հօր մօտ, ապա Դարաբաղցի Պօղոս հայկաբան վարդապետի մօտ, ուր և սովորում էր Խ. Աբովեանը. 1823-ին, երբ Ներսէս Ե բաց արաւ Ներսիսեան դպրոցը, Նազարեանը Աբովեանի հետ միասին մտաւ այդ դպրոցը և աւարտեց 1827-ին: Նազարեանը իր աշխատասիրութեամբ և ընդունակութեամբ սիրելի էր եղել Ներսէս արքեպիսկոպոսին (ապա կաթողիկոս), ուստի և նրա միջնորդութեամբ բժիշկ Սողոմոն Տէր-Ղուկասեանն ուղարկում է Ստեփանին Դորպատ ուսանելու: Այնտեղ էր արգէն Նազարեանի սիրելի ընկեր Խաչատուր Աբովեանը: Համալսարանն աւարտելուց յետոյ նոքա միամեանցից բաժանուեցան և այլևս միմեանց չհանդիպեցան: Աբովեանն եկաւ հայրենիք, իսկ Նազարեանը դարձաւ ուսուցիչ արաբ և պարսիկ լեզուների Լազարեան ճեմարանում: Սակայն ինչպէս նրանց կրթութիւնը, այնպէս էլ ապագայ գործունէութեան գլխաւոր արդիւնքն էր՝ աշխարհաբարի հաստատումը և մշակումը: 1858-ին Նազարեանն սկսում է հրատարակել «Հիւսիսափայլ» ամսագիրը Մոսկուայում, ուր աշխատակցում էին ժամանակի առաջնակարգ ոյժերը—Նալբանդեան, Ռ. Պատկանեան, Յ. Մելիք-Յակոբեան և այլն: Հիւսիսափայլը փոքրիկ ընդհատումով շարունակուեց մինչև 1865 թ. և իր ութամեայ հրատարակութեամբ մի կատարեալ յեզագիտիչ հանդիսացաւ մեր կեանքի զրեթէ ամեն ասպարիզում:

տուն կանոններով: Բացի սորանից, Մովսէս Խորենացին
իր Հայոց պատմութեան երրորդ գրքի մէջ պահպանել է
մի քանի նամակ, որ Սահակ Պարթևը գրած է գէպի կայ-
սըր Թէոփոս կրտսերը, գէպի Կ. Պօլսի Ատտիկոս պատրի-
արքը և Անատոլիոս զօրավարը: Այլև Սահակ Պարթևի ան-
ուամբ գտնուում են մի քանի երգեր Հայոց Շարակնոցի մէջ:
«ՀԻՄՆՍՍՍՓՅՅԷՆ, Ս. Նազարեան»

14. ՄԱՅՐԵՆԻ ԼԵՂՈՒ

Մայրենի լեզու, մայրենի բարբառ,
Ախորժ, ընտանի իմ հոգու համար.
Առաջին դու խօսք ականջիս հասած,
Դու, սիրոյ քաղցրիկ, առաջին յօգուած,
Մանկական լեզուիս թոթովանք տկար,
Հնչում ես իմ մէջ դու միշտ, անգաղար:

Գեղեցիկ լեզու, հրաշալի լեզու.
Այդ ինչպէս քաղցր հնչում ես ինձ դու.
Կամիմ աւելի քաջ ծանօթանալ
Քո ճոխ գանձերին, հոգով հայանալ.
Առես թէ ահա կանչում էին ինձ
Պապեր և հայրեր խոր գերեզմանից:

Հնչիր, դու հնչիր այժմ և յաւիտեան,
Մայրենի լեզու, բարբառ սիրական,
Արի, բարձրացիր հնութեան փոշուց,
Դու իմ հայ լեզու, մոռացուած վաղուց.
Ըզգեցիր նոր կեանք սուրբ գրուածքներով,
Որ ամենայն սիրտ վառուի քո սիրով:

Թարգմ. Ս. Նազարեան

15. ԳԱՄԱՌՔԱԹԻՊԱ

(Ռափայէլ Պատկանեան 1830—1892) 62

Մեր ազգի մտաւոր պատմութեան մէջ քիչ տոհմեր
կան, որ մի քանի սերունդ շարունակ նշանաւոր մտածող-
ներ տուած լինին: Այդպիսի երեք տոհմ ունինք մենք. Լու-
սաւորչիներ 4—5 դարերում, Պահլաւունիների տոհմը Ռու-
բինեանց ժամանակ (Շնորհալի, Գրիգոր Մաղիոտրոս և
այլն) և Պատկանեանների տոհմը 17—18 դարերում:

Պատկանեանների շառաւիղ էր Ռափայէլը. նրա պապը,
Սերորէն և հայրը, Գաբրիէլը, բանաստեղծներ էին, հօրեղ-
բայրը Միքայէլը ուսուցիչ էր, խմբագիր, թատերագիր և
աշխարհաբարի հիմնադիրներից մինը: Միւս ազգական Բէս-
տէնը, յայտնի գիտնական—բժիշկ. հօրեղբոր որդին, Քե-
րորէն—բանաստեղծ և ապա յայտնի գիտնական ու սրօ-
ֆեսոր և այլն...

Ռափայէլն աշխարհ եկաւ 1830-ին, Նոր-Նախիջևան և
սկզբնական դաստիարակութիւնն ստացաւ իր հօրից. «Հայրս,
գրում է Ռափայէլը, իւր ժամանակում համարւում էր ե-
րեւելի քարոզիչ, հայկաբան և պատմագէտ... Նա Նոր-Նա-
խիջևանի համար ամբողջ 30 տարի մի տեսակ բարոյական
արեգակ էր, որ իւր շուրջը սփռում էր լոյս և ճշմար-
տութիւն»...

Այդպիսի մի հօր ձեռքի տակ ահա Ռափայէլն սկսեց
իր սւսումը, որ յետոյ նա 10 տարեկանից շարունակեց
Լազարեան ճեմարանում: Այնտեղ նա աշակերտեց յայտնի
գիտնական և հայագէտ Էմինին մինչ 1849 թ., երբ կիսա-
թողնելով եկաւ Թիֆլիզ Ներսիսեան դպրոցն իբրեւ ուսու-

ցիչ: Նոյն տարին նրա հայրը տեսուչ էր Ներս. դպրոցում և հրաաարակում էր «Արարատ» առաջին աշխարհաբար լր-
րագիրը: Այդ թերթումն է ահա, որ Ռափայէլը տպում է
իր անդրանիկ ոտանավորներն ի միջի այլոց «Մահ-Չարմայր
նահապետի» սյուժեման:

1851-ին նա ուղևորվում է Դորպատ ուսումը շարու-
նակելու: Այդ ժամանակ Դորպատի հայ ուսանողութեան
ոսկէ դարն էր. այնտեղ էին Աբովեանի անդրանիկ աշա-
կերաները, այնտեղ էին և Ռափայէլի ճեմարանական ըն-
կերները. Դոգոխեան՝ «Ծիծեռնակի» հեղինակը, Միրիմա-
նեան, որ գրեց «Հայոց-աղջիկները», Քերոբէն, որ հեղի-
նակեց «Ինձ համար չէ՛ դարնան գալը» և այլն:

Ուսանողական այդ ուրախ-ազգասէր շրջանումն է,
որ սկսում է զարգանալ ու կազմակերպուել Ռափայէլի
ի ծնէ բանաստեղծական տաղանդն և աշխարհիկ լեզուի
ճաշակը:

Աբովեանի աշակերտը՝ Դէսրդ Աբիմեան Դորպատ էր
տարել ձեռագիր «Վէրք-Հայաստանին», որից մեր ուսա-
նողները ծանոթանում էին երևանի բարբառի հետ: Մի
անգամ խմբովին կարդացին այդ գիրքը, որ նրանց վրայ
անջնջելի ապաւորութիւն թողաւ թէ՛ լեզուի և թէ՛ նիւթի
կողմից:

Ուսանողները պարտաւորաբար խօսում էին միմեանց
հետ հայերէն, որով թէ՛ իրանք էին վարժւում և թէ՛ նո-
րաբողոք լեզուն հարստացնում էին: Նրանք հեղինակում
կամ թարգմանում էին երգեր և բերան անելով երգում
էին:

1852-ին Ռափայէլը տեղափոխւում է Մոսկուա, ուր
Դէսրդ Քանանեանի և բժիշկ Մինաս Թիմուրեանի հետ
կազմում է մի ուխտ-միաբանութիւն, որի նպատակն էր
ինքնուրոյն և թարգմանական դրուածքներով զարգացնել
աշխարհաբարը և տարածել ժողովրդի մէջ: Վերցնելով ի-
րանց անունների առաջին տառերը, Գ. Մ. Ռ. և ազգա-
նունների սկզբնաղբերը Ք. Թ. Պ., մէջերն աւելացրին մի-
մի ձայնաւոր և կազմեցին ԳաՄաՌ-ՔաթիՊա:

Այդ անունով ահա, 1854-ին լոյս տեսաւ մի այբբենա-
րան և մի տաղարան, ուր առաջին անգամ հրատարակուեց
«Մայր-Արաքսին». մեր ներկայ լեզուի անդրանիկ գոհոր-
ներից մինը, որ խորին ազգասիրութեան հետ, պարունա-
կում է նոր լեզուի քերականութիւնը, ոգին, առաւելու-
թիւններն ու պակասութիւններն ամբողջովին:

Գամառ-Քաթիպան հրատարակեց հինգ տետրակ, ազ-
գային հին ու նոր, ժողովրդական, աշուղային և գրական
բանաստեղծութիւններ, առանց հեղինակների անունը տա-
լու: Այդտեղ հաւաքուած էին լաւագոյն երգերը Սայաթ-
Նովայի, Աբովեանի (Աղասու երգերը), Թաղլաթեանի, Ազ-
բար-Ագամի, Քերոբէ և Ռափայէլ Պատկանեանների, Դո-
գոխեանի, Միրիմանեանի և այլն... Որոնց մէջ ամենից
վայլունն ու տաղանդաւորը, ամենից եռանդունն ու ոգի
տուողը ինքը, Ռափայէլն էր, ընկերութեան հոգին, հրա-
տարակողը և տարածողը:

Այդ երգերի նիւթը, ժամանակի տրամադրութեան
համեմատ մեծ մասամբ ազգասիրական և կամ ուրախ ու-
սանողական էր: Այդ երգերն էին, որ անմիջապէս թե ա-
ռան ու թռան քաղցր ու դուրեկան եղանակներով ամեն
տեղ, ուր հայեր կային, մասնակցելու նրանց ուրախութեանն
ու վշախն, արտայայտելու նրանց իրօքն ու ցանկութիւն-
ները, զարթեցնելու հայրենասիրութիւն և աւետելու մի նոր
լեզուի ծնունդը, մի նոր կեանքի սկիզբը:

Այդ երգերն էին, որ առաջին անգամ անցնելով բեր-
նէ բերան, անբռնազբօս ու գրաւիչ, արեւելեան հայութեանը
տուին նոր-գրական լեզուի համն ու հոտը: Դրանք միայն
կարգացողի համար չէին, նրանք երգւում էին մօր և ման-
կան բերանում, մեծի և փոքրի մօտ: Նրանք այլեւ անհա-
տական թոթովանք չէին, այլ հասարակութեան սեփական
զարձած երգեր, բերան արած երգեր, որոնց լեզուն հա-
մայնացել և ընդունուել էր առանց սրէ դիմադրութեան
ու կռուի:

Քանի որ այդ երգերը չէին կրում ոչ մի հեղինակի
անհատական անուն, այլ ի մի փնջած ներկայացնում էին

ժամանակակից հայ տաղանտի ամբողջութիւնը (սկսած ժողովրդական և աշուղի երգերից՝ հասնելով մինչև խորին և ազդանշաւոր անհատականութիւնները, որպիսի էին Աբովեանն ու Ռափայէլը) մի ընդհանուր Գամառ-Քաթիպա անուան առի, հէնց դա էլ պէտք է համարել իսկական հիմնադիրն աշխարհաբար լեզուի:

Գամառ-Քաթիպա ասելով, ուրեմն պէտք է հասկանալ հայ տաղանդի միացեալ ամբողջութիւնը, որի մէջ անհատաբար վերև են խոյանում երկու փաստանշու գլուխ—Խաչատուր Աբովեանն և Ռափայէլ Պատկանեանը:

Ի մի փնջելով հայ տաղանդների արդիւնքը «Հայոց ազգային երգարանում», Ռափայէլը իր լեզուով էլ մի կատարեալ ծաղկափունջ է ներկայացնում ժամանակակից լեզուի, ուր նա հիւսել, ի մի է ձուլել դրաբար, աշխարհաբար, արեւելեան և արևմտեան ձևերն անխտիր. «Արաքսն» այդ խառնակ լեզուի լաւագոյն ներկայիչն է:

Մինչև այսօր էլ, վաթսուներորդի դարից, չըկաց մեր բանաստեղծների մէջ մինը, որ ժողովրդականութեամբ մրցել կարենայ Ռ.—ի հետ: Երգութեւն պատուին քչերն են արժանացել, այն ինչ Պատկանեանի մեծութեան զազանիքն այն է, որ նրա գրածները մեծ մասամբ երգուել են և երգւում են:

Նա հարուածել գիտէր հայ սրտերի ամենաթոււնդ լաւերին, նա արտայայտեց իր ազգի վշտերն ամենից վստահ, ամենից համարձակ: Նա խօսել տուաւ լուսինն, պատմելով «Վարդանի մահը», նա առաջինն էր, որ դարաւոր շղթաների միջից «Բողոք բարձրացրեց առ Եւրոպա», մի շանթող լեզուով բաց արաւ դարաւոր լուսնեան բերանը— «Հիմի էլ լռենք» երգով, նա օրօր երգեց մանկան ալանջին և խրախոյս կարգաց հերոսին, ծերունուն մանկութիւն էր քարոզում «պատերազմի գնալու», և կանանց յորդորում էր «վիրակալ հիւսել իրանց ծամերից եղբօր վերքերը կապելու համար», նա ծաղրեց ու ծանակեց թուլամորթ երիտասարդին և օրիորդին, և գովեց ու զրուատեց հայ-գեղջուկի գոմէշն ու արտը:

Նա դարձաւ ամենասիրելին մեր բանաստեղծներից, իրաւամբ արժանանալով «Ազգային երգիչ» պատուաւոր կոչման:

Ռափայէլը խիստ բազմազան և շնորհալի տաղանդի տէր էր. թէև նա ժողովրդականութիւն և հոշակ ստացաւ իբրև բանաստեղծ, բայց նրա արձակ ու երգիծական գլուխներն աւելի մնայուն ու նշանաւոր են, քան նրա ոտանաւորների մեծ մասը, որոնք արդէն մեծ մասամբ հնացել են:

«Հիւսիսափայլ»-ի ամենաեռանդուն աշխատակիցն էր Ռափայէլը, ուր գետեղում էր թարգմանական և ինքնուրոյն յօդուածներ: «Փորձ» ամսագրում նա տպեց «Ծննդանած էի», «Տիկին և Նաժիշտ», «Փառասէլը» վէպիկները, որոնք յայտնի աղացոյց են նրա լուրջ վիպական տաղանդին: Տիպերն այդտեղ ընական են այն աստիճան, որ կարծես լուսատիւ լինին. պատմութեամբ կենդանի և գլուխիչ և հեռու ամեն արուեստականութիւնից. լեզուն պարզ, մատչելի և ծայրէ ի ծայր հայերէն: Անդուգական են Պատկանեանի երգիծական պատկերները Նոր-Նախիջևանի բարբառով, ուր հեղինակը ծաղրում է իր հայրենակիցների ներքին կեանքը, վարքն ու բարքը և պակասութիւնները: Նոր-Նախիջևանցիք խիստ վախում էին երգիծաբանի գրչից, որ երբեմն կրքի ազդեցութեան տակ խիստ սուր կերպարանք էր առնում և շատ անգամ դառնում էր թունաւոր: Ռ. Պատկանեանը շարունակ ապրում էր Նոր-Նախիջևանում՝ վարելով արհեստագիտական դպրոցի տեսչի պաշտօնը. նա մեռաւ 1892 թ. թոքախտից և թաղուեց ս. Խաչ վանքի դաւթում, իր մանկութեան ընկերակից և զրական ախոյեան Միքայէլ Նալբանդեանի մօտ *):

*) Ռափայէլ Պատկանեանը գործ էր ածում բազմաթիւ կեղծանուններ. Միքայէլ Վայելեան, Ախտամերկեան, Սիւլիւկ, մանաւանդ իբրև բանաստեղծ նա յայտնի է Գամառ-Քաթիպա կեղծանունով: Այդ անունը կաղմուած է Ռափայէլի և նրա ընկերակիցների անուանց և ազգանունաց սկզբնատառերից:

Բանաստեղծը կտակել էր ազգին, որ իրան էջմա-
ծին թաղեն. ազգը չկատարեց նրա կտակը, սակայն հա-
ւաքական հանգանակութեամբ գերեզմանի վրայ կանգնած
է արդէն նրա խոհուն կիսարձանը:

Գր. Վանցեան

16. ԽԵԼՔ ԵՒ ԽՈՐԱՄԱՆԿՈՒԹԻՒՆ

Խելօքը կը փնտռէ աշխատանք. խորամանկը՝ հանդըս-
տութիւն. խելօքը գործ ունի բնութեան տարրերի և դո-
րութիւնների հետ, խորամանկը՝ մարդկային թուրութիւննե-
րի հետ: Խելօքը կ'ասէ մարդոց՝ «Դուք ալ շահուեցէք, ես
ալ շահուիմ»: Խորամանկը կ'ասէ՝ «Ես ձեր կոնակէն շա-
հուիմ, իսկ դուք ինչպէս գիտէք»: Խելօքը մարդոց առջև
ճանապարհ կը բանայ, որ ամենքը ազատօրէն հասնեն օգտի
կամ մէկ նպատակի. խորամանկը կը բանայ ճանապարհ, բայց
ճանապարհի վրան մէկ փոս ալ կը փորէ, որ անցնողը նրա
մէջ ընկնի: Խելօքը մարդոց ճանապարհը կը լուսաւորէ, իսկ
խորամանկը ձեռքը բռնած ակնախօսիկ լոյսը՝ շիտակ մար-
դոց աչքին կ'ուզէ որ շինան: Խելօքը կ'ապացուցանէ, կը
համոզէ, կը խրատէ. խորամանկը կ'աշխատէ իր ճարտար
լեզուովը զարմացնելու: Խելօքը որ մէկ ուրիշ խելօք տես-
նէ իրեն ընկեր, օգնական կը համարէ. խորամանկը կ'աշ-
խատէ իրան շրջապատել միամիտ, պարզամիտ, խելքի-
ազրատ մարդկանցով, և ուրիշ խորամանկներու հետ չա-
րաչար կը պատերազմէ: Խորամանկը կը փնտռէ այնպէս տե-
ղեր, սը մարդիկ շատ են ու մէջերը կը մտնէ. բայց վերջը
իր չորս կողմը անապատ կը դարձնէ. խելօքը կը մտնէ անա-
պատ տեղ. շուրջը մարդիկ կը ժողովէ և անապատը մար-
դաշատ տեղ կը դարձնէ: Խելօքը իր գլխու ուղեղը Աստու-
ծոյ ձեռքէն է ստացել, խորամանկը ստացել է սատանայէն:

Խելօք Արամը կանգնեցուց Հայաստանը, խորամանկ
Վասակը կործանեց: Խելօքի գործը գոհար է՝ կոշտ կճեպով
ծածկած, խորամանկի գործը շաքարով փաթթած թոյն է:
Խելօք մարդը սրտանց կը ցանկանայ մարդոց լուսաւորու-

թիւն և կը պատէ լուսաւորեալներուն. խորամանկը թէև
երեսանց կը գովէ լուսաւորութիւն, բայց լուսաւորեալնե-
րուն չարաչար կը հալածէ: Խելօքին երբ Աստուած լեզու
տուեց, ասաց՝ «Դրանով սրտիդ խորհուրդները մարդոց
պարզէ, յայտնէ»: Իսկ երբ որ սատանան տուեց խորաման-
կին լեզու, ասաց. «Մաքիդ խորհուրդները շատ խօսելով
ծածկէ: Խելօքի քիչ խօսքէն շատ բան կը հասկացուի. խորա-
մանկը թէև բոլոր կեանք խօսէ, ոչինչ չի հասկացնիր: Խե-
լօքը գինի ու օղի չի սիրել, և եթէ խմէ, կը հարբի. խորա-
մանկը խմել կը սիրէ, և որքան ալ խմէ, չի հարբել, բայց
միշտ սուտ հարբած կը ձևանայ: Խելօք մարդը քաղցածին,
չքաւորին իր տունը կը բերէ, կը կերակրէ, կը կշտացնէ.
Խորամանկը մեծատուններուն յարգանք կու տայ:

Քանի աւելի է վաճառականի խելքը, նա այնքան հե-
ռուներէն կը ցանկանայ ստակ վաստակելու ու իր կեցած
տեղը բերելու. իսկ խորամանկը կ'աշխատէ որքան կարե-
լի է մօտիկէն ստանալու իր շահը, այսինքն քովի մարդոց
գրպանէն: Խելօքը ինքը կը գործէ և ուրիշին ալ կը քարոզէ որ
մարդս ծնած է աշխարհի համար. իսկ խորամանկը համոզ-
ուած է, որ աշխարհը ստեղծուած է մենակ իր համար:
Խելօքը կ'ուզէ իրեն չորս կողմը բարեկամներ տեսնել.
Իսկ խորամանկը՝ ստորակներ: Խելօքին երեսը միշտ տը-
խուր է, բայց հոգին՝ զուարթ. խորամանկի երեսէն ժպի-
տը երբեք չի հեռանալ, բայց նրա սիրտը տարին տա-
սերկուռ ամիս թոյն ու լեղիէ մէջ թաթխուած է:

Եւրոպայի մէջ կըթաղաւորէ խելքը, Ասիայի, Աֆ-
րիկայի ու Աւստրալիայի մէջ՝ խորամանկութիւնը: Խորա-
մանկը թէև շատ և շատ-շատ կը դարնէ, բայց միշտ ինքը կը
յողթուի. խելօքը առանց զարնելու կը յողթէ:

Խելքը բարութիւն է, խորամանկութիւնը՝ գորու-
թիւն: Խորամանկութենէն յառաջացած առաջին պտուղ-
ները թէև շատ են, բայց նրա վերջը միշտ կորստական է.
Խելքի արգասիքը ի սկզբան թէև չեն երևիլ, կամ շատ սա-
կաւ կ'երևին, բայց գնալով կը շատանան: Խորամանկ թա-
լէյրանի և Նապոլէօնի ոչ մի պտուղները չմնացին. բայց

Վաշինգտոնի սխրագործութիւններէն առաւել կը շահուին Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ-Նահանգները:

Խելքը և խորամանկութիւնը ուղեղի տարբեր ոյժեր են. մինը դէպի բարին ուղղուած՝ միւսը դէպի չարը. բոլորովին նման այն մարդուն, որ երկու որդի ունի, մինը բարի, շինող, օգտաբեր. իսկ միւսը չար, քանդող, վնասաբեր: Աշխարհքը և պարագան խելքին են և ոչ խորամանկութեանը: Խելքը Աստուծոյ հրեշտակն է, խորամանկութիւնը սատանայի օձը: Օձի օրհասը կրունկի տակն է: Խելքի և խորամանկութեան մէջ չափազանց մեծ տարբերութիւն չըտեսներ Նշան է պակասամտութեան:

Ռ. Պատկանեան

17. Ք Ա Հ Ա Ն Ա Յ

Այն թիւ է կանգնած ամբիոնի վրայ,
Դողդոջուն ձեռքերն երկինք ամբարձած,
Գրթառատ աչերն լի արտասուքով,
Բազմութեան ուշքը դէպի նա դարձած.
Որին ամենը հայր են անուանում,
Ծանօթ, անծանօթ՝ հաւասար յարդում,
Որի լուկ խօսքը օրէնք է նոցա,
Սրտի դադարիքը նորան են յայտնում:
Քահանայ է նա՝ քաւող մեղքերու.
Միջնորդ Աստուծոյ մարդկան ազգի հետ,
Հովիւ է անխոնջ Բրիստօսի հօտին,
Երկնաբեր գանձին նա է արթուն դէտ:
Երբ մենք թաթախուած Ադամայ մեղօք
Եկանք այս աշխարհ լցեալ ցաւերով,
Ո՞վ մեզ սփոփեց իր սուրբ խօսքերով,
Ո՞վ սրբեց, մաքրեց մեր հին մեղքերը,
Կամ՝ երբ ժանտախտած, ընկած մահճումը՝
Մտաւանջ, անյոյս մահ էինք խնդրում
Պանդխտի նրման ամենից թողած՝
Ո՞վ մեզ առաջին հասաւ օղնութիւն.
Կամ՝ երբ մոլորուած դառներու նման
Կոյր վաղում էինք դէպի խորխորատ՝
Ո՞վ արդեօք այն օր փրկեց մեզ մահից,

Դիւական գըրէն հանեց անարատ.
Կամ՝ երբ մեղսալի աչքերըս բընաւ
Չենք համարձակում երկինք ամբարձալ՝
Որին կանչում ենք միջնորդ հաշտութեան,
Ո՞ւմով յոյս ունինք թողութիւն ստանալ,
Եւ կամ՝ ըզրադած ունայն գործերով,
Մոռցել ենք Աստուած, կրօն, սուրբ հաւատ:
Ո՞վ է մեր տեղը մեր մեղաց համար
Արտասուք թափում աչքէն յորդառատ:
Քահանան է այն, և միշտ քահանան,
Մեր միջնորդ, հովիւ քաջ և աղօթիչ,
Որբոց հայր, եղբայր աղքատ մուրացիկն,
Արտասուաց սրբող, յանցանաց քաւիչ:
Եկ պատուենք, եղբարք, այդ սուրբ քահանան,
Սիրենք միշտ նորան մանկական սիրով,
Որ ամբողջ գիշեր իր որդոց վերայ
Պատրաստ է հսկել անքուն աչքերով:
Նա բոլոր կեանքը զոհեց մեզ համար,
Չուղեց փառք, պատիւ, զրօսանք աշխարհի,
Քանց սուրբ քահանան լ թիւ է կարող
Արդեօք մեզ համար լինել հայր բարի:

ԳԱՄԱՌ-ՔԱԹՈՍ. — Ռ. Պատկանեան

18. Ա Ր Ա Ք Ս Ի Ա Ր Տ Ա Ս Ո Ի Ք Ը

Մայր Արաքսի ափերով
Քայլամուր զնում եմ,
Հին-հին դարուց յիշատակ
Արեւի մէջը պըտրում եմ:
Բայց նոքա միշտ յեղյեղուկ,
Պղտոր ջրով եղբրքին,
Դարիւ-դարիւ խփելով,
Փախչում էին լալագին:
— Արաքս, ինչո՞ւ ձկանց հետ
Պար չես բռնում մանկական,
Դու դեռ ծովը չըհասած՝
Սըղաւոր ես ինձ նման:

Ինչո՞ւ արցունք ցայտում են
Քու սէգ, հպարտ աչերից,
Ինչո՞ւ արագ փախչում ես
Այդ հաբազատ ափերից:

Մի պըղտորիլ յատակդ,
Հանդարտ հոսէ խայտալով, —
Մանկութիւնը քու կարճ է,
Շուտ կը հասնիս դէպի ծով:

Վարդի թփեր թող բըսնին
Քու հիւրընկալ ափի մօտ,
Սոխակները նոցա մէջ
Երգեն մինչև առաւօտ:

Մշտադալար ուռիներ
Սառ ծոցի մէջ քու ջրին,
Ճըկուն ոստըն ու տերեւ
Թող թաց անեն տապ օրին:

Ափերիդ մօտ երգելու
Հովիւք թող գան համարձակ,
Գառն ու ուլը քու վըճիտ
Ձուրը մտնեն միշտ արձակ:—

Մէջքը ուռցուց Արաքսը,
Փրփուր հանեց իր տակից,
Ամպի նման գոռալով,
Էսպէս խօսեց յատակից:

«Խիզմի, անմիտ պատանի,
Նիրհըս ինչո՞ւ գարևոր
Վըրդովում ես, նորոգում
Իմ ցաւերը բիւրաւոր:

Միրելի մահից յետ
Ծօրը ես տեսել, որ այրին
Ոտքից գլուխ պըճընւի
Իր զարգերով թանկագին:

Որք համար զարդարում,
Որք աչքը հրապուրեմ,—
Շատերն ինձ են ասելի,
Շատերին ես օտար եմ...

Կար ժամանակ, որ ես էլ
Շքեղազարդ հարսի պէս
Հազար ու բիւր պըչրանքով
Փախչում էի ափերէս:

Էլ չըխօսեց Արաքսը,
Յորձանք տուեց ահագին,
Օղակ-օղակ օձի պէս
Առաջ սողաց մոլեգին:

Ընդ. Պատկանեան

Յատակըս պարզ ու վճիտ,
Կոհակներըս ոլորուն,
Լուսարերը մինչև այդ
Ձըրիս միջին էր լողում:

Ի՞նչըս մնաց այն օրից,
Ո՞ր ջրածօտ գեղերս,
Ո՞րը իմ շէն քաղաքից,
Ո՞ր բերկրալի տեղերըս:

Կամ կենսատու իմ ջրով
Ափերիս մօտ կըկըղած՝
Իր նամաղը կատարէ
Թուրքը կամ պարսիկը հոտած:

Մինչ իմ որդիք,—ո՞վ գիտէ—
Ծարաւ, նօթի, անտէրունչ
Օտար աշխարհ յածում են
Թոյլ ոտքերով կիսաշունչ...

Հեռու, հեռու, քշեցին
Բընիկ աղզըն իմ Հայկեան,
Նորա տեղը ինձ տուին
Աղբ անկրօն, մոլեկան:

Դոցա համար զարդարեմ
Իմ հիւրընկալ ափերը.
Եւ կամ դոցա հրապուրեմ՝
Ճըպոտ, պըլշած աչերը:

Քանի որ իմ գաւաղունը
Այսպէս կու մնան պանդուխտ,
Ինձ միշտ սըգւոր կը տեսնէք.—
Այս է անխար իմ սուրբ ուխտ:

19. ԻՆՁ ՀԱՄԱՐ ԶԷ

Ինձ համար չէ գարնան գալը,
Ինձ համար չէ ծառի ծաղկիլը.
Ուրախութեան սրտի զրդիւր,
Ո՛չ մի բերկրանք չեն ինձ համար:

Ինձ համար չէ կենաց բաղդը,
Ինձ համար չէ երջանկութիւնը,
Եւ մրայօն ¹⁾ կուլի աչքերը,
Նոցա արցունք չեն ինձ համար:

Ինձ համար չէ փայլուն լուսնի
Անտառ ու սար լուսաւորելը,
Գարնան վարդի երգչի տաղերը,
Սոխակ ու վարդ չեն ինձ համար:

Ինձ համար չէ ծնողաց լացը.
Ինձ համար չէ աղջկայ տխրիլը,
Գերեզմանիս վրայ արտասուիլը
Բարեկամաց՝ չէ ինձ համար:

Բայց ինձ համար կուգայ ժամը,
Կ'երթամ թշնամու պատերազմը,
Եւ մահառիթ սպանիչ զնդակը
Անդ պատրաստած է ինձ համար:

Թարգմ. Բ. Պատկանեան

20. ԵՐԳ ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՊԱՏԱՆԵԿԻ

Ծիծեռնակ, ծիծեռնակ,
Դու գարնան սիրուն թռչնակ,
Դէպի ո՞ւր, ինձ ասա,
Թըռչում ես այդպէս արագ:

¹⁾ Սև ունք:

Ախ, թըռիր, ծիծեռնակ,
Ծընած տեղըս Աշտարակ,
Անդ շինիր քո բունը
Հայրենի կըտուրի տակ:

Անդ հեռու ալևոր,
Հայր ունիմ սըգաւոր,
Որ միակ իւր որդուն
Սպասում է օրէ օր:

Երբ տեսնես դու նորան
Ինձնից շատ բարեւա՛ն,
Ասա, թող նըստի լայ
Իւր անբաղդ որդու վրայ:

Դու պատմէ, թէ ինչպէս
Աստ անտէր ու խեղճ եմ ես,
Միշտ լալով, ողբալով
Կեանքս մաշուել, եղել է կէս:

Ինձ համար ցերեկը
Մութ է շրջում արեգը,
Գիշերը թաց աչքիս,
Քունը մօտ չի գալիս:

Ասա որ չի բացուած
Թառամեցայ միացած
Ես ծաղիկ գեղեցիկ՝
Հայրենի հողից զրկուած:

Դէհ, սիրուն ծիծեռնակ,
Հեռացիր, թռիր արագ
Դէպի հայոց երկիրը
Ծնած տեղս—Աշտարակ:

(Դօրպատ. 1854). Դողոխեան

21. Մ Ի Ք Ա Յ Է Լ Ն Ա Լ Բ Ա Ն Դ Ե Ա Ն

Միքայէլ Նալբանդեանը ծնուեց Նոր-Նախշևան 1829 թ. նոյեմբերի 2-ին: Հայերը՝ ուստա Ղազարը, բաղարի մէջ կարի առևտուր ունէր: Ծնողները առևին նրան Տէր-Գարրիէլ Պատկանեանին, որ ուսում ապա Միքայէլին:

Քահանան տեսնելով իր աշակերտի աշխոյժ բնավորութիւնը, ուշիմութիւնը և բանաստեղծական ընդունակութիւնները՝ առանձին ուշք դարձրեց նրա վրայ և ամենայն ջերմեռանդութեամբ ու սիրով պարապեց հետը: Մինչև 1840 թիւը մնաց նա իր վարժապետի մօտ և սովորեց հայկաբանութիւն, կրօնագիտութիւն, պատմութիւն Հայոց և մասամբ ռուսերէն ընթերցանութիւն: Շատ սիրում էր երգեցողութիւն, լաւ ձայն և նուրբ լսողութիւն ունէր: Մատթէոս արքեպիսկոպոս Վհայեանը որ առաջնորդ էր Նախիջևանի և Բեսարաբիայի, 1847 թուին եկաւ Նոր-Նախիջևան և տեսնելով Նալբանդեանի ընդունակութիւնը և գրագիտութիւնը՝ առաւ նրան իր մօտ և կարգեց քարտուղար: Քարտուղարութեան պաշտօնը նա պարգերեսութեամբ կատարեց վեց տարի շարունակ, և արդիւնաւոր ու ջերմեռանդ ծառայութեամբ համակրութիւնը գրաւեց և հասարակութեան, և՛ առաջնորդի: 1853 թուին Նալբանդեանը գալիս է Մոսկուա և այնտեղից՝ Ս.-Պետերբուրգ, ուր համալսարանում քննութիւն տալով՝ ստանում է ուսուցչութեան վկայագիր և Հազարեան ճեմարանի մէջ կարգւում է ուսուցիչ Հայոց լեզուի: Սակայն այստեղ ևս հանգստութիւն չի գտնում Նալբանդեանը...

Զգալով իր թերի կրթութիւնը և միակողմանի դրագի-

տութիւնը, նա սկսում է կանոնաւորապէս ուսանել եւրոպական լեզուներ և այն գիտութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են համալսարան մտնելու համար, այնպէս որ կարողանում է Մոսկուայի համալսարանի բժշկական բաժնում պրոֆեսսորի դասախօսութիւնները լսել և հասկանալ: Բայց չաւարտած և քննութիւն չտուած՝ թողնում է համալսարանը և պարապում է դրականութեամբ: 1858 թուականին գիտնական և անուանի ուսուցչապետ Նազարեանը հրատարակում է «Հիւսիսափայլ» օրագիրը և Նալբանդեանը լինում է նրա քանքարաւոր գործակիցներից մինը: Նրա յօդուածները «Հիւսիսափայլի» գլխաւոր զարդն էին և ամեն օրագրի կարող էին պատիւ բերել... Այսպէս երկու երեք տարի շարունակ փառաւորապէս կրեց նա «Հիւսիսափայլ»-ի դրօշը, իր ճարտար գրչի տակ արդի աշխարհաբար լեզուն մշակելով:

1858 թուականի վերջերը Նալբանդեանը մասամբ տրեւարութեան պատճառով և մասամբ բան տեսնելու գիտաւորութեամբ գնաց արաւսասիան, շրջելով Պօլիս, Վիեննա, Փարիզ և այլ քաղաքներ: Այս քաղաքներում ծանօթացաւ և բարեկամացաւ հայերի հետ և իր՝ «Հիւսիսափայլին» ուղղած նամակների մէջ նկարագրեց նրանց վիճակն ու գործերը: 1859 թուականի վերջերին վերադարձաւ Պետերբուրգ և սկսեց կանգիդատի վկայագիր ստանալու համար քննութեան պատրաստուիլ, և իրօք 1860 թ. Պետերբուրգի համալսարանում քննութիւն տալով՝ ստացաւ արեւելեան լեզուագիտութեան կանգիդատի աստիճան:

Հնգկաստանի մեծատուն հայերը 90—100 տարի սրանից առաջ զանազան հրիտակներով մեծադոււմար փողեր էին կտակել զանազան քաղաքների, սրանց կարգում և Նախիջևանի անունով. բայց մինչև 1860 թիւը այս ծանրակշիռ գործը մեր ազգի զանցաւորութեամբ բարձի թողի էր արուած, այսքան տարուայ միջոցում ոչ ոք յանձնառու չէր եղել այդպիսի հեռաւոր ճանքորդութիւն անելու և գործն աւարտելու: Նախիջևանցիք Նալբանդեանին ընտրեցին այդ գործին երեսփոխան և նա անցնելով Պօլիս, Պարիզ,

Լոնդոն, և այնտեղից Պարիզի ու Մուէսի ճանապարհով հասնում է վերջապէս Կալիաթա, ուր մեծամեծ դժուարութեանց և արգելքների յաղթելով՝ հանում է կտակած փողերի մնացորդը...

Բայց այդպիսի անխոնջ պարապմունքը և այլ հանգամանքները շատ վնասակար ներգործութիւն ունեցան նրա արդէն խանդարուած առողջութեան վրայ. էլ առաջուայ աշխոյժն ու կենդանութիւնը վրան չէր մնացել. բոլոր բարեկամների ու ծանօթների սիրտը մորմոքւում էր՝ նայելով առաջուայ կրակոտ հայի ուրուականի վրայ:

1865 թուականին, երբ նա արդէն իր մասնաւոր գործերը վերջացրած՝ պատրաստութիւն էր տեսնում Սարատովի նահանգի Կամիշին քաղաքը գնալու, իբրև աքսորական, Պետերբուրգի երեւիլի բժիշկները խորհուրդ տուին մնալ մի քանի ամիս այնտեղ՝ կազդուրուելու: Սակայն բժիշկների բոլոր ջանքն ու փոյթը ի դուր եղան, վասն զի նրա ցաւը անդարմանելի էր. թոքախտը այն տատիճան դարգացել էր, որ էլ ամենևին հնար չկար օգնութիւն հասցնելու նրան: Այսպէս յոյսը Աստուծոյ վրայ գնելով՝ վեց ամիս հիւանդութեամբ անցնելով, վերջապէս սրտապնդուած ուղեորուեց դէպի Կամիշին: Մեծ նեղութիւններ կրելով, դեկտեմբերի 7-ին մտաւ այնտեղ աւելի մեռած, քան թէ կենդանի:

Այսպէս հորս ամիս դառն և անմխիթար օրեր տեսնելով, վախճանուեց մարտ ամսի 13-ին (1866 թ.):

Նրա մարմինը, իր ցանկութեան համեմատ, բերուեց Նախիջևան և մեծ հանդիսով թաղուեց Ս. Խաչ վանքի դաւթում:

22. ՀԱՅԱՍՏԱՆՅԻ ՊԱՆԴՈՒԽՏԸ

Հայ ազգը օր ըստ օրէ թողնում է իր երկիրները և կենդրոնանում է քաղաքներում: Աշխատութիւնը ոտիպում է նրան թողնել իր տունը, իր ընտանիքը, իր ամուսինը, իր դաւաճները և գնալ Պօլիս կամ այլ քաղաք՝ աղքատու-

թիւնից ազատուելու համար: Բայց այդ տեղերում ևս նրան հանդէպ է դուրս գալիս էապէս նոյն աղքատութիւնը, գուցէ մէ փոքր քաղաքային ամօք կերպարանքով:

Բացի սրանից՝ ընտանեկան կեանքից զրկուիլը, դժոխային աշխատութիւնը՝ որով պիտի շահի նա մի քանի յաւելեալ դուրուշներ, անտուն, վարատական և անմաքուր կեանքը, որ պիտի անցուցանէ նա զանազան իշխաններում, երեկոյեան պիտի գայ վաստակեալ, ուժաթափ, շատ անգամ և վնասուած անդամներով, իսկ լուսաբացին նոյն եղիպտական ծառայութիւնը, որ սպասուած է նրան: Չկայ այն ընտանեկան միութեան թաղութիւնը, ամուսնու և զաւակների մտերմական և անմեղ հայեացքը, որ առանց ձայնի, առանց խօսելու՝ կարող են ամօքել ճակատագրի դառնութիւնը: Եւ այսպէս, իբրեւ գրաստ, իբրեւ մեքենայ ծառայելով արտասուելի օտարութեան մէջ, տասն-քսան տարի, կամ մեռնում է այնտեղ, թողնելով իր ընտանիքը ծայրացեալ թշուառութեան մէջ, կամ վերադառնում է դէպի իր երկիրը: Վերադառնում է... բայց ոչ այնպէս առողջ և զուարթ՝ ինչպէս դուրս էր եկել այն տեղից, այլ հասակն առած, ուժաթափ և թօշնած: Վերադառնում է իր տունը, երբ կորուսել է աշխատելու ընդունակութիւնը և յարմարութիւնը: Ուրեմն՝ վերադառնում է նա միմիայն իր ներկայութեամբ իր աղքատ և կարօտ ընտանեաց թիւը աւելացնելու համար:

Եւ ահա նրա տասն և ութը կտմ քսան տարեկան որդին, որ աճել և զօրացել է իբրեւ մի ծաղիկ իր սեփական հողի վրայ՝ առնում է ձեռքը իր հօր պանդխտական գաւազանը և գնում է...

—Ո՞ւր բարով:

—Պօլիս, Տրտալիզոն, և այլն և այլն:

—Ինչի՞ համար:

«Աշխատելու և ընտանիքին օգնելու»:

—Աշխատելու և ընտանիքին օգնելու,—կրկնում է խօսակիցը անհնարին տխրութեամբ:

Անցնում է սրա վրայով մի քանի տարի, յանկարծ,

այս նորեկը լուր է ստանում, որ իր ծերունի հայրը վախճանուել է, մայրը հիւանդ է: Մի փոքր ժամանակից՝ և մայրը մեռնում է:

Պանդխտակիցքը գալիս են նրան միութեան: Մի երկու բաժակ գինի... մի քահանայ, մի «հոգւոց», և պանդխտի սիրտը պաղում է այն աշխարհից, ուր ծնուել էր... Ի՞նչ բանի համար վերադառնայ: Նա գտնելու չէ իր տունը, իր ծնողները, նրա աչքին պիտի հանդիպեն երկու գերեզման և մի ամայի բնակարան, եթէ և այն չէ անցել օտարի ձեռքը: Նա որոշում է մնալ պանդխտութեան մէջ, և այս որոշումով յօժարում է մինչև տակը խմել թշուառութեան բաժակը. այո, մնում է նա, բայց տունը մարեց:

Արդեօք ի՞նչքան գերդաստաններ ընկնում են այսպէս:

Մ. Նալբանդեան

23. Ա. Ղ. Ք. Ա. Տ. Կ. Ի. Ն.

Յուրտը փրչեց, ձմեռ սաստիկ, *յոյ՜ն պօղո՜ւ յօ՛ւր*
 Ձիւնը ծածկեց գետինը.
 Ամենայն մարդ մըտաւ իր տուն,
 Պատըսպարուիլ ցըրտիցը.
 Ժամի դռանը դողդողալով,
 Կանգնած է մի աղքատ կին,
 Նըրա հանգերձ պատառ-պատառ,
 Չունի շապիկ իր հագին:
 Անհամարձակ նա իր ձեռքը
 Պարզում է անցկացողին—
 «Ողորմութիւն արէք, պարօն,
 Անտուն, անտէր աղքատին»:

Ձեզ, սիրելիք, ասեմ հիվ էր
 Այս խղճալի աղքատը,
 Այն ցրտումը ոտաբորիկ.
 Կանգնած ժամի դռանը:
 Շատ ժամանակ դեռ չէ անցել,
 Երբ նա փառքով ու պատուով
 Ման էր գալիս փողոցներում
 Իր սեփական կառքերով:

Այժմ վախով հա իր ձեռքը
Պարզում է անցկացողին—
«Ողորմութիւն արէք, պարոն,
Անտուն, անտէր աղքատին»:

Ամենայն օր նրա գոտնը
Կանգնած էին շատ կառքեր,
Միշտ հացկերոյթ, ընթրիք, գինի,
Նուազարան ու տաղեր.
Ամենայն ոք ցանկանում էր
Լինել նրան բարեկամ:
Այժմ զըրկուած ամեն բանից՝
Չունի անգամ հացի գին:
«Ողորմութիւն արէք, պարոն,
Անտուն, անտէր աղքատին»:

Ամենայն օր իր մարմինը
Անուշահոտ ջրերով
Լուանում էր, մաղը սանրում
Կըրիայի նուրբ սանրով.
Նա հագնում էր բեհեզ, կերպաս,
Դիպակ, թաւիշ թանկագին.
Նա չըզիտէր ինչ ասել է
Կարօտութիւնն արծաթին:
Այժմ անլուայ, մաղերն արծակ,
Չունի հագուստ, թէև հին:
«Ողորմութիւն արէք, պարոն,
Անտուն, անտէր աղքատին»:

Ժամի դռանը կանգնած է,
Աչքերը կոր, վիզը ճուկ.
Նրա նախկին բարեկամքը
Չեն ասում նրան. «Խըղճճէկ,
Ե՛կ դու մեզ մօտ, մենք կ'ամօքենք
Քո վիճակի դառնութիւն,
Կը թուլացնենք ճակատադրիդ
Խիստ հարուածի սաստկութիւն»:
Նա տանում է տառապելով
Այս սոսկալի վըշտերին:
«Ողորմութիւն արէք, պարոն,
Անտուն, անտէր աղքատին»:

Մ. Նալբանդեան

24. Ե Ր Գ Ա Ձ Ա Տ Ո Ի Թ Ե Ա Ն

Աղաւթն Աստուած այն օրից
Երբ հաճեցաւ շունչ փչել.
Իմ հողանիւթ շինուածքին
Կենդանութիւն պարգևել:

Ես անբարբառ մի մանուկ
Երկու ձեռս պարզեցի
Եւ իմ անդօր թեւերով
Աղատութիւնը գրկեցի:

Մինչ գիշերը անհանգիստ
Օրօրօցում կապկապած՝
Լալիս էի անդադար
Մօրս քունը խանգարած:

Խնդրում էի նորանից
Բազուկներս արձակել.
Ես այն օրից ուխտեցի.
Աղատութիւնը սիրել:

Թոթով լեզուիս մինչ կապերը
Արձակուեցան, բացուեցան,
Մինչ ծնողքս իմ ձայնից
Խընդացին ու բերկրեցան:

Նախկին խօսքն որ ասացի,
Չէր հայր, կամ մայր, կամ այլինչ.
«Աղատութիւն», դուրս թրուաւ
Իմ մանկական բերանից:

«Աղատութիւն», ինձ կրկնեց,
Ճակատագիրը վերեցի,
«Աղատութեան դու գինուոր
Կամիս գրուիլ այս օրից»:

Ո՛հ, փըշոտ է ճանապարհդ,
Քեզ շատ փորձանք կ'սպասէ.
Աղատութիւն սիրողին
Այս աշխարհը խիստ նեղ է»:

—Աղատութիւն,—գոչեցի,
Թող որոտա իմ գլխին
Փայլակ, կայծակ, հուր, երկաթ,
Թող դաւ գընէ թշնամին:

Ես մինչ ի մահ-կախադան,
Մինչև անարգ մահու սիւն,
Պիտի դռամ, պիտ կրկնեմ,
Անդադար, աղատութիւն:

Մ. Նալբանդեան

25. Պ Ե Ր Ծ Պ Ռ Օ Շ Ե Ա Ն

Ծնունդ է Աշտարակում 1837-ին. ուսել է Ներսիսեան դպրոցում, ապա եղել է ուսուցիչ գրեթէ մեր բոլոր գաւառական քաղաքներում, ուր թէ՛ դպրոց է հիմնել, թէ՛ թատրոն, և եռանդուն մատնակցութիւն է ունեցել 40 տարիների ընթացքում մեր բոլոր հասարակական գործերում, աշխատակցելով միմեանս ժամանակ թերթերին: Եղել է նաև թեմական տեսուչ, պարապել է լուսանկարչութեամբ և մինչև օրս էլ կուսել է ու կուսում է կարիքի և նեղութեան դէմ, ծանրաբեռնուած մեծ ընտանիքով:—Պերճ Պոօշեանը մեր ամենաբեղուն դրողներից է. նրա վէպերի նիւթն են հայ գիւղը, մանաւանդ հայրենի Աշտարակը իր նիստ ու կացով, սովորութիւններով, լեզուով, աւանդութիւններով, չարով ու բարիով: Դրա համար էլ այդ վէպերը պարունակում են հարուստ նիւթ ազգագրութեան և լեզուական հարստութեան:—Նրա գլխաւոր երկերն են. «Սօս և Վարդիթեր», «Կռուածաղիկ», «Հացի խնդիր», «Շահէն», «Յեցեր», և այլն. —Նա Աբովեանին հետևելով, շատ անգամ գրում է այնպէս, ինչպէս խօսում է ժողովուրդը Աշտարակում՝ անխտիր գործածելով թուրք և թաթար բառեր: Չնայելով գրան, Աբովեանից յետոյ, Արարատեան բարբառի նրբութիւններն ու կատարելութիւնները ոչ ոք այնպիսի ճիշտ և այնպէս վարպետօրէն չի ներկայացնում, ինչպէս Պոօշեանը:—Նրա ներկայացրած տիպերը գիւղական կեանքից, կարծես լուսանկարած լինին, այնքան նրանք ճիշտ են և իրական:—Նրա վէպերից մի քանիսը թարգմանուած են ռուսերէն և գերմաներէն:

Ձիւն ձմեռ: Երկու կարճ խօսք ասա՝ ու երեք չորս երկար ու ձիգ ամիսներ մտիր տունդ, դուռը պինդ փակիր, տաք քուրսու տակին, կամ տաւարի շնչով տաք բաղնիս դարձած գոմի օդայումը մի կողքի վրայ ձգուիր, արջի նման երեք քառասունը չլայ մտիր:

—Ձիւն ձմեռ. ասում է աշխատանք սիրող երկրագործը և մտքամուր տարակուսում: Ի՞նչ պիտի անենք երեք չորս երկար ամիսներ տխուր տրտում, մաածում է նա, ջանս ցեց է մտել, գործելու սովոր եմ, աշխատել եմ ուղում, գործ չկայ: Ձիւնն եկել, հողի երեսը պինդ ծածկել է. պարզիկան ու սառնամանիքը կանաչ ու գուարթ ծառերին մերկացրել, շինել են չոր ցախ, ցուրտն ու բուրբը իմ աշխատաւոր չորսոտանի ընկեր եղանք, իմ գոմշին, իմ ոչխարին, իմ կթան ու լծկանին կապերի մէջ է կոխել ու չի թողում, որ երկնքի երես տեսնեն, կէս դադի հաստութիւնով սառուցը մեր գոչգոչան գետերին, մեր կշկրչան առուներին պապանձացրել է. գործ չի մնացել՝ գործենք, անելիք չկայ՝ անենք, ծոյլերի վրայ ծիծաղում ենք, էն օրի ենք հասել, որ ուղենք, չուղենք՝ պիտի մենք էլ ծուլանանք:

—Է՛յ խեղքի պտուկ, էդ ի՞նչ ես ասում, յուսահատութեան դուռը հասած ժրջան ընկերի երեսը քորում, յանդիմանում է նրանից աւելի աշխարհ տեսած, մարդամիջի գտնուած, ծեր պապերի խրատները ականջին գինդ աւրած մի ուրիշ աշխատաւոր. ախար դու չգիտես, որ աշխարհքիս դիրքն ու կանոնը բոլորը Ստեղծողի կողմից չափած ձևած է. մեռնիմ Ստեղծողի ողորմութիւնին, ի՞նչ կը լինէր շունչ-կենդանու հալը, եթէ ձմեռը չլինէր: Տարին 12 ամիս եղը կը դիմանամ, եթէ ինն ամիս լծի ու բեռան տակ չարչարուելուց յետոյ՝ մի երեք ամիս չհանդուտանար. ջրաղացի քարը, որ պինդ քար է, էն էլ իրար շատ քսուելուց մաշուած է, միս ու արիւնից շինուած մարդ,

թէ անասուն, եթէ ձմեռը չհանգստանային, երկու տարումը կը մաշուէին, սյօ ու զօրութիւնից կընկնէին ու էլ պէտք չէին գալ: Ծառ ու թփի, խոտ ու ծաղկի արմատները հողի տակին են. աշնանացան ցորենդ աշնան վերջին մի քիչ կանանչել, փչչել, բարձրացել էր. ցելդ գութանած, թողուած է, թէ որ ձիւնը չգար, վերմակի պէս Աստծու ստեղծած էդ բոլոր կանանչեղէն ու արմատեղէնը չծածկէր, ցուրտը սուր ասեղի պէս գետնի սրտումը կը թաղուէր, ողջը ցրտատար կանէր. էս օրուայ հաստ ձիւնը թէ որ գարունքը չհալուէր, ջուր չկտրուէր, քո ծառ ու տունկի արմատները չկակղացնէր—քո ինն ամսուան աշխատանքդ փուչ կը լինէր:

Դէհ, շտապենք, կրկնում են միմեանց պարզասիրտ և աշխատասէր գեղջուկները, քանի տաքութիւնը հողի մէջ չի մտել, քանի ամբարներս չեն դատարկուել, քանի կարասներիս մէջ կատար տաքացնող Գրիստոսի արիւնը՝ վրան նայելու՝ երեսներիս ծիծաղում է, քանի ասլանի կաթը (արաղ) տկերի մէջ լսլսկում է, քանի իրար հետ նստել վեր կենալու, սուփրէն բաց անելու, սուփրէն շէն անելու ժամանակ ունինք, Աստծու տուած ազատ օրերից օգուտ քաղենք, Աստծու անունով եկած չքաւորին ու անանկին կշտացնենք, հոգևոր և մարմնաւոր աշխատաւորներին շահենք ու սրտերս ուրախ, խղճմտանքներս հանգիստ՝ ուտենք, խմենք, պարենք, երգենք, ամեն խէթ ու նախանձ մեր ներսից դուրս շալտենք, որ կարողանանք մեծ պասի երկուշաբթի օրը պարզ սրտով, պարզ երեսով ժամ գնալ, «Լուացարուք սրբեցարուքը» լսել ու էդ օրուանից սկսել մեր հոգու ճանապարհը մաքրել: Եւ երբ որ աշխատանքի օրերը կըրացուին, մեր կապած տաւալը դաշտը հանենք, դուրսնը սարքի բցենք, բոհ, հօտոց, կացին, ցաքատ, մանգաղ ու ամեն տեսակ դաշտի ու այգիների գործիքներ սրբենք, սրենք, պատրաստենք, որ ինչ ժամանակ օրը կը գայ բարին հետը՝ երեսներիս խաչ հանենք, մեր հալալ աշխատանքին կենանք:

Եւ ամակտար հողագործն այլևս տխուր չէ. նա ձմեռ-

նամտին իր ձմեռան կատարելիք ծրագիր կազմեց և մինչև գարնամուտը անթերի կատարեց:

Հմի, ընթերցող, բեզ եմ հարցնում, մեր նկարագրած եղանակից ի՞նչ դուրս եկաւ:

Քո կարծիքը չգիտեմ, բայց ես եկայ այն հաստատ համոզմանը, որ աշխարհս իր ամբողջութեամբ կեանք է և տարին իր չորս եղանակով կեանքի գործօնն է:

» Պերժ Պոռնան

27. Գ Ա Ր Ո Ւ Ն

Գարուն է: Օ՛հ, ինչքան սրտեր յանկարծ բաբախեցին այս կախարդիչ անունը լսելիս: Ի՞նչ ուրախութիւն, որ կողմը կուգես՝ աչքդ դարձրու՝ սար ու ձորեր, դաշտ ու անտառներ, շնչաւոր ու անշունչ—բոլորը այսօր այն չեն, ինչ որ երէկ մէկէլ օրը: Ո՞ւմ հոգսն է, թէ դեռ մարտի սկզբին ենք, ո՞վ է քանի տեղ գնում, թէ երկնքի սիրելի, երկնքի հետ քաղցր համբոյրներ տուող, երկնքի հետ օր ու գիշեր ասուկիսի բռնուած ոստերը՝ սպիտակ պատանու կոլովում դեռ խռովում են ու վախտ-վախտ իրանցից բաց թողած կատաղի քամիներով՝ քիչ է մնում, աշխարհքը տակով անն: Ո՞վ է գիծ մարտի փոփոխական բնութիւնից մազաչափ երկիւղ անում: Թէկուզ դաշտերի երեսին թզաչափ ձիւնը նստած է՝ Աստծու ստեղծած բոլոր արարածների համար՝ ոնց որ զամբարակի ուղտի ալանջին մոծակի բզկոցը:

Համեցէք, դուրս արի դաշտը, երեկուտան երկաթից պինդ ձիւնը մատով շարժիր, մէկ էլ կը տեսնես մատդ մէջը թաղուեց. խեղճն ալիւրի թեփի պէս փխրցել է ու թէ որ կտնգնածդ անգը քիչ արևկող է, կասկած մի տանիր, ձիւնը յետ տուր:—Ըհ, էս ի՞նչ է, տօ, ձիւնի տակից կանանչ խոտի ծլեր են գլուխները խլուշ-խլուշ դուրս ցցել: Փառքիդ մեռնիմ, Աստուած, խոտի տերեւների մէջտեղից ի՞նչ սիրուն դեղին ծաղիկ է կոկոնը պառուել ու բացուել:

—Ձեմ հաւատում, ի՞նչ էք ասում, ձիւն ու ծաղիկ:

—Այո, սիրելիս, պինդ բռնիր, բաց չթողնես, ձեռքով խառնածդ ձիւն է, իսկ տակինը ծաղիկ, խակակաւ ծաղիկ: Հապա երկու բառը իրար հետ միացրու, տես, ի՞նչ դուրս կը գայ—ձնծաղիկ—գարունքը մեզ աչքալոյս տուող ծաղիկ—ձնծաղիկ:

Էդպէս է գարունը. էս օր ցուրտ, էգուց՝ տաք, էս օր մրրիկ ու մառախուղ, էգուց արև-արքայութիւն, գիժ մարտի քամիների շնորքը մեծ է, փչեց թէ չէ, ամալ ու թուխալ որտաճաք կը լինին, գլուխ կառնեն կը կորչեն, կապուտ երկնքի միջից Աստծու աչք-պայծառ արևը կը փայլի, ձիւն ու սառուցի հոտն ու հետքը չի թողալ: Բոլորը կը հալուին, ջուր կը կտրուեն, գետ ու ձորերը կը լցուին, չորս տմառան մեռած երկիրը չորեքօրեայ թաղուած Ղազարոսի նման յարութիւն կ'առնի:

Դէհ, հիմի կացէք ու խնդացէք, Աստծու ստեղծուած արարածներ, գութանդ բան քցիր, աշխատասէր ռանչաւոր, հողը փափկել է, վարիր ու ցանիր: Հօտդ դաշտը քշիր, դաշտի սիրտհար հովիւ, կանանչը դաշտի երեսին ցնծին է տալիս, արածացրու, հօտերդ գիրացրո՛ւ, մսակտայցրու: Այգուդ թաղը վեր տո՛ւր, խաղողիդ մասները հողի տակից հանիր, ժրաջան այդեպան, կեռակտուց հօտոցդ սրիր, կուղրակիդ մատերն էտիր, կտրատիր ու պապերի ասած յոյս ներշնչող առածն երգի՝ «Մարտի իննը, մատը կտրի քցի ձիւնը», եղանակով ուրախ-ուրախ երգիր:

Բանջարեղիններդ բան քցեցէք, ողջ ձմեռը տներում փակուած, ազապ ու սիրուն աղջիկներ, հարիւր տեսակ բանջարեղէններ՝ գառան դմակից փափուկ ու թարմ ձեզ են դաշտերում սպասում, քաղեցէք երգելով ու խնդալով, գոգնոցներումդ պինդ կապեցէք, ցած դրէք, կանաչ խոտի վրայ բոլորանքի ընկէք, ձեռք ձեռքի, կուռ կուռի տուէք, մի կողմից երգեցէք, մի կողմից եալի պարեցէք ու իրիկ-նապահին՝ կչկչալով, հռհռալով, ձեր սիրած տղէքանց ա-նունները ափաշկարայ իրար յայտնելով՝ տուն փերադար-ձէք: Մի վախէք, ոչ գայլ ու գազան կը համարձակուին ա-

մայի դաշտումը ձեզ մօտ գալու, ոչ անիրաւ թիւրքերը սիրտ կանեն ձեր շուաքին մտիկ տալու: Այ, դուք սատանի ետի ոտներ, հօ լաւ գիտէք, որ պահապան հրեշտակներդ խանչալները կապած, քարերի տակից, քարափների ձեղքե-րից, ձորաթմբերի փոսերից ողջ օրը ձեզանից աչք չեն հեռացնում, ձեր գաղտնիքն իմանում են, ձեր եր-գերով մայիլ եղած՝ ձեզ վրայ հսկում են: Ի՞նչ ամաչե-ցիք ու կարմրեցիք, դուք որ սիրտ ունիք, դուք որ սի-րում էք, հապա ազապ տղէքը մի՞թէ քար ու պողպատից են, չէ՞ որ նրանց կրծքի տակ ձեր սրտերի պէս մի մին պստիկ բռնցքաշափ պինդ մսեր ձեր սիրովը տպաւորւմ, տրոփում են: Վայ էն գայլ ու գաղանին, էն թուրք աւա-ղակին, որ ձեր շուաքիցը եօթն օրէն ձանապարհ հեռու չի փախչիլ. մեր կտրիչ երիտասարդների ձեռից՝ նրանց օրն ու արևը սև կը լինի:

Այո, այո, գարուն է և գարունը տարուան չորս եղա-նակներից աւելի սիրելին, աւելի կեանք տուողն է: Ծառ ու ծաղիկ, երգող ու չրերգող թռչուններ, ուլ ու գառներ դարնան կեանքի բերքն ու պտուղն են, մարտ, ապրիլ... մայիսը տարուան 12 ամսի անմեղ մանկութիւնն են: Կի-սամեռ ծերունին էլ գարունը դաշտն է դուրս գալիս, լի-քը կրծքով անուշ օդ ու անուշ հոտ է ներս շնչում ու երիտասարդանում, կեանք է առնում, որովհետև գարուն է:

Իսկ այս բոլորի առիթը յուսահատեցնող ձմռան սաստ-կութիւնն է: Գարունը յոյս է. գարունն էն բժիշկն է, որի դեղով շունչը փչող հիւանդը յոյս ունի, թէ պիտի նորից առողջանայ, նորից կեանք վայելի: Այդպէս էլ լի-նում է. հաւատը հրաշքներ է գործում, յոյսը երբէք ան-հետեանք չի մնում:

Թող ուրեմն ամեն ճնշուած ու հարստահարուած, ամեն խեղճ ու անանկ յուսով տարի և յոյս ունենայ, թէ իրան սեղմող, իրան կուշ ածող, իր կեանքի թշնամի ձմռան դէմ իրան թև ու թիկունք, իրան պաշտպան կը լինի կեանք տուող գարունը:

Պերժ Պոռոշեան

28. Ա Մ Ա Ռ

—Ո՞վքեր են նրանք, որ մի մին սփռոց կապոց են արել, գլխներին դրել ու դաշտի երեսն ընկած՝ գնում են:

—Նրանք մեր գիւղի ջահել ու սիրուն հարսներն են, մեր տների տնարար ու աշխատաւոր տանտիկիները: Նրանք առտւօտը վաղ վեր են կացել, իրանց տանու գործը վերջացրել, իրանց սկեսուրների եփած փլաւը մեծ պղնձներով սուփրի մէջ կապել, գլխներին դրել, մի ուրիշ կապոցով էլ թղթից սպիտակ, ջուր ցնցողիւմ լաւաշներ, աղը դրած, Սեանայ ծովի ախորժակ բաց անող կողակ ձկան խոտոցներ (կտոր), մի քանի կտոր պանիր հացերի մէջ փաթաթել, իրանց առջևից վազող 10—12 տարեկան երեխաների շալակներն են կապել ու հարեան հալեանի հետ բաղցը զրոյց անելով, աժժան շոքը չհարցնելով՝ շտապում են արտերը:

Աչքերը լոյս հնձուորներին, նրանք հեռուից տեսան իրանց համար ճաշ բերողներին, մանգաղ, գերանդի, դէն շալտեցին ու բոլորեանքի շարուեցին արտի ափերի կանանչների վրայ:

—Կերէք, ձեզ մատաղ, հալալ ձեր մօր կաթի պէս իմ քէյվանու (տանտիկին) ձեռով եփած իւղալի փլաւը. դաւար մնայ կռներդ...

Արեւը թէպէտ այրում-խանձում է ամեն ինչ, բայց արեւի թէժութիւնից վախեցողները կեանքերը հովերում անցկացրած քաղաքացի վաճառականներն են ու աղա մարդիկը. առտուտը ակնները հիմի խանութներում թմրած՝ քնի ու աչքերն ուտող ճանճերի հետ են կռիւ տալի և սպասում, թէ որտեղից որտեղ մի կտրած մոլորած զիւղացի մուշտարի տուն պիտի ընկնի, որ խաբեն՝ փտած ապրանքները դուխը կապեն՝ գրպանը դատարկեն. աղա գրագիրներն էլ սարերի ու անտառների հով ու գովերումն են անգործութիւնից օրերը մթնացնում: Իսկ մեր չարքաշ մշակն արեւի տաքութիւնից երկիւղ անողը չի. հակառակի պէս՝ քանի արեգակը զօռ է անում, նրանք կրակ են կը-

տրւում ու իրանց ներսը բորբոքուող բոցով սկսած գործերը լափում, վերջացնում:

Հստեղ՝ կալ են կասում, էնտեղ՝ խոտ են հնձում, կամ կրում, այգիներում հօ՝ աչքդ բարին տեսնի, սկսել են իրար ետևից հասնիլ թութը, կեռասը, բալը, ծիրանը, շոր ու դամբուլը, շաքարկենի, մեղրակենի, թթուաշ ու քաղցր, դեղին ու կարմիր խնձորները, մալաչի ու բօլի ամանները. էս բոլորը թափ տալ, քաղուիլ, ժողովուել են պահանջում. խելքը հացի հետ է կերել ուրեմն գործատէրը, որ շոբից վախենայ, կռները ծալի, պարապ նստի:

Կեանք է, կեանք ամառը, էն էլ՝ մի ուրիշ կեանք:

Պերժ Պոռնան

29. Ա Շ Ո Ի Ն

Փառք Աստու, ամբարներս բերնէ բերան տըղած են, մառանս մինչև շէմքը ձեռիս աշխատանքով լիքն է, կալ ու կուտս հաւաքել—վերջացրել եմ, եկող տարուան ցեւերս արած պատրաստ են, քաղցուս կարամներում քաղցրութիւնից պճաղծում, եփ է գալիս, մի քանի օրից եփը կը նստի, մաճառ կը դառնայ, կատարներս կը տաքացնի, իւղ ու պանրիս, պաս ու ուտիսուան բոնուածքներիս ու թրթուեղէնիս տարեկան պաշարը կապել եմ, ընչի՛ չեմ ուրախանայ:

Ահա այն խօսքերը, որ առատ տարուայ աշնանը լրւում են ջանասէր զիւղացու բերանից: Այո՛, ռանչպարի, այգեգործի, անասնապահի ինն ամսուան քրտնքի կաթիլներն աշնան վերջերքին մարգարտի հատիկներ են, արմատ քարի շաւաղ տուող ակներ են. գիւղացին իր աշխատանքի պտուղը քաղել է, նրա հողին հանգարտ, նրա սիրտն ուրախ է:

Սրդարեւ. ռանչպարի աչքը լի է, ձեռքն առատ, երբ իր աշխատանքն օրհնուել, իր ջանքերը պսակուել են: Այդպիսի աշնանը՝ զիւղացու բրտինքով ապրուստ անողները

բոլորեքեան անխնայ, լի ու լի ստանում են: Սկսած գեղ-
ջուկի հոգու փրկութեան համար աղօթող, վանքերում
փակուած անքուն սաղմոս քաղող հայր սուրբերից, ժողո-
վրդի ուրախութեանն ուրախակից, ցաւերին ցաւա-
կից, նրան մկրտող, պսակող, թաղող ամսու իրիցից,
Աստծու անունով երկրագործի դուռն եկած մուրացկանից,
ժամհարից, նախրապանից, հորթարածից, գլուխ խուզող,
արխն թողնող դալարից մինչև թաշաղլուխ թուրք դար-
ւիշները, ջինգեանեքը, զրբաց, աիրացու ու մօլլաները,
նետ դնող, գարի բցող հմայութիւն անողները, աշուղները
ու փահլեանները, բոլորը, բոլորը, դատարկ ձեռքով ներս
են մանում ռանչալարի մօտ, լիքը ձեռքով դուրս դնում:
Այգեաէրերից ժողոված էջմիածնապատկան պտղի կոշուած
կամաւոր սուրբի աւելորդ գինին, բացի սուրբ Աթոռը
ղրկուածը, մնացածը տէրաէրներին, ժամհարներին ու աչքա-
ծակ երեցփոխների կարամներն էլ է լցնում, թէպէտ վերջին-
ներս իրանց բաժինն էլ յատուկ ստանում են: Վանքին հաս-
նելիք իւր ու պանիրը վանքի միաբաններին էլ են լիացնում,
կոնսիստորի գրագիրներին, հոգևոր կառավարութեան ան-
դամներին ու ծառայողներին, մինչև իսկ ծառային էլ են ձուա-
ծեղով կշառցնում: Մի տէրաէրի տարած կալավարձը գիւ-
ղի առաջին համփայի ունեցածից շատանում է: Հոգիները
լոյս կտրուի վերջին տարուանս մէջ ժամանակի ու անժա-
մանակ մեռնողների. նրանք իրանցապատկան սուրբ խաչի
խորովուն, եօթնի, քառասունի, տարելիցքի ժամ պատա-
րադները, դենեղմանօրհնէքներն ու հոգեհացերը անթերի
տանում են: Գիւղացին կուշտ թէ քաղցած, բերրի թէ
անբերրի տարին իր բերանի պատառը կրկիսի, իր նոր
վախճանուածի հոգու փրկութեան հոգսը կրքաշի, իսկ ա-
ռատ տարին՝ 800 տարուան մեռած պապ ու տատերն էլ
են ժամ պատարագով, հոգեհացերով յիշուում, յիշատակ-
ւում:

Վայը կը գայ աշխատաւոր գեղջուկի գլխին, եթէ,
բերանիցս թռչի, քամին տանի, երաշտ ու անբերրի տա-
րի լինէր ու մեր չարատանջ գիւղացի եղբօր ցաւերի վը-

րայ հարկ ասուած անտանելի ծանրութիւնն էլ աւելանար:
Բերանս չի դօրում եռման ջրի վրայ կարկաից սառը-ջուր
լցնել, պակասաւոր տարու դժուարութիւնները մէկ-մէկ
մասնահաշուի տակ դնել: Թշուառ մարդ, հարկերի ու գիւ-
ղական արդար ու անարդար ծախսերի համար վերջին շա-
պիկդ, օջախիդ պղինձը, երեխէքանցդ ցրտից պաասպար-
ուելու հասարակ կտաւէ վերմակը քանի ու քանի պակա-
սաւոր աշունքներ գիւղամէջ է քաշ տրուել ու ծախուել: Այս
բոլորը քեզ ցաւ է եղել, բայց քո համբերատար հոգին չէ
ընկճուել, դու չես յուսահատուել, ամպագայ տարուայ յուսով
քեզ և քո ընտանիքին այս խօսքերով ես յուսադրել. — «Աստ-
ծու կտմբն էր, մեռնիմ Աստծու ողորմութիւնին, մեր
սիրտն է նեղ, թէ չէ նրա սիրտը շատ լայն է. ողջ առող-
ջութիւն լինի, եկող տարին էս տարուան փասաներն էլ կը
հանենք, մենք էլ ուրախ կ'ապրենք, ուրախ կեանք կը վա-
յելենք»:

Մենք մեղաւոր անարժաններ ենք, խնդրենք դուժը
շատ, Երկնային Թագաւորից, որ արժանաւորաց աղօթքը
լսի, իր քաղցր աչքը աշխատասէր հողագործի վրայ պահի,
նրա ձեռքի աշխատանքը կարկաից, խորշակից, մորեխից,
թրթուրից, մկնից, առնէտից և ամեն ցասում պատահար-
ներից ազատ պահի, մշակի կռանը դօրութիւն, անձին ա-
ռողջութիւն տայ:

Էն ժամանակը քաղաքացի, գիւղացի, հարուստ, աղ-
քատ, ամենքն էլ կուշտ կը լինին, ամենքն էլ մարգավա-
յել կեանք կ'ունենան: Որովհետեւ: — Որովհետեւ տարին ա-
ռատ է, իսկ առատութիւնը կեանք է: Ուրեմն, առատ ա-
շունք կեանք է ու կեանք:

Պերժ Պոռնան

30. Գ Ա Ռ Ր Ի Է Լ Ս Ո Ւ Ն Դ Ո Ւ Կ Ե Ա Ն

Սունդուկեանը ծնունդ է թիֆլիզում 1825 թ., սովորել է գիմնազիայում և ապա աւարտել Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-լեզուաբանական ֆակուլտետը, որից յետոյ մտել է պետական ծառայութիւն՝ հասնելով գեներալի աստիճանի:

Նա իր գրական գործունէութիւնն սկսում է 1863 թւին, մի վօդովիւով: 1871-ին առաջին անգամ ներկայացրին Պէպօն, որ Սունդուկեանի գործերից ամենանշանաւորն է: Դրանից առաջ նա արդէն գրել էր «Սաթարայա», «Էլի մէկ զոհ», այնուհետև լոյս տեսան «Քանդուած օջախ», «Օսկան Պետրովիչն էն կինքումը» և «Ամուսիններ»:

Այս բոլոր պիէսները, բացի վերջինից, գրուած են թիֆլիզի բարբառով, կենդանի և գեղարուեստօրէն ներկայացնում են թիֆլիզեցու կեանքը, նրա չարն ու բարին, լաւն ու վատը, առաքինութիւններն ու պակասութիւնները: Դրանց մէջ թիֆլիզի հին սերունդը՝ վաճառականն ու կինսօն, կինն ու ծառան, աղին ու անաղինը, անմահացած են ֆօտօգրաֆիական ճշտութեամբ:

Չնայելով մի քիչ նեղ ու զաւառական բնաւորութեանը, այս պիէսները լինելով միակը և ամենայնջողը մեր ինքնուրոյն բեմական գրականութեան մէջ, մինչև հիմա էլ, շարունակ ներկայացնում են բոլոր զաւառական հայ բեմերում:—1901 թ. հայ հասարակութիւնը նրա հետ միասին ողւս և վրացի բեմերը մեծ հանգիստով տօնեցին Պէպօնի երեսնամեակը, որի պատճառով Սունդուկեանն արժանացաւ մեծամեծ պատիւների և ցոյցերի:— Հայերէնից ոչ պակաս՝ Սունդուկեանի պիէսներն աջողութիւն ունին և խիստ սիրուած են Վրաց բեմում, անշուշտ շնորհիւ այդ պիէսների խորին գեղարուեստական արժանիքների, որոնց մշակութիւնը Սունդուկեանը հասցրել է գերազանց կատարելութեան:

Պ Է Պ Օ

Կատակերգութիւն 3 արարուածով, հեղ. Գ. Սունդուկեանի:

Բովանդակութիւն և հասւած

Արուսթին աղան պարտ է Պէպօն հանգուցեալ հօրը 1000 ուրբլի: Այդ փողը Պէպօն խոստացել է իր քրոջ նը-

շանածին: Նշանածը պահանջում է խոստացած փողը, որ պսակուի, այլապէս թողնելու է աղջկանը: Արուսթին աղան չի ուզում վճարել, մինչև անգամ բացարձակ ուրանում է իր պարտքը, գիտենալով, որ տուած մուրհակը կորած է: Պէպօն բարկացած նրան անսպառում է: Արուսթինը նրան իր տանից դուրս է անում և մինչև անգամ բանտ է քցել տալիս: Այդ ժամանակ միայն բացւում է նրա խարդախութիւնը, որովհետև կորած մուրհակը գտնւում է Պէպօնի աղգական Գիքօ-ի մօտ:

Պէպօ, Կակալի, Շուշան, Գիֆօ

ԿԱԿՈՒԼԻ. Բարով, դէղի ջան:

ՇՈՒՇԱՆ. (Կակալուն) Ապրիս, վնւրթի:

ԿԱԿՈՒԼԻ. Օ՛, աղա Գիքօ, բարով՝ ես ու դուն (Սունաջ գալով եւ Պէպօին ցածր:) Սրա վրայ լաւ դճնաղ չըդթմը, տօ:

ՊէՊՕ. Մուլափ... (Շուշանին) Ի՞նչ խմացաք:

(Կակալին Գիֆօի ետեւից նրա նման իբր թէ քրախոս է փառում, բայց խկոյն դադարում է եւ ուշադրութեամբ լսում խոսողներին:)

ՇՈՒՇԱՆ. Էլ ինչ խմացայ. գեղինը պատռէ ու ինձ դէվեր տանէ: Թէ էսօր չճարեցինք, Պէպան ջան, էս գիշիր դիւի մէտի մօշտ է ըլում... Ա՛յ, 'երգնքէն առնիս մագիէրն, Արուսթին: (Ղաթիբան վեր առնելով:) Նա խօ էսօր չի տայ ու ուրիշ տիղ ո՞վ ինչ կու աւտայ միգ: Էլի հոքուն վրայ հասաց էն կապ-կտրած Նաթէլին, թէ չէ էն է վիրչի խօսքն էր տանում նուր ախչկայ տիրուէմէն էն միւր սիւէրես փեսի մօգ: Սատանէն անէ նրա գիւմանը, հրա՛ն:

ՊէՊՕ. Տօ, փեսիմէն ի՞նչ իս ուզում. ինչ խոստացիլ ինք պիտի տանք թէ չէ: Նա էլ մարթ է, գլխին գդակ ունէ ծածկած, միգմէն էլ վնւրդի խափվի. աշխարքն ալան թալան խօ չէ... Էնդաղա ասի, վուր մոլափ, դէղի, ջեր փուղը դուս դայ, իժում էինք նշնի. ամա ձիւր օխաէմէն ո՞վ գու քայ... Ի՞նչ հաշաթ ու, ուր կու կորչի ու, Արուսթինը միւր միխկն ինչ կ'օնէ ու, հաշա խօմ չի ուտի ու... դէ, զնա առ, տեսնիմ վնւնց իս առնում:

ԳԻՔՕ. (Նստելով սեղանի մօտ եւ երկար յոգնոց հանելով:) Ա՛խ, իմ գօզալ բարանթ... ետրաբ վճռեց կորար:

ՊէՊՕ. Զէնդ, Գիքօ, թէ չէ, մասաբս գիղենայ, ինչ ջիգրն ունիմ, գիփ բիդ վրայ կու հանիմ էս սահաթիս: Դուն վուր չէիր խառնելի էս բանումը, էս խայտառակութիւնն էլ չէր գա միր գլուխը. ջհանգամը փուղի գլուխը, նրա մօզօնողին էլ ինչ ասիմ...

ԿԱԿՈՒԼԻ. Մոլափ, մէ բան ասիմ 'ես, Պէպօ. օքմին վկայ չկայ, վուր վրահասու ըլի էս պարակի՞ն:

ՊէՊՕ. Միթամ դուն էլ խիթիդ գօր տվիր. էտով վուր բան էր դառի, խօ էս խաթաբալէն էլ չէր ըլի:

ԳԻՔՕ. Ա՛յ. վկայ չիմ, բաս ինչ դահրուսար իմ... ամա վուր չէ ըլում:

ԿԱԿՈՒԼԻ. Վահ, ինչի՞:
ՊէՊՕ. (Կախուրուն:) Էս բանումը վկայ-մկայ չի ըլի, կ'օսէ, չիս իմանում:

ԿԱԿՈՒԼԻ. (Առանձին, գլուխը շարժելով:) Զէ, 'ես նրան պիտի հարիմ:

ՇՈՒՇԱՆ. Ախար, էն օրը էն սիւ սրտովն ի՞նչ ջուղաբ էրիտ կտրական:

ՊէՊՕ. Միթամ ջեր չիս իմացի... Ասա՛ւ 'ես միտս չունիմ, կ'օսէ, դաւթընեղումս չէ էրեւում, կ'օսէ, թա բարաթ իմ տվի ձիդ, բերէք ու փոփոք տարէք, կ'օսէ:

ՇՈՒՇԱՆ. Բաս միթամ հաշա է ուզում ուտի: Էս վճռեց կ'օնէ, Պէպան. աբա բիմէն չիս արմընում: Էնէնց հաբուստ մարթը լայիդ պիտի անի էս հանգի բան: Նրա համա հարուր թուամանն ի՞նչ—մէ գրօշ, վուր ուզենայ բաշխելով էլ կու բաշխէ:

ՊէՊՕ. Վճռեց չէ. դէմ է բերում:
ՇՈՒՇԱՆ. Ա՛յ, կու տեսնիս թէ չէ... (Լացի ձայնով): Կ'էհամ, առչիւր կու չոքիմ, լաց կու լիմ, իր վուրթկերանց արիւ սաղաղա գ'ուղիմ. օրթում կ'ուտիմ, վուր թէ միր մէջը բարաթ լուս ննգնի, թիքա-թիքա անէ միդ, բաթընամա կու տամ, տասը վկի ձեռք կու քաշիլ տամ. մէ օր հոքի ունէ տալու, իր հոքէմէն ձեռք վճռեց կու վիկարիէ:

ՊէՊՕ. Մոլափ, մոլափ, դէղի, 'ես կ'էհամ, 'ես, էս սահաթիս յեդ գու քամ, ինչրու դուք նստեցէք:

ՇՈՒՇԱՆ. Զեր մէ թիքայ հաց կի. մէ սահաթ առաջ ըլի, յիդ ըլի, դիփ մէկ է:

ՊէՊՕ. Զէ, ինչրու չտեսնիմ, բողաղումս հաց չի դէվէր դնա. շուրիքս վճռեցէն է:

ՇՈՒՇԱՆ. Էրէդ զանդուկը դրի
ԿԱԿՈՒԼԻ. 'ես էլ դամ, Պէպօ:

ՊէՊՕ. Զէ, դուն դնա, բանդ տիս, էս սահաթին դալիս իմ: (Դուրս է գնում աջ դռնից):

ԿԱԿՈՒԼԻ. Դուն գիղիս... (Խփելով իր կրծքին): Ա՛խ, Արութին, 'ես թէ քու խաթմէն չէկայ ու կու տեսնիս... (Դուրս է գնում միջի դռնից):

Շուտան, Գիֆօ

ԳԻՔՕ. (Նստած, սեղանի մօտ, քախոս փաշելով): Է՛հ, Աստուծ, օրհնվի Քու դազաստանը:

ՇՈՒՇԱՆ. (Նստում է քախոսի վրայ եւ ձայնը երկարացնելով:) «Ա՛խ, Աստուծ, վախ Աստուծ, վուրին կու տաս սէլով փէտ, վուրին չիս տա ցախ, Աստուծ»:

ԳԻՔՕ. Հա՛, հա՛, Շուշան:

ՇՈՒՇԱՆ. Է՛հ, օրհնի Նրա դարգահը. վուրին էնդադա դօվաթ է տալի, վուր իր դօվաթը չէ կանանցի մարսի, ու վուրիմէն օրան թիքէն խլում է ու էն էլ դօվաթաւուրին է տալի... Փառք իրան, իր կամքն է. հալբաթ միր ճակտին էս էր գրած:

ԳԻՔՕ. Էլի Աստուծ օղորմած է, Շուշան...

ՇՈՒՇԱՆ. Էլ ինչ օղորմած է, ջուրն էկիլ է միդ տալի է: Էն անաստուծը վուր էլի մի բան մօզօնէ ու փուղը չտայ էօր, ետրաբ ի՞նչը կու լի միր չարէն. ճլէքք կու ննգնի խիղճ ախչիկս: Թափաթ օրն օրվան վրայ հալվում է, էլ ինչը կու աղբեցնէ նրան: (Լացով): Խիղճ իմ Կէկէլ, նօրչի տրիվդ պիտի փշանայ, էլի, թագի մագիէր սիւ գերեզմանը պիտի մանիս... (Լաց է լինում):

ԳԻՔՕ. (Լացի ձայնով): Օ՛հ, օհ, օհ... (Աչքերը սրբ-

բելով դուրս է գնում ձախ դռնից: Ներս է մտնում Պէ-
պօն զարդի հագուստով):

Շուշան, Պէպօ

ՇՈՒՇԱՆ. Տօ, ախար, ջեր մէ թիքա հաց կ'ուտէիր:

ՊէՊՕ. Հաց չէ, զահրումար ուտիմ... Ի՞նչ կ'օնիմ
հաց. գանա հացի արժանի իմ... (Գօթիկը կապելով): Հացը
վուր ստիղծած է, գանա ի՞նչ համա է ստիղծած. հացը վուր
'ես ուտիմ, աղա Արուսթինը ի՞նչ ուտէ: Նա էլ հաց ուտէ,
'ես էլ հաց ուտիմ... (Դառն օրհնելով): Հրա, հրա, հրա...

ՇՈՒՇԱՆ. Սիւցիլ էր իմ օրը, ահա: (Աչքերը սրբելով
դուրս է գնում):

ՊէՊՕ (Մենակ ախալուխի կոնակները մէր գցելով):
Գնա. Պէպօ, գեղին լգէ, խալխի վուտներուն պաշ արա,
նրանց վուտի ցիխը լգէ... Ո՞վ իս դուն. ի՞նչ իս դուն. ի՞նչ
մարդահէսաբուն իս դուն, ի՞նչ անում ունիս դուն...
'Նփօր գ'ուզի՞ն, վուտի տակը կու դցին քիզ, վրէտ կու ման
գան, գեղնի հիդ կու հաւարին... ի՞նչ հաջաթ, ջիան-
ճվէլի վրայ ինչո՞վ իս աւել... Դուն իս մարթ չիս, մարթ կե-
րանց համա կերակուր է ստիղծի քիզ Աստուծ... Գիշեր չարչըր-
վի, ցերեկ չարչըրվի, 'երգնքի տակը լուսացրու, անձրիվի ու
քամու հիդ կոխու առ, ձմեռը ցրտէմէն կոնկոռնա, ամառը ա-
րեգակի շուքումն էրվի ու խորվի... Գնա էնէնց մէ թիքա հաց
ճարէ ու էն թիքա հացով դէրիտ ու քվիրդ պահէ... Էս
ի՞նչ, ի՞նչ մարթութիւն... Էսէնց շունն էլ է ճարում մէ թի-
քա, վուր տունը պահում է... Միթամ դուն էլ շուն իս...
քանի աշխրբիս էրեսին ման իս դալի, դուն էլ շան պէս կե-
րակրվի... Էս ի՞նչ մարթութիւն է... (Դադար): Մարթ էիր ու-
զում գառնա. կ'էհէիր մարթիք կու թաղէիր, դուզու-
թին կ'օնէիր, իմ նման խղճերուն կու դքնէիր. քսանուհինդ
հազար տիդ արէն արտրսունք կու թափիլ տէիր, էն արտը-
սունքնիրը փուզ կու շինէիր ու էն փուզով օսկէ տնիր... մէ-
ջը փառաւոր ման գու քէիր... դրօշկա, կալասկա, ձիանիր
կու սարքէիր, քսանուհինդ ինձպէսին գլխիտ դարաւաշկու
կանգնեցնէիր... Ա՛յ, էն չախը կ'օտէի քիզ՝ մարթ իս, Պէպօ,
ի՞նչ մարթուն պիտի... ի՞նչ քէփդ գ'ուզէր, էն սահաթին կու
ճարէիր... Էն չախը դիփունքը քիզ գլուխ կու տէին, կու
մեծրէին, պատիւ կու տէին ու մէկս մէկու գլուխ կու
կոտրէին, վուր քու աճկը նրանց վրայ քաղցը ըլի...

(Դուրս է գնում դիմացի դռնից):

31. Դ Ե Ի Ի Ե Ր Դ Ո Ի Մ Ը

Երդուում եմ ահա ստեղծագործութեան

Առաջին օրով,

Երդուում եմ ահա նրա կատարման

Եւ վերջին օրով,

Նշաւակութեամբ մեղապարտութեան

Տալիս եմ երդում,

Եւ յաղթանակը սուրբ ճըմարտութեան

Վկայ եմ բերում.

Երդուում եմ անկման դառն կսկիծով

Եւ յաղթանակի կարճատե ցնորքով,

Դո հետ տեսութեամբ երդուում եմ նոյնպէս,

Եւ հրաժեշտով, որ գալոց է մեզ:

Ողջ հողինների ժողովարանով

Եւ իմ հպատակ միարանների

Ճակատագրով,

Անաչառ եւ սուրբ հրեշտակների,

Այն է, իմ արթուն թշնամիների

Սուր սուսերներով:

Երկինք ու դժոխք վկայ են խօսքիս,

Երկրի սրբութեամբ երդում եմ ուտում.

Երդուում եմ եւ քո վերջին հայեացքով,

Եւ քո առաջին ջերմ արտասուքով.

Շնչառութեամբը անշար բերանիդ,

Եւ մետաքսեղէն քո գանգուրներով.

Երդուում եմ երկնի երանութիւնով,

Երդուում եմ նոյնպէս դառն տանջանքով,

Վերջապէս եւ իմ բորբոքուած սիրով.

Հրաժարուեցայ ես հին վրէժից,

Հրաժարուեցայ չար խորհուրդներից.

Այլ այսուհետեւ թոյնը նենգութեան

Ոչ ոքի միտքը չունի շփոթել,

Այլ այսուհետեւ ես միանգամայն

Կամիմ երկնի հետ հաշտութիւն կապել,
 Կամիմ սիրել, աղօթել կամիմ,
 Առաքինութեան հաւատալ կամիմ
 Եւ դղջում տալով ես արտասուածքով,
 Ճտկատիցդ քեզ արժանաւոր
 Երկնային հրոյ հետքը կը սրբեմ:
 Եւ թող առանց իմ աշխարհ համօրէն
 Ծաղկի իւր խաղաղ անգիտութեան մէջ:
 Ո՛հ, հաւատան ինձ, ես միայն ցայսօր
 Քեզ ճանաչեցի, գնահատեցի:
 Եւ քեզ ընտրելով սրբունի ինձ նոր,
 Իշխանութիւնս ոտիդ տակ դրի:
 Քեզանից պարզեւ սէրդ եմ սպասում:
 Նորա բոլէին կը տամ յաւիտեան:
 Հաւատա, որ ես միշտ եմ հաստատուն
 Նոյնպէս սիրոյ մէջ, ինչպէս չարութեան:
 Ես, որ եթերքի աղատ որդին եմ,
 Քեզ աստղերից վեր կը թռուցանեմ,
 Այն տեղ աշխարհի կը լինի թագունին
 Եւ նախամեծար իմ ընկերունին:
 Առանց գթութեան եւ մասնակցութեան
 Կըսկսես նայել դու երկրի վերայ:
 Ուր ոչ ճշմարիտ բաղդ կայ կենսական,
 Եւ ոչ յարատեւ գեղեցկութիւն կայ,
 Ուր միայն պատիժն ու մեղքն են լիուլի,
 Ուր կեանքն անցնում է փոքրիկ կերքերով:
 Եւ ուր չգիտեն առանց երկիւղի
 Ոչ արհամարհել, ոչ սիրել հոգով:
 Գուցէ չգիտես, թէ արդեօք ի՞նչ է
 Կարճատեւ կեանքը մարդկային սեռի,
 Միայն արիւնի նա վրդովմունք է,
 Օրերը կ'անցնին եւ այն կը սառի:
 Ո՞վ կարէ տանել հրաժարումը,
 Հրապուրանքը նոր գեղեցկութեան,
 Ծանր վաստակը եւ խիստ ճանձրոյթը,
 Կամակորութիւնը երեւակայութեան:
 Չէ, իմանա՛ս դու, ընկեր քաղցրունակ,
 Ճակատադիրդ չէ տահմանել քեզ,
 Որ նախանձաւոր բրտութեանը տակ
 Իբրեւ մի ստրուկ, անյայտ թառամես,
 Կեղծ ընկերներէ, թշնամիներէ,

Կամ թէ փոքրիկիւն և չար մարդոց մէջ, 38

Ունայն և ծանր աշխատանքների,

Անպտուղ յուսոյ և երկիւղի մէջ:

Դու չես շիջանի առանց կիրքերի

Բարձր պատի տակ լուռ և թախծալից,

Աղօթք անելով մարդկանցից հեռի,

Նոյնպէս և հեռի Աստուածութիւնից:

Ո՛հ չէ, անմահ արարած սիրուն,

Այն չէ քո համար դրել օրհասը,

Քեզ ուրիշ կիրք է այնտեղ սպասում,

Ուրիշ ցնծութեան խոր զգացմունքը:

Ճակատադիրն թող դու ուրեմն

Թշուառ աշխարհը, իղձերդ նախկին,

Ես քեզ կը բանամ, նոցա փոխարէն,

Բարձր գիտութեան անդունդը խորին:

Եւ սպասաւոր իմ հոգիներէ

Բոլոր ամբոխը ոտքդ կը բերեմ:

Թեթեւ նաժիշտներ և սքանչելի,

Ո՞վ իմ զեղեցիկ, քեզ կը պարգևեմ:

Եւ արեւելեան տատղից կը խլեմ

Քեզ համար չքեզ պսակը ոսկի,

Եւ բոլոր շուրջը նորա կը ցանեմ

Փայլուն ցօղովը թարմ ծաղիկներէ:

Արեւմտի կարմիր նշուլով

Ժապուէնի պէս մէջքդ կը պատեմ,

Քաղցրահոտութեան մաքուր բուրմունքով

Բոլոր շրջակայ օդը կ'ոռագեմ,

Եւ հիմնալի նուազ հնչելով,

Նուրբ լսելիքդ միշտ կը փաղաքեմ,

Եւ մեծ պալատներ փառաւոր շէնքով

Ազամանդներից կը կառուցանեմ,

Ես մերթ կ'իջանեմ ծովի յատակը,

Եւ մերթ կը թռչեմ աստղերից վերեւ,

Ողջ քեզ կը տամ, ողջ երկրայինը,

Միայն սիրիւ ինձ... այս է քո պարգև:

«Դե» — Լերմոնտովի, թարգմ. Սաղաթեան

32. ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶ (1841)

1861-ից «Հիւսիսափայլի» էջերում երեան է գալիս մի երիտասարդ բանաստեղծ, որ կրթուել ու կազմակերպուել էր Նաղաբեանի և նրա շրջանի անմիջական ազդեցութեան տակ: Այդ երիտասարդը դեռ այն ժամանակ Լազարեան ձեռարանի ուսանող, Սմբատ Շահազիզեանն էր:

50-ական թուականների սկզբում Շահազիզը դեռ 10 տարեկան երեխայ, իր հայրենի Աշտարակ գիւղից գնում է Մոսկուա, Լազարեան ձեռարանը, ուր աւարտում է 1862-ին: Դեռ դպրոցական նստարանի վրայ սկսում է գրել ոտանաւորներ: Սկզբում թունդ գրարարական էր և նրա առաջին ոտանաւորները, որոնք տպագրուեցին 1859-ին «Ճառքաղի» մէջ, գրարար էին: Բայց նա շուտով թողեց թէ գրարարը և թէ «Ճառքաղը»:—1864 թուականը բանաստեղծի գեղեցիկ շնորհքի առատութեան տարին էր, որ, աւանդ, այլևս չկրկնուեց: Այդ տարին Շահազիզը գրեց բազմաթիւ մեծ ու փոքր ոտանաւորներ, ինչպէս նաև «Լեռնի Վիշտը»—պօէման:

Ինքը, Շահազիզն ամենից լավ է բացատրում թէ ինչ է ինքը. «Նախ բաղադրեցի և ապա, պոյէտ»: Քաղցր մեղկութեան և անգործութեան, գինու և սիրոյ երգիչ չէ նա, այլ «բաժանորդ է ազգի ցաւի հետ»:

ԼԼՕ («Մտեփանոս Նաղաբեան» հ. II)

33. Ե Ր Ա Ձ

Ես լըսեցի մի անոյշ ձայն—

Իմ ձերացած մօր մօտ էր.

Փայլեց նըշոյլ ուրախութեան—

Բայց ափսոս, որ երազ էր:

Կարկաշանոս աղբիւր այնտեղ

Թաւալում էր մարդարիտ.

Նա յըստաւէ էր որպէս բիւրեղ:—

Այն երազ էր ցնորամիտ:

Եւ մեղեդին տխուր մայրենի

Յիշեց մանկութեան օրեր.

Մօրըս համբոյրն ես ըզգացի:—

Ախ, ափսոս, որ երազ էր:

Կուրծքին սեղմեց կարօտագին,

Աչքերս սրբեց— շատ թաց էր—

Բայց արտասուքս գնում էին...

Ախ, այդ ինչո՞ւ երազ էր:

34. Ա Շ Տ Ա Ր Ա Կ

Դեղեցկանիստ է Աշտարակ.

Շատ այդինքն նա ունի,

Այնտեղ երկինքն է կապուտակ.

Այնտեղ օդն է քաղցրալի:

Մեծ, ընդարձակ կանաչ դաշտեր

Լի են ծաղիկով քաղցրահոտ,

Մարդահասակ, խնկանուէր,

Բարձրանում է այնտեղ խոտ:

Այդ սիրուն գիւղն ունի մի գետ,

Եւ այն լի է ձրկներով.

Այնտեղ իշխան և կարմրախէտ

Խաղ են կապում խայտալով:

Եւ հարազատ այդինքնից

Տարածում է քաղցրութիւն,

Եւ Քասախը ուրախալից

Բերում է ձեզ իր ողջոյն:

Բայց այդ բոլորն ըստրկութեան

Կաշկանդուած է կապանքով.

Ժողովուրդը թշուառական,

Խեղդուած է մեծ խաւարով:

35. Գ Ի Շ Ե Ր

Սիրուն պատկեր. պարզ զիշեր էր.

Եւ օդեղէն ովկիանում

Փայլում էին անթիւ աստղեր,

Եւ ուրախ էր սիրտըս դարկում:

Ամբոսական ծաղիկներ վառ

Անուշութիւն էին բուրում,

Եւ երկնքի ցօղ կենարար

Բնութիւնն էր զովացնում:

Ես անխռով երգում էի,

Իմ երգըս սուրբ, մաքուր էր.

«Ազատութիւն» էի երգում,

Հայրենիքի «պարծանք» ու «սէր»:

Ս. Շահազիզ

լրագրում և յետոյ «Հիւսիսափայլ»-ում և ապա դառնում է «Փորձի» ամենաեռանդուն աշխատակիցը, ուր նա գետեղեց Շիլլէրի Դօն-Կարլոսը:—1879 թ. Բարխուդարեանը Վրաստանի և Իմերէթի թեմի Հայոց ծխական-եկեղեցական դպրոցների թեմական անուշ նշանակուեց և այդ պաշտօնը վարեց մինչև 1883 թ.: Նրա նախագահութեամբ 1882 թուին անդի ունեցաւ մեր առաջին և վերջին ընդհանուր ուսուցչական ժողովը Թիֆլիզում: «Փորձ» ամսագիրը դարեւուց յետոյ Բարխուդարեանը թէ իր ինքնուրոյն բանաստեղծութիւնները և թէ թարգմանութիւնները ապագրել է «Արձագանքում», «Հանգէս գրականական և պատմական», «Լուծայ», «Թատրոն», «Մուրճ» հանդէսներում:

Թէպէտ Բարխուդարեանն իբրեւ ինքնուրոյն բանաստեղծ աչքի ընկնող անդ չի գրաւում մեր նորագոյն գրականութեան մէջ, իբրեւ թարգմանիչ-բանաստեղծ այժմ առաջինն է նա և նրա անունը հայ մատենագրութեան մէջ միշտ շարկապուած կը մնայ Շիլլէրի ու Գէօթէի անունների հետ: Բարխուդարեանի թարգմանութիւնների «Գլուխ գործոցը»՝ «Յառուստը» մի այնպիսի մատենագրական դանձ է, որ հայ գրականութիւնը երբէք չի մոռանայ նրա առաջին բանաստեղծ-թարգմանչին:

Գէորգ Բարխուդարեանի գրիչը հաւատարիմ մնաց «Դորպատեան»-ների աւանդական իղէալներին:

Իսահակ Յարութիւնեան

36. 2 0 Ն

Կրկին յայտնւում էք, պատկերներ աղօտ,
Որ երեցաք երբեմն իմ աչքին.
Փորձեմ այս անգամ պահել ձեզ ինձ մօտ,
Զգում եմ իմ սիրտը հակուած այն ցնորքին.
Խմբւում էք իմ շուրջ օդում մշուշոտ:
Շատ լաւ, հակառակ չեմ ես ձեր կամքին.
Կուրծքս զգում է ոյժ պատանեկան,
Դիպչելով ինձ ձեր շունչը դիւթական:

35. ԳԵՈՐԳ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ

Գէորգ Բարխուդարեանը ծնուել է Թիֆլիզում 1836 թ. նոյեմբերի 10-ին. նրա հայրը, Նիկողայոսը, դերձակի տրհեստանոց ունէր: Գէորգը սովորում է գիմնազիայում: Այդ տեղ նա աշակերտում է յայտնի Աւագել վարժապետ Արարատեանին: Այդ միջոցներին Դորպատի անունը սիրելի էր դարձել Թիֆլիզի հայ երիտասարդների համար Մաշատուր Աբովեանի շնորհիւ. Գէորգն էլ այնքան է ոգևորւում Դորպատով, որ գիմնազիայի վեցերորդ դասարանից դուրս գալով պատրաստւում է և 1851 թ. սեպտեմբերին ֆուրգուսով ուղևորւում է գէպի Դորպատ: Գէորգի հետ է լինում նաև 10-ամեայ Սմբատ Շահագիզը: Այդ ժամանակ Դորպատի հայ ուսանողութեան ամենածաղկեալ շրջանն էր. ուսանողութիւնը ոգևորւած էր վերածնութեան գաղափարով: Այնտեղ էին՝ Քերոբէ և Ռափայէլ Պատկանեանները, Դոդոխեանը, Միրիմանեանը, Աբովեանի աշակերտներից շատերը: Գէորգն ընկնելով հայրենասէր երիտասարդների մէջ, ինքն էլ ոգևորւում է զրանց քարոզած գաղափարներով և ամեն կերպ աշխատում լաւ հայերէն սովորել, սրովհետև Դորպատ գալով՝ նա միայն Թիֆլիզի բարբառով էր կարողանում հայերէն խօսել: Դորպատում Գէորգը երկար չէ կարողանում մնալ. աչքերի հիւանդութիւնը ստիպում է նրան 1853 թ. աշնանը կրկին Թիֆլիզ վերադառնալ: Բժշկուելուց յետոյ նա քննութիւն ապրով՝ գաւառական ուսուցչի ցենդ է ձեռք բերում և գաւառներում ուսուցչի պաշտօն վարում: Այդ միջոցներին Գէորգը ողջանաւորներ դրելու փորձեր է անում և տպագրում «Մեղու Հայաստանի»

Բերում էք ձեզ հետ ուրախ օրերի
Պատկերներ և սիրելի ստուերներ,
Իբր ականդութիւն անցած դարերի,
Զարթում է սրտումս առաջին սէր:
Վիշտս նորոգւում, սրտիս լարերի
Հնչիւնը կրկնում է հին գանգատներ,
Եւ անուանում է սիրելիներին,
Որոնք հեռացան, թողին ընկերին:

Նոքա չեն լսում իմ նոր երգերը,
Որոնց երգեցի երգերս առաջին:
Աւանդ, ցրուած են բարեկամները,
Քնարս չէ հնչում նոցա ականջին:
Երգս լսում են անծանօթները,
Ուրախ չեմ անգամ, թէ դուիլ հաճին,
Իսկ որոնք էին երգովս զմայլուած,
Թէև ասըում են, հեռու են ցրուած:

Եւ ինձ քաշում է բուռն ցանկութիւնը
Դէպի կախարդական լաղաղ աշխարհը.
Իմ թոթով երգը արձակում հնչիւն,
Ինչպէս էօլի տաւիղի լարը:
Դողում եմ, լացն է ինձ թեթևութիւն,
Նա հալածում է սրտիս խաւարը.
Այն, ինչ որ ունիմ, հեռու է թւում.
Ինչ որ էլ չկայ, ինձ պարզ երևում:

ՃԱՌՈՒՍՏ. — ԳԵՕՔԷ Թարգմ. Բարխուդարեանի

38. Ա Ր Ձ Ա Գ Ա Ն Ք

Խոր ձորի մէջ գնում եմ ես,
Պարզ գիշեր է աստեղազարդ,
Բնութիւնը քնած է կարծես,
Եւ չորս կողմս լուռ ու հանդարտ:

Ո՛չ սոխակի երգն է լսում,
Ո՛չ վայ տալիս իւր գլխին բուռ,
Ծառերի մէջ հով է խաղում,
Զկայ մի ձայն, չկայ ծպտուն:

Ես ընկղմած մտքերիս մէջ
Առաջ եմ գնում և իմ հոգին
Մտածում. — «Կրկինի՞ վերջ
Հայոց ազգի տառապանքին:

Յանկարծ կուրծքիցս դուրս թռաւ.
«Էրնեկ մէկն ինձ տար պատասխան». —
Արձագանքը տարաւ բերաւ
Եւ հնչեցրեց. — «Ա՛ն պատասխան»:

— Պատգամաբոս անտես անյայտ,
Մէկ հարցմունքիս լաւ ուշ դարձրու:
Արձագանքը միայն կիսատ
Կրկնում է ինձ խօսքս. — (Հ)արցրա՛ւ:

«Ի՞նչ է սպասում լսեղճ հայ ազգին,
Միթէ կորո՞ւստ, ո՞չ լիբլութիւն»:
Արձագանքը որոտագին
Պատասխանում է. — «Փրկութի՛ւն»:

Գէորգ Բարխուդարեան

38. Ր Ա Ֆ Ֆ Ր (1835—1888 թ.)

Բաֆֆին ծնաւ 1835 թ. Սարմատս գաւառի Փայաշուկ գիւղում, Պարսկաստան: Հայրը, Մելիք-Միրզաբէկ Մելիք-Յակոբեան, իր ժամանակի յայտնի վաճառականներից էր և առևտրական յարաբերութիւն ունէր Ռուսաստանի հետ: Մի անգամ նա իր հետ Թիֆլիզ է բերում մանուկ Յակոբին և տալիս է տեղական գիմնազիա ուսանելու: Յակոբը գիմնազում հասնում է մինչև հինգերորդ դասարան, բայց 1857-ին կիսատ թողնելով ուսումը, ստիպւած է լինում վերադառնալ Պարսկաստան, հօր առևտրական գործերը վարելու: Գիմնազից նա մեծ ուսում չտարաւ, բացի այն, որ ազատ հասկանում ու կարողում էր ուսուներէն, իսկ հայերէն նրա կարգալու գրքերը գրաբար էին և նորաբողոք աշխարհաբարը: 1858-ին նա Սարմատից ուղևորւում է Տաճկա-Հայաստան, Մուշի ս. Կարապետի վանքն ուխտի. ճանապարհին նա անցաւ Վան, տեսաւ Վարազը և Խրիմեան Հայրիկի հիմնած անդրանիկ դպրոցը, այցելեց Աղթամարայ կղզին. տեսաւ պատմական Հայաստանը և նրա աւերակները, յիշեց անցեալի փառքն ու անդորրութիւնը և այդ ամենը համեմատութեան առաւ ներկայի թշուառութեան հետ. տեսաւ հայի վիշտն ու տառապանքը, ցան ու հոգսերը... այն, ինչ որ արդէն տեսել ու դիտել էր իր հայրենի Պարսկաստանում, դիտեց և ուսումնասիրեց նա այդ ամենը քար, աղիւս և աւազ պատրաստելու այն շէնքերի համար, որոնք յետոյ նա լոյս պիտի ընծայէր Կայծեր, Ջալալէդդին, Խենթ, Սաչադողի Յիշատակարան և այլն փառաւոր ու հոյակապ բովանդակութեամբ մէջ...

Այդ ճամբորդութեան էպիզոսներից մինն էր, որ նա գրեց ու տպեց առաջին անգամ «Հիւսիսափայլում» — «Աղթամարայ կղզին» վերնագրով. ուր նա Վանայ ծովակին ողբակից լինել էր կանչում թշուառին, Ջայն տուր, ով ծովակ — դեղեցիկ, տխուր ու մեղամաղձոտ երգով...

Այդ պաղատարներով աղոթուած, հայրենիքի ցաւերով զբաղուած, նա չէր կարող լաւ վաճառական մնալ, ուստի շուտով ամեն բան կորցրած գալիս է Թիֆլիզ մի շորավաճառի մօտ իրրեւ դործակատար: Այստեղ նա ծանօթանում է Գր. Արծրունու հետ, որ նոր էր հիմնել «Մշակը», և դառնում է նրա մշտական աշխատակիցը: Ասկա դնում է Թաւրիզ ուսուցիչ, այնտեղից կրկին գալիս է Թիֆլիզ և ուղևորւում Ազուլիս, դարձեալ ուսուցչի պաշտօնով: Այդ ժամանակ էր անա, 1877 թվին, որ ծագեց Ռուս-թուրք պատերազմը և Հայաստանը նորից դարձաւ արեան, աւերածի, կողոպուտի և դաղթականութեան անողարէզ:

Ոչ ոք Րաֆֆուց լաւ չէր ճանաչում Հայաստանը և ոչ ոք էլ նրանից աւելի տաղանդաւոր, յուզիչ ու զբաւիչ կերպով չէր կարող նկարագրել նրա դրութիւնը: Եւ անա մէկը միւսի յետեից լոյս են տեսնում «Ջալալէդդին», «Խենթ», «Կայծեր»... ուր ներկայի ծանր ու ճնշող դրութեան հետ ծրագրւում են ապագայի վառվռուն, գրաւիչ, յուսալի և խաբուսիկ երազները. — բոցալառ պատկերների մի հսկայական կոնստրաստի մէջ նա ներկայացնում էր դժոխքն իր բոլոր սարսափներով՝ Հայաստանի ներկան, մօտաւոր հորիզոնի յետեւ գրախտի սքանչելիքը ցոյց տալու պատրանքով, Հայաստանի մօտաւոր ապագան, նորը, երիտասարդը, ապագան (Խենթ, Մահրատ, Կարօ) կոխ են մղում հնի, փտածի, ներկայի հետ (Թոմաս Էֆենտի, քաւոր Պետրոս, Տէր-Թոգիկ)... Նա հայի ցաւերի երգիչն էր, նրա յոյսերի երազողը և նրա ապագայ գործունէութեան ծրագրողը... վէպերի մէջ... Այնքան գունագեղ էին այդ վէպերը, այնքան մօտաւոր և յուսալի այն երազները և այնքան կենդանի ու վառվռուն էին դուրս թռչում Րաֆֆու բեղմնաւոր գրչի տակից այդ պատկերները, որ մա-

տաղ սերունդը ուշն և ուրուշը լարած ոչ թէ կարգում, այլ լափում էր այն ամենը ինչ որ Բաֆֆին էր արտադրում իր վառվռուն երևակայութեամբ: Ներկայի սարսափների, ասպագայի յարաջուն երազների հետ զուգընթաց նա ներկայացնում էր մօտաւոր անցեալից փառաւոր դէպքեր և հիանալի արկածներ. Դաւիթ-Բէգը, որ զրեթէ յալթանակով պիտի վերականգնէր հին ու մոռացուած հայրենի թագը, խամսայի—կիսով չափ անկախ հայ-մելիքները, որոնց երազները օդն էին ցնդել և որոնց ժառանգները դեռ կենդանի են... Դարաբաղի աստղադէտը (Թարգմ.), և այլն և այլն... Լրացնում էին այն պանօրաման, որ բաց էր արել Բաֆֆու վառվռուն երևակայութիւնը ծարաւի հայութեան առաջ... անուպատի մէջ ծարաւից ու տապից այրուող ճամբորդի նման հայ հասարակութիւնը կլանում էր ամեն մի սլափներ, որ օստիդի միրածների նման ի ցոյց էր հանում Բաֆֆին իր տաք և գունաղեղ երևակայութեամբ...

Նրա վէպերն անցնում էին ձեռքէ ձեռք և կարդացւում էին յափշտակութեամբ ամեն դասակարգից, ուստի 1888 թուի ապրիլին, Բաֆֆու անսպասելի և վաղահաս մահը մի սոսկալի հարուած էր ոչ միայն մեր աղքատիկ գրականութեան, այլ ամբողջ հայ հասարակութեան համար, որի բուն համակրանքն և անկեղծ կակիծն արտայայտուեց Բաֆֆու այնպիսի թաղմամբ, որին մինչ այն չէր արժանացել և ոչ մի հայ: Յարգ, ոչ ոք Բաֆֆու չափ ժողովրդական չէ և ոչ ոք նրա չափ չի կարդացւում. դեռ կենդանութեան ժամանակ նրա գրքերն այնքան էին ծախւում, որ հեղինակին միջոց էին տալիս մի համեստ աղբրուտի Բաֆֆին առաջին հայ մարդն էր, որ հնարաւոր դարձրեց գրականութեամբ ապրիլը, որ լաւադոյն ապացոյց է նրա անասնման ժողովրդականութեան: Նա ստեղծեց և մշակեց մեր վէպի լեզուն և նա էր որ այդ լեզուն մատչելի դարձրեց ընթերցող հասարակութեան ամենաբայն խաւերում: Նրա ոճը և պատմելու ձևը ոչ միայն չեն մեռել, այլ հէնց այսօր, երեք-չորսից աւելի հետեակ դրողներ,

առանց խոշոր տաղանդի ընթերցող և ժողովրդականութիւն ունին լոկ Բաֆֆուն նմանուելու պատճառով:

Ռ. Պատկանեանից յետոյ, որ ստեղծեց մեր երդն ու նրա լեզուն, Բաֆֆին ամենամեծ մշտնդր, տարածողն ու հարստացնողն է մեր լեզուի, որին գոյներ, հողի, արտայայտութիւն և զգացմունք տուողը իրօք Բաֆֆին է միայն:

Նրա բացասական տիպերը մեծ մասամբ իրական են և ընդհանր, այն ինչ իդէալական տիպերը երևակայական և անկենդան: Այդ չէր խանգարում, որ մօտիկ անցեալի մեր շարժումներն սկսուէին և գործադրուէին Բաֆֆու գրած ճանապարհով և իրական մարդիկ կրէին Բաֆֆու երևակայական հերոսների անունները... Նա բաղդաւոր էր, որ երկնեց այդ ամենը և մեռաւ, առանց հետեանքները տեսնելու:

Բաֆֆին մի ազգասէր գրող է, ինչպէս մեր հեղինակների մեծամասնութիւնը. նրա գրչի տակ Հայաստանը դուրս է գալիս մի դրախտ, հայը միշտ քաջ, թէպէտ անբախտ. նրա անբախտութեան պատճառներն են՝ վանքերը, տղէտ հոգևորականութիւնը և քրիստոնէութիւնը: Նրա ամենից յայտնի գործը «Սամուէն» է. դա Փաւստոսի Հայոց պատմութեան վերարտադրութիւնն է գեղարուեստական ձևով. գեղեցիկ, տեղ-տեղ հիւնալի պատկերների մի պանօրամ է դա կարելոյն չափ սլափմական, թէև միանգամայն զուրկ գեղարուեստական ամբողջութիւնից: Իր ունեցած պատմական տեղեկութիւնները Բաֆֆին այնքան շատ է տալիս, որ թէ ծանրացնում է վէպը և թէ թուլացնում նրա գեղարուեստական տալաւորութիւնը: Տիպերը, բացի Որմիզդուխտից և Արտաւազդ մանուկից, անկենդան են և անաջող: Ամբողջ վէպը ձգտում է պատկերացնելու Քրիստոսնեայ Հայաստանի կոիւր հեթանոս Հայաստանի և մանաւանդ հեթանոս Պարսկաստանի հետ. հայ թագաւորների կոիւր նախարարների և կաթողիկոսների հետ: Լեզուն, միւս վէպերի համեմատութեամբ աւելի հարուստ է և աւելի հայերէն, թէպէտ, ըստ սովորութեան լի կրկնաբանութիւններով: Երևակայութիւնը վառ, պատկերները գու-

նագեղ ու կենդանի, զգացմունքներն ու քարոզչական գաղափարները տաք ու վառվռուն...

Բաֆֆին իր վեպերից շատերում (Կայծեր, Խենթ, Դաւիթ-Բէգ և այլն) չի սահմանափակում մի ամփոփ գեղարուեստական սահմանի մէջ, այլ նա ուղղում է տալ և ստույգ պատմութիւն, և բացատրել զրա պատմական, տնտեսական և քաղաքական պատճառները, այդ ամենը կապելով մի վիպական հանգոյցի շուրջը: Այդ ամենը նա կատարում է խիստ լայն չափերով, ուստի թուլանում է գործի գեղարուեստական ամբողջութիւնը, որից զուրկ են գրեթէ նրա բոլոր մեծ վեպերը: Խենթի, Կայծերի և Խաչ. յիշատ. մէջ նա քարոզիչ-յեղափոխական և էստետիկ է. Սամուէլի և Դաւիթ-Բէգի մէջ նա պատմավիպասուն է, երբեմն աւելի պատմաբան, քան վիպասան, երբեմն էլ հակառակը: Հրապարակախօսը, պրօպագանդիստը և վիպասանը նրա մէջ նստած են կողք-կողքի, որոնք աւելի միմեանց խանգարում են, քան լրացնում. և որոնց միացում է և շողկապում է Բաֆֆու վառվռուն հայրենասիրութիւնը և խորին համոզմունքը քարոզած գաղափարներին:

Գ. Վանցեան

39. ՄԻ ՊԱՏԿԵՐ ՌՈՒՄ-ԹՈՒՐԻՔԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՑ

1877 տարուայ մայիս ամիսը մօտենում էր իր վախճանին: Աղբակայ գաղտերից մէկի վրայ մի բանակ էր երևում՝ բազմաթիւ վրաններից բաղկացած: Մէջտեղը կար մի ընդարձակ հրապարակ, ուր անբացատրելի խռովութեան մէջ շարժւում էին զինուորական տղամարդիկ, որոնց երեսները արասայատում էին կատաղի անհամբերութիւն: Նոցա ամեն մէկ շարժումը ցոյց էր տալիս, թէ գոթա մի սարսափելի պատերազմի են պատրաստւում: Վերջապէս գլխաւոր վրանի առջև կազմուեցաւ մի ամբիոն՝ թամբերը միմեանց վրայ դարսելով: Մի պատկառելի ծերունի բարձրացաւ նրա վրայ, որ իր արտաքին կերպարանքով ներկայացնում էր մի անձնաւորութիւն, որ միևնոյն ժամա-

նակ և՛ բարձր հոգևորական է և՛ հզօր զինուոր:—Նա՛ և՛ Շէյխ էր, և՛ զօրավար: Նա իր ձեռքում բռնած ունէր կարմիր դրօշակ: Զինուորած ժողովուրդը այս հրաշալի երևոյթը տեսնելով՝ այնպէս էր երեակայում, իբրև թէ իրանց հզօր պապերը կենդանացել են և ոգելից ճառ պէտք է խօսեն:

Շէյխի քարոզը սկսուեցաւ օրհնութիւններով և փառաբանութիւններով: Ալլահի, Մուհամմէդի և նրա յաջորդների անունները արտասանւում էին մեծ ջերմեռանդութեամբ: Յետոյ սկսեց քաջալերել այսպէս.

«Ո՛վ Իսլամի որդիք, մեծ մարգարէն—փառք իր զօրութեան—կոչում է ձեզ մի սուրբ գործի համար, կոչում է ձեզ պատերազմել իր կրօնի թշնամիների դէմ, որոնք սկսել են թափել Աստուծոյ ծառաների արիւնը: (Եւ թող նղովեալ լինին նոքա):»

«Վհատութիւնը, երկչոտութիւնը և կասկածը թող հեռու լինեն ձեզանից, որովհետև երկիւղը Աստուծոյ զինուորների համար չէ: Տէրը ինքը կը տայ ձեր բազուկներին զօրութիւն և թշնամու պարանոցները ձեր սրերի առջև կը կտրատուին, որպէս չորացած հասկը հնձողի մանդաղի առջև: Դուք ձեր ձեռքով կը բռնէք նրանց գնդակները և գէպի իրանց յետ կը դարձնէք: Ձեր անձերը պաշտպանուած կը լինեն երկաթեայ պարիսպներով, որոնց ձեր աչքերը չեն տեսնի: Ձեզ աջակից կը լինեն կոտորող հրեշտակների աներևոյթ դունդերը, որոնց մարգարէն ձեզ օգնութեան կուղարկէ: Մեծ է Իսլամի Աստուածը և բացի նորանից ուրիշը չկայ:

«Բոլոր գեաւուրները պիղծ են Աստուծոյ առջև: Նրանց կայքը, ընտանիքը և ամեն ինչ, որ պատկանում է անհաւատներին, Աստուած մատնում է ձեր ձեռքը: Յափշտակեցէք, կողոպացէք, այրեցէք և կոտորեցէք, որքանով կը լիանայ ձեր սիրտը: Աւարը և իր կրօնի թշնամիների արիւնը՝ Աստուած հալալ է անում սուրբ պատերազմի զինուորներին...

«Սուրբ կրօնի թշնամիների արիւնի հոսումը հաճելի է Տէրի առջև: Անհաւատների աւերակների ծուխը նա ըն-

դունում է որպէս մի ողջակէզ, որից ծուխը ուղիղ բարձրանում է դէպի Յաւիտենականի աթոռը: Կողոպտեցէք, որքան կարող էք դուք: Եւ ձեր կոտորածների արիւնի խրաքանչիւր կաթիլի համբարքով՝ դուք կը ստանաք վարձ Աստուծոյ դրախտի մէջ:

«Մեծ է ուղղափառների Աստուածը և բացի նրանից չկայ մի ուրիշը:

«Եթէ ձեր վեր առած գերիններից՝ ձեր սրտին հաճելի կը լինի ընտրել կնիկներ կամ աղջիկներ, — եթէ դուք ծառայեցնելու համար կ'ընտրէք պատանի սարուկներ ձեր ձեռքն ընկած գեաւուրներից, — Աստուած չէ արգելում ձեզ միայն այն ժամանակ, երբ նրանք կ'ընդունեն Իսլամը: Իսկ եթէ հաստատ մնացին իրանց մոլորութեան մէջ, ձեզ թոյլ է տրւում սպանել: Իսկ ծերերին խնայել չկայ: Անհաւատութիւնը նրանց մէջ ամբացած է իրանց ոսկորների նման»...:

Դեռ ևս երկար խօսում էր Շէյխը, նա կանգնած էր ամբիսնի վրայ, որպէս Իսլամի մարմնացած ոգին, որպէս հայածախրութեան և մոլեռանդութեան մի կենդանի օրինակ: Նրա ձայնը ազդու էր և ուր, և այն վայրերի ժողովրդեան կարողացաւ ոգևորել մարդկանց մորթելու համար: Երբ վերջացրեց նա ճառը, կրկին դարձաւ դէպի բազմութիւնը այս խօսքերով.

«Աստուած ձեզանից ուխտ է պահանջում, և թող ձեզանից ամեն մէկը կատարէ իր երդումը»:

Երբ երդումը կատարեցին և բոլոր արարողութիւնները վերջացան, լսելի եղաւ թմբուկի ձայնը: Ամեն մարդ վազեց իր ձին նստելու, վրանները հաւաքուեցան, և մի քանի ժամից յետոյ՝ ամբողջ բանակը պատրաստ էր ճանապարհ ընկնելու: Նա շարժուեցաւ, երբ Շէյխը իր ձին նստած՝ կարմիր դրօշակը ձեռին՝ առաջ ընկաւ: Աւելի քան տասն հազար քիւրդեր հետևում էին այդ սարսափելի ծերունուն:

Այսպէս սկսուեցաւ Շէյխ Զալալէդդինի արշաւանքը դէպի տաճկական Հայաստանը:

Անցաւ մի ամբողջ շաբաթ:

Մի ճանապարհորդ էլ չէր ճանաչում իր ծանօթ լեռները: Այժմ տեսնում է բոլորովին դատարկ, առաջ այսպէս չէր: Պոսաւէտ արօտներում արածում էին հօտեր, ձորերի մէջ կազմուած էին խաշնարած հայերի վրանները, և հովիւների սրինգը հեռուից հնչում էր թռչունների առաւօտեան ձայների հետ: Այն ժամանակ հովիտների և լեռնադաշտերի վրայ հողագործ հայը, իր սովորական երգը երգելով, կամ վարում էր կամ հնձում: Իսկ այժմ — Այժմ ամեն դործ դադարել էր, ոչ մի շունչ չէր երևում, էլ անց ու դարձ անող քարաւաններ չէին երևում, այլ միայն գիւղերի ճարակն ու ծուխը երկինքն է բարձրանում: Աւերակներ և ամայութիւն ամենայն տեղ:

«ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՆ». Իսթֆիլ

41. Ռ Շ Տ Ո Ի Ն Յ Ի

Չէ կարելի տեսնել և չհիմնալ այդ առողջ, կենդանի, մշտադուարթ ժողովրդով: Նա երբէք չէ թառամում, որպէս իր ծմակների մշտականաչ կիպարիսը: Նա երբէք չէ ծերանում, որպէս թաւուտների դարևոր եղևին: Հօր կուրծքը մերկ, զօրաւոր բազուկները հոլանի, գլխին թաղիբեռայ կոնաձև քոլոզը դրած և նրա վրայ զոյնզոյն թաշկինակներ վաթաթած, որոնց ծայրերը, ոսկեզոյն մազերի երկայն գիսակների հետ թափւում են լայն թիկունքի վրայ. հագին մի կարճ քաղախայ (բաճկոնակ), որի ամբողջութիւնը, երկաթեայ զրահի նման, կարող է դիմանալ ամենասուր զաշոյնի առաջի, ներքին հաղուստը մաղեղէն զոյ-գոյ անդրափարտիքի մէջ հաւաքած, — դուք կը տեսնէք Ռշտունեաց լեռների այդ գաւակին, որ երկայն նիզակը ձեռքին, թեթև, վազրի նման, անցնում է մի ապառաժից դէպի միւսը: Նրա նիզակը, որ երկու ծայրերում սև սուր երկաթներ ունի՝ ծառայում է և իբրև դէնք, և իբրև նեցուկ, որը գետնի մէջ ցցելով՝ յենւում է նրա վրայ և

ստիւններ է գործում սարսափելի վհերի վրայից: Այդ բոլորը այնպէս արագ է կատարւում, որ դու կարծում ես, թէ նա թռչունի նման թևեր ունի և օդի մէջ սլանում է: Նրա թաղիքեայ փափուկ տրեխների տակերը ամբողջապէս դամած են սրածայր բեռներով, որ չսահեն, չսայթաքեն ժայռերի վրայ ման դալու ժամանակ: Գօտու մէջ խրած ունի մի կեռ խենջար, որի կոթը դերձանով կապած է պատեանին. այդ կապանքը նրա համար է, որ մինչև արձակելը նրա բարկութիւնը անցնի. իսկ երբ մերկացրեց սուրը՝ փորձողութիւնն արդէն վճռւած է, մինչև արեան մէջ չզովացնէ՝ իր տեղը չի դնի:

Թշնամու հետ անդուծ է՝ իբրև դադան, բարեկամի հետ բարի է՝ իբրև հրեշտակ: Իր հովիտների բարձրահասակ սօսիները նման դեղեցիկ է նա: Երբ նայում է քո երեսին՝ դու գմայլում ես: Նրա կապուտակ աչքերը այնպէս լուսավայլ, այնպէս ընդարձակ և այնպէս խոր են, որպէս այն կապուտակ ծովը, որ ծփում է նրա աշխարհի մօտ: Նրա այրական դէմքը այնպէս արձակ ու այնպէս պայծառ է, որպէս մշտունեաց պարզ երկինքը:

Մշտունեաց պարզ երկնքի նման՝ այդ խաղաղ դէմքը յանկարծ մռայլւում է, մթնում է, շանթեր է արձակում՝ երբ եղանակը փոխւում է, և քեզի է ունենում վերահաս փութորիկը... Այդ միջոցին նա չէ խօսում, այլ որոտում է և այդ որոտման ձայնի մէջ դու լսում ես նախկին հայի ու ժեզ բարբառը իր բոլոր կոշտ և անտաշ ձևերով: Բայց այդ կոշտ հնչիւնները քո հոգուն այնքան ազդու են, քո սրտին այնքան կախարդիչ են, որ որքան էլ ընկած լինես դու հոգով՝ յանկարծ ներշնչւում ես մի անբացատրելի ոգևորութեամբ...

Բաֆֆի

41. ԼՈՒՍԱԻՈՐՁԻ ՏՈՂՄԸ

Լուսաւորչի տոհմը ունէր իր սրբադան անցեալը, որ նուիրագործուած էր մեծահոգակ և վսեմ աւանդութիւններով, որ ժողովրդի սրտին և հաւատին շատ մօտ էին,

որ նրա համար անմոռանալի էին: Ժողովուրդը պաշտում էր այդ տոհմը և ընդունում էր նրան իբրև ամենաբարձր հոգևոր հեղինակութիւն: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանը սիրում էր այդ տոհմի մէջ միայն տեսնել իր եկեղեցու ներկայացուցչին, նրան միայն արժան էր համարում հայրապետական աթոռը, և միշտ նրա բարերար ձեռքում էր փափաղում տեսնել իր ծայրագոյն հովուապետի դաւադանը: Այդ զգացմունքներից առաջ եկաւ այն ժառանգական կաթողիկոսութիւնը, որ իջնում էր Լուսաւորչի տոհմի մէջ յորդուց յորդի:

Եւ այդ հայրապետական տունը, իր գոյութեան ամբողջ ընթացքում, միշտ արդարացրեց ժողովրդի թէ հաւատը և թէ նրա փափագները: Նա միշտ ֆնաց անբիծ և անարատ, և ամենայն անձնութեամբ կատարեց իր յանձն առած բարձր հոգաբարձութիւնը: Իսկ այդ հոգաբարձութիւնը որքան հաճելի է ժողովրդի համար, նոյնքան ծանր է թագաւորների համար: Ամենայն անաշտութեամբ սանձահարում էր նա թագաւորների մոլութիւնները և նրանց կամայականութիւններին սահման էր դնում: Նա, իրաւ, ճնշում էր գործ դնում թագաւորների վրայ, բայց երբէք դահին չէր դաւաճանում: Հայրենասիրութիւնը և արքայական թագի պաշտպանութեան դադափարը՝ այդ տոհմի գերագոյն առաքինութիւններից մէկն էր:

Լուսաւորչի հայրապետական տունը, իր վեհափառութեան բարձր դիրքի համեմատ՝ արքայալայել կացութիւն ունէր: Այդ տունը աւելի փայլ ստացաւ Ներսէս Մեծի օրերում: Թագաւորը այնտեղ մանելու ժամանակ՝ իրաւունք չուներ նստելու, մինչև հայրապետը տեղ ցոյց չտար: Բայց հայրապետը թագաւորի արքունիքը մանելու ժամանակ ազատ էր ամեն տեղ նստելու: Ծառայողների և դանազան սլաշածակալների մի ստուար բազմութիւն միշտ ներկայ էր այնտեղ: Տասն և երկու եպիսկոպոսներ հայրապետի անբաժան գործակիցներն էին և խորհրդակիցները: Չորս վարդապետ և վաթսուն երէց միշտ անպակաս էին նրա սպասից: Աշխարհականներից մինչև հինգ հարիւր

հողի ամեն օր սեղան էին նստում: Բացի դրանցից՝ հայրապետը ունէր իր այլ և այլ պաշտօնեաները, որպիսիք էին՝ սենեակապետ, փակակալ, դռան եպիսկոպոս, դպրապետ, հիւրընկալ, սարկաւազապետ, դռան վարդապետ, դռան երէց և այլն:

Հայրապետական տունը, Լուսաւորչի բոլոր ժառանգների օրերում, փակուած չէր այս կամ այն վանքի առանձնութեան մէջ: Նա աշխարհից չէր անջատուած և աշխարհի առջև միշտ բաց էր: Լուսաւորչի ժառանգները՝ Սրբահամի, Իսահակի և Յակոբի նման, միեւնոյն ժամանակ թէ՛ ժողովուրդի հայրեր էին և թէ՛ գերդաստանի հայրեր: Նրանք բնակուած էին իրանց ընտանեկան խաղաղ շրջանում:

Մեծ էր փառքը հայրապետի, երբ նա մի օր և է տեղ էր գնում: Մի ամբողջ բանակ շարժուած էր նրա հետ: Մի քանի հարիւր սպառազինուած ձիաւորներ իր թիկնապահներին՝ ուղեկցում էին նրան: Մի քանի հարիւր եպիսկոպոս, վարդապետ, երէց և այլ եկեղեցականներ ջորիների վրայ նստած՝ ընթանում էին նրա առջևից և ետևից: Ինքը հայրապետը նստած էր լինում կամ սպիտակ ջորու վրայ կամ կառքի մէջ, որ նոյնպէս տանում էին երկու սպիտակ ջորիներ, որ միայն թագաւորն իրաւունք ունէր գործածելու: Ջորիների թամբերը և այլ հանդերձանքը զարդարած էին լինում ոստով: Հայրապետը սովորաբար երեօր ծածկած էր ունենում սև քօղով: Առջևից տանում էին հայրապետական գաւազանը, և իբրև սրբազան դրօշ — բարձր խաչվառը:

«ՍԱՄՈՒԷԼ» — ՐԱՓՔԻ

43. Ա Ր Ա Ք Ս

Հին Արաքսը... դարմանալի քամհաճութիւններ ունէր: Անյիշելի ժամանակներից յամառութեամբ կռոււած էր իր անհաւասար եղբոր հետ և, կարծես, դժգոհ էր այն նեղ շաւղից, որ դժել էր նրա ընթացքի համար նոյնքան քմահաճ բնութիւնը: Նա սիրում էր ազատութիւն: Նեղ շաւղը վրդովում էր նրան:

Երբեմն լեռնային երկու զուգահեռու գօտիներ միաբանում էին և սեղմում էին նրան իրանց անձուկ և խորին ձորակի մէջ: Այդ միջոցին նրա կատաղութիւնը չափ չունէր: Ահռելի յորձանքներով զարկուած էր իր ապառաժոտ ամերին, գոռում էր, գոչում էր, փրփրում էր, և մարդ, կարծես, լսում էր նրա սոսկալի որոտմունքի մէջ այս ճակատագրական խօսքերը. «Նեղ է... խեղդեմ եմ»...

Երբեմն լեռնային գօտիների միաբանութիւնը խախտւում էր, բաժանուած էին միմեանցից, հեռանում էին միմեանցից և բաց էին անում նրա առջև լայն, ընդարձակ տարածութիւն:

Այդ միջոցին նրա կամայականութիւնը չափ չունէր: Ազատուելով իր նեղ կիրճից, մի չար վիշապի նման՝ անխնայ ողողում էր, յեղկեղում էր իր հարթ, կանաչազարդ ամերը, — և կամ, մի արբած հսկայի նման, երբեմն դէպի աջ էր թեքւում, երբեմն դէպի ահեակ էր խոտորւում, և երբեք ուղիղ ճանապարհով չէր գնում:

Նա ազատութիւնը խելացի կերպով վայելել չգիտէր: Յանկարծ վիթխարի թևերը բաց էր անում, խլում էր ցամաքից մի կտոր հող և, ճնշելով իր զով գրկի մէջ, կղզիացնում էր նրան: Առժամանակ երեսայական սիրելութեամբ՝ սկսում էր փայփայել և խնամել իր խաղալիկը: Կղզին աճում էր, կանաչազարդւում էր, աճում էին թուփերը, վառւում էին ծաղիկները: Երկնքի թռչունը հիւսում էր այնտեղ իր բոյնը, վայրի անասունը սնուցանում էր այնտեղ իր ձագուկներին: Կղզին ներկայացնում էր մի գեղեցիկ փունջ, որով զուարճանում էր նա և, պճնասէր երիտասարդի նման, զարդարում էր իր հպարտ կուրծքը: Բայց, յանկարծ, կարծես ձանձրանում էր նա. ալիքները փրփրալով բարձրանում էին, կոհակները կատաղաբար մոնչում էին և մի քանի բոպէի մէջ կլանում, ոչնչացնում էին գեղեցիկ զարդը և նրա հետքն սնդամ չէր երևում:

«ՍԱՄՈՒԷԼ» — ՐԱՓՔԻ

44. Ղ Ա. Զ Ա. Ր Ո Ս Ա. Ղ Ա. Յ Ե Ա. Ն

Աղայեանը ծնուել է 1840-ին Թիֆլիզից ոչ հեռու գրտնուող Բօխիս գիւղում: Առաջին ընթերցանութիւնը նա սովորել է Շամշուղա գիւղի քահանայից: 1853-ին նա մտնում է Ներսիսեան դպրոցը, այնուհետեւ մի տպարանական ձուլարան՝ իբրեւ աշակերտ, ուր Համբարձում Էնֆիաճեանցի հովանաւորութիւնն ու խրախուսանքը նրան ասպարէզ են տալիս առաջ գնալու: Էնֆիաճեանցի շնորհիւ Աղայեանն ընկնում է իր ժամանակի առաջաւոր մարդկանց՝ Ախմերզեանի, Մարկոս Աղաբէգեանի և այլոց շրջանը: Այդտեղ ահա, տպարանում ծառայելիս, նա ապում է իր անդրանիկ երկը, 1862 թ. «Մեղուի» մէջ: Աղաբէգեանի խորհրդով, արհեստն ու ուսումը կատարելագործելու համար, Աղայեանը թողնում է իր արդէն ապահով պաշտօնը և գրեթէ առանց որեւէ միջոցի ուղևորւում Ռուսաստան, ուր Մոսկուայում, կրկին մտնում է տպարան գրաշարութեամբ ապրելու և միաժամանակ ուսումը կատարելագործելու նպատակով: Մի քանի տարի շարունակ Մոսկուայում և Պետերբուրգում փոխ առ փոխ ապրելուց և արհեստի մէջ կատարելագործութեանց յետոյ, Աղայեանը վերջապէս ընկնում է Եգեանի շրջանը: Վերջինի մօտ այդ ժամանակ ժողովներ էին տեղի ունենում, ուր ուսանողները պարտաւոր էին գրաւոր շարադրութիւններ կարդալ թէ անձնական զարգացման և թէ մանաւանդ նորաբոյս լեզուի մշակման համար: Այդ ժողովների արդունքն է ահա Աղայեանի առաջին յայտնի աշխատութիւնը՝ «Արութիւն և Մանուէլ»: Ինքն Աղայեանը հետեւեալ կերպով է որոշում իր գրած վէպի արժէքը. — «Ոմանք այն միտքը տարածեցին ընթերցող հասարակութեան մէջ, որ իբր թէ իմ աշ-

խատութիւնը մի պատերազմ է յայտնում հին զաղափարների, հին դաստիարակութեան դէմ, որոնց վրայ չի ողբում, այլ յարձակում է անխնայ և նրանց տեղը տարածում նորը և լաւագոյնը»:

1870-ին Աղայեանը հրաւիրւում է Ախալցխա՝ ուսուցիչ, այստեղից էլ Ալէքսանդրապօլ, որպէս տեսուչ, ապա նոյն պաշտօնով տեղափոխւում է Երևան և Շուշի: Այնուհետեւ նա նշանակւում է Թիֆլիզի նահանգում թեմական տեսուչ: Ապա հինգ տարի շարունակ նա աշխատակցում էր «Աղբիւր» մանկական թերթին, ուր մի կողմից նա սքանչելի լեզուով խօսում էր մանուկների հետ, իսկ մեծերի բաժնում, դրում և արծարծում մանկավարժական և լեզուական խնդիրներ: Այդ տարիների արդիւնքն է ահա նրա սկսած կռիւը «ու»-ի դէմ, որի շնորհիւ այսօր շատերը հեռեւ լուր Աղայեանին, դրում են միայն «ւ» այնտեղ, որտեղ «ու» կարդացւում է «վ»: Աղայեանի դործերից յայտնիներն են. «Արութիւն և Մանուէլ» և «Երկու Գոյր». — Սակայն իբրեւ մանկական գրող նա իր նմանը չունի մեր գրականութեան մէջ. «Անահիտը», «Տորք Անգեղ», «Արեգնազան», «Օձամանուկ» և «Արևտհատ», «Արևամանուկ», մեր մանուկների ընթերցանութեան ամենալուր գրուածքներն են: Աղայեանի դասադրքերը ամենալուր են մեր գրականութեան մէջ:

Գ. Վանցեան

45. Ա. Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն Ի Ա. Ղ Օ Թ Ք Ը

Ո՛հ, Աստուած իմ, Աստուած, Դու բարի ես, Դու միշտ ողորմած, Շատ ժամանակ է, որ Քո գթութիւնդ երբէք չեմ յիշած. Ներիւր ինձ, ներիւր, Հայր իմ Արարիչ, ես մեղաւոր եմ, Դու ինձ շնորհել ես ուժ ու զօրութիւն, ես մոռացել եմ. Դու հրամայել ես լինել գործունեայ, ես նոր եմ յիշում, Ես այսուհետեւ գործել կըսկսեմ իմ բոլոր կեանքում. Գործունէութեամբ իմ մէջ կըգտնեմ ես ինձ բարեբար, Գործունէութեան դէմ չըկայ ոչինչ անհաս և դժուար: Թող այս ձեռներս, որ այժմ քաջութեամբ, պարապին գործով, Թող այս ձեռներս, որ այժմ լայնացած, ճոխանայ մտքով,

Թող այս ոտներըս, որ այժմ ամրացած, ուղիղ ընթանան,
Թող այս աչքերըս, որ այժմ բացուած, նոր փայլ ստանան.
Յօժար եմ, յօժար, ամենայն անձամբ զործունեայ լինել,
Հաստատուն յուսով, անվեհեր սրտով միշտ յառաջ դիմել—
Դէպի նպատակ—դէպի կատարեալն և դէպի բարին,
Որին ձգտելը մի անհրաժեշտ պարտք է մարդկային:
Դու մի հաստատուն, ով իմ Արարիչ, կամք տուր ինձ միայն,
Իսկ Քեզ վայել է և փառք և պատիւ այժմ և յաւիտեան:

46. Ձ Մ Ե Ռ Ն Է

Ձմեռն է, ձմեռ, սիրուն երեխէք,
Ձմեռն է, և դուք դողում, մրսում էք,
Բայց դուք մենակ չէք, ես էլ եմ մրսում,
Ես էլ եմ ձեզ պէս դողում, սարսռում:
Բայց զիտէք արդեօք ինչ է ձմեռը,
Այդ պատկառելի համարուած ծերը.
Ո՛հ, մի՛ հարցնէք, դուք կըսարսափէք,
Երբ զրա բարքը պատմեմ ձեզ մէկ-մէկ:
Այդ անիրաւը ուր ոտք է դնում,
Առանց խղճալու մահ է տարածում.
Երեսին առած ըսպիտակ դիմակ,
Մեղինից ծածկում է սև դէմքն այլանդակ:

Շատ ժամանակ չէ, ինչ որ դա եկաւ,
Եւ դուք լաւ տեսաք, թէ ինչեր արաւ.
Դըրա երկիւղից ջուրը քար կտրեց,
Քչքրչան առուն լուռեց, պապանձուեց,
Դալար բոյսերը սառան, փէտացան,
Նախշուն հաւքերը թռան, հեռացան,
Բայց էլի շատին իր ճանկը ձրգեց,
Բուք-բորան արաւ, բոլորին խեղդեց,
Սիրուն վարդենու թուփը չորցրեց,
Սոխակի լեզուն տակիցը կտրեց:

Ո՛վ դու կեղծաւոր, փաշտեցի ձեր,
Դու ունիս, գիտենք, շողոքորթներ էլ,

Որոնք բորանդ, թիփիդ չեն տեսնում,
Ոչ բուք-բորեաղիդ տակ ցրահարում.
Սառցեղէն սրաին ինչ բուք, ի՞նչ բորան
Կարէ ներգործել, կամ ինչ ցուրա՝ ինչ բան.
Օրը կարճացել, գիշերն երկարել,
Լոյսը նուաձուել, խաւարն է տիրել,
Երկինքն ամպապատ, գետինքը սառած,
Գարունը հեռու, ցուրտը կատաղած.—
Այսպէս է ահա սոսկալի ձմրան
Ալիքով ծածկած պատկերը դաժան...

Ցուրտ է, սասաիկ ցուրտ, սիրուն երեխէք.
Եթէ ինձ նման դուք էլ մըրսում էք,
Եկէք միասին մի հնար գտնենք,
Ձմռան ճանկերից մեր դուռին աղատենք:
Դուք ձեր մանկական անարատ մտքով,
Ես իմ հասակիս բազմամեայ փորձով,
Եթէ կամենանք, խելք խելքի կըտանք,
Եւ ինչից ասես՝ կրակ կըստանանք,—
Կրակ լուսատու, պայծառ, անստուեր,
Որ տաքացնէ սառցեղէն սրտեր,
Որ կենդանացնէ դոսացած ձեռներ,
Որ հալեցնէ սառցապատ լեռներ.—
Օրինակ առնենք մեզ կիզ-ապակին,
Եւ մենք կըհասնենք մեր նպատակին:

Ղ. Աղայեան

47. Ա Շ Ո Ւ Ղ

Ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և մեր երկրում երգերը
դարերի ընթացքում ապրել են ժողովրդի բերանում, սերնդից
սերունդ անցնելով: Երգի հետ միասին առաջ է եկել և ե-
րաժշտութեան նախնական ձևը՝ սրինդն ու սալը, որ մի
տեսակ պահանջ դառնալով ժողովրդի համար, առաջ է բե-

բել երգող երաժիշտների մի ամբողջ բաղմունքին, որ մեզանում առույդ են անուանում:

Անգրկովկասի ժողովրդական երգիչներ-աշուղները, որոնք բացառապէս նուիրուած են իրանց արհեստին, թափառական կեանք են վարում: Նրանք առն չունին, նրանք շրջում են գիւղից գիւղ, գաւառից գաւառ, երգում, սաեղծագործում... Պէտք է ասել, որ ժողովրդական երգիչը մեծ յարգ ունի մեր գաւառներում, նրա կուրուքեան առջև պաակառում է գիւղացին, իսկ նրա ստեղծագործութեան մէջ նախախնամութեան մատը տեսնելով՝ ժողովուրդը երկիւղածութեամբ է վերաբերում դէպի աշուղը:

Օտար աշուղը գիւղում ամբողջ հասարակութեան հիւրն է. ձմեռը նրան անից տուն են տանում և, մի քանի ընտանիք ժողովուրդով մի որ և իցէ գոմում, սաքուի վրայ, բոլորուելով երգչի շուրջը, մի իւրեւ ճրագի լոյսի աակ, որ մի խոհրդաւոր տեսք է տալիս ժողովին, ախանջ են դնում երգչի նուագախառն երգին և սրտի յուզմունքների ըրպէններում աշուղին սև կոպէկներ նուիրում:

Պէտք է ասել, որ գիւղերում ձմեռուայ համերգները աւելի ընտանեկան բնաւորութիւն ունին, իսկ ամառը, մանաւանդ լուրճակայ գիշերները, մի մեծ հրապարակի վրայ, գլխաւորապէս կրպակի մօտ՝ ամբողջ գիւղը լցում է երգչին ախանջ դնելու և աւելի հետաքրքրում է աշուղների մրցութիւնով:

Աշուղների մրցութիւնը, այն էլ յայտնի, արդէն հռչակ ստացած աշուղների մրցութիւնը մի ամբողջ դարագլուխ է կազմում գաւառական կեանքի մտաւոր պատմութեան մէջ: Երկու նշանաւոր աշուղների մի գիւղ գալը իմացում է գաւառում մի քանի օր առաջ. հարեան գիւղերից շատերը գալիս են ներկայ գտնուելու երգերի այդ ճակատամարտին, և ամբողջ գաւառը անհամբեր, լարուած հետաքրքրութեամբ սպասում է մրցումի վախճանին, որի մանրամասն պատմութիւնը սկսում է բերանից բերան շրջել գաւառներում և երկար ապրում է սերունդների յիշողութեան մէջ: Պատմում են, որ աշուղների այնպիսի մր-

ցումներ են եղել, որոնք օրեր ու շաբաթներ են շարունակուել: Այն երգչի մասին, որ տանում է յաղթանակը, ժողովուրդը ասում է, օրինակ՝ «Աշուղ Օհանը աշուղ Դաւթին կապեց»:

48. ԱՇՈՒՂՆԵՐԻ ՄՐՑՈՒՄԸ

Գիւղի քեթիսուղաները, քահանան և բոլոր կանայք ու երեխայք հաւաքուել էին և աշուղի շուրջը ծալապատիկ նստաւել գետնի վրայ: Այդ խմբին մօտեցաւ մի ուսում առած երիտասարդ Յարութիւն անունով: Սա ոչ ոքի վրայ ուշք չգարձրեց, բացի աշուղի նուագարանից (սազ), որի մեծութիւնն ու զարդարանքը գրաւեց իրան: Ուստի անվախ ու համարձակ մօտեցաւ աշուղին և գլուխ առեց նրան, ասելով.

— Է՛շխ օլա, սւստա *):

— Է՛շխն չո՛խ օլա, սաֆա գեալգն **), պատասխանեց աշուղը:

Նրանք իրանց խօսքերն ու երգերը շարունակեցին տաճկերէն, որոնց թարգմանութիւնը այս է.

ՅԱՐԱՒԻՆ. Վարպետ, չի՞ կարելի արդեօք, որ մենք գօտիկ գօտիկ խօսենք, շնորհք շնորհքի: Ես լսել եմ քո համբաւաւոր անունը և եկել եմ, որ՝ եթէ կարելի է, մեր շնորհքը իրար հետ համեմատենք:

ԱՇՈՒՂ. Գլխիս վրայ, մեծ ուրախութեամբ, շատ սիրով, շատ բարի, շատ բարի... Բայց, իմ սիրելի, իմ աչքիս լոյս, ես տեսնում եմ, որ դու աշուղ չես, դու նուագարան չունես, նուագարանդ ուրիշի ես տուել, ինձ մօտ առանց նուագարանի եկել... Ո՛չ, այդպէս չէ լինում... Ինձ մօտ նուագարանով են գալիս, առանց նուագարանի գնում... Դու մոլորուած ես, քեզ խաբել են, դու երիտասարդ ես... Իմ գիրն այնպիսի գիր չէ, որ ամեն մարդ կարգայ. իմ

*) Զուարթ կաց, վարպետ: **) Շատ զուարթ կաց, բարով եկար:

ջուրն այնպիսի ջուր չէ, որ ամեն մարդ խմի... Ի՞նչ կ'ա-
սես, սան եալաշի (դո՛ւ լաւ ասա):

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ (ի՛ր մէջ). Այս ի՞նչ ճարտար մարդ է,
սրան չի կարելի յաղթել: Է՛հ, շատ հոգս չէ, ի՞նչ ուզում
է՝ լինի, ձու հօ. չեմ, որ կոտորուեմ, աշուղ չեմ, որ անուես
կոտորուի: (Ձայնը բարձրացնելով) Գիտե՞ս ի՞նչ կայ, վար-
պետ, դու ուղիղ ես ասում, ես աշուղ չեմ, ուզում եմ
աշուղ դառնալ, բայց նուագարան չունիմ: Քո նուագարանը
ինձ շատ է դիւր գալիս: Ա՛րի մրցենք (բաս մտնենք), ի՞նչ
ուզում է՝ թող լինի: Եթէ դու յաղթես, ես իմ հրացանը
քեզ կը աամ, որ Ղուիմ-բաղչասարայի է, երկու հարկը
ուռելով է առած: Թող վկայ լինեն այս բոլոր քեթխուղա-
ները: Իսկ եթէ ես յաղթեմ, որ յոյս ունիմ Աստուծով,
նուագարանը, ինչպէս աշուղների օրէնքն է, մեծահոգու-
թեամբ ինձ կը տաս:

ԱՇՈՒՂ. Շատ բարի, շատ բարի... Բայց դու գոնէ ա-
շուղների օրէնքը գիտե՞ս, որ սկզբի ասելու իրաւունքն իմն
է. որովհետեւ դո՛ւ ես եկել ինձ մօտ, դո՛ւ ես ուզում իմ
նուագարանը ձեռքիցս առնել, որ երազով էլ չես տեսնի...

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ. Գիտեմ, գիտեմ, բոլոր կանոնը գիտեմ:
Կարող էք սկսել:

Նրանք հարցրին իրար անունը. աշուղն ասեց որ իր
անունը Շոհրայի է, Յարութիւնն էլ իր անունը փոխեց,
ասեց՝ «Քերովքէ եմ»... Յարութիւնը իր մահակը նուագա-
րանի տեղ բռնեց և ծունկ չոքեց աշուղի դիմացը: մենից
առաջ սկսեցին պարծենալ: Բայց որովհետեւ սկզբի ասելու
իրաւունքը աշուղինն էր, նա առաջ սկսեց: Յարութիւնը
պարտական էր նրա երգի յանգին (դափիս) ետեկ:

ՇՈՂԱՅԻ (սկսում է երգով պարծենալ).

Ընդունիր ողջոյնս, աշխոյժ պատանի,

Համարձակ, քաջի պէս դուրս արի մէյդան.

Թող չ'ելլէ ասպարէզ, ո՛վ շնորհ չունի,

Աշուղ անուն տալը նրան չէ արժան:

ՔԵՐՈՎԷ. — Ընդունում եմ ողջոյնդ, պատուելի վարպետ,
ես ունիմ խօսքերիդ մէկ մէկ պատասխան.

Ձեմ մնայ քո դիմաց յետադէմ, անպէտ,

Համարձակ կանգնող եմ քո դէմ յանդիման:

ՇՈՂԱՅԻ. — Կանչել եմ անունը Մըշու Սուլթանի,

Որ մարդին *) նամարդի նա մոհտաջ չանի.

Երևի քաջ լինել դու չես արժանի,

Քեզնից պէտք է խլել քո զէնք հըրացան:

ՔԵՐՈՎԷ. — Ես այդ չեմ ընդունում, դու սո՛ւտ ես խօսում,

Ի դուր ես ինձանից շուտով բամբասում.

Ոսկեռանդ լարերը սաղիդ չէ՞ս ասում,

Որ յետ երկրոպէի ինձ է սեպհական:

ՇՈՂԱՅԻ. — Իմ ոսկեթել սաղին շատերն են հաւնել,

Շատերը քեզ պէս մէյդան են ելել.

Բայց նրանք են իրանց սաղից զրկուել.

Եւ սարսափած փախել մինչի Հընդստան:

ՔԵՐՈՎԷ. — Վայ, վարպետ, վարպետ, 'պա չէ՞ս ամաչել,

Որ այդպէս խոր ու մութ երգեր ես կանչել...

Այդ սչինչ, թէեւ դու սովոր չես փախել,

Այժմ նրանց յետքից կ'երթաս Խորասան:

ՇՈՂԱՅԻ. — Դու որ կաս՝ փետուր ես, ես որ կամ՝ քար եմ,

Կարծում ես թէ ես էլ քեզ պէս անձա՛ր եմ.

Սպասիր, քո առջևդ մի թակարդ լարեմ,

Որ դու ընկնես մէջը ճընճղուկի նրման:

ՔԵՐՈՎԷ. — Ես այնպէս տըղայ չեմ, որ թակարդ ընկնեմ,

Ինձ ի՞նչ պէտք է ասես, որ ես չըզլանեմ.

Բայց քո վերադ այնպէս մի քար կը գնեմ,

Որ հէնց մընառ տակը այժմ և յաւիտեան:

— Դրան վերջ չկայ, ձայն տուին քեթխուղաները. դո՛ւ

կ'ասես, նա կ'ասի... Շո՛ւտ արէք, թէ բան էք ասե-

լու, ասեցէք, տեսնենք որդ էք յաղթուում, որդ չէ:

ՇՈՂԱՅԻ. — Դուք շատ էք շտապում, թող լինի այդպէս,

Սրա պէս պարծեցողին չեմ անի անտես.

*) «Մարդին» բառի մէջ, որ նշանակում է «աղնիւ», դն ք-
չպէտք է հնչել:

Աշուղ Շոհրային եմ, գիտուն, սըրառես,

Չեմ ուզում լինել ցածհոյի, անբան:

ՔԵՐՈՎԲԷ.—Քո բոլոր գիտութիւնն ինձ վաղուց է յայտ,
Մի նայիր որ սաղի տեղ ձեռքումս է փայտ.
Անբաղդ Քերովբէն եմ, աշուղ եմ անյայտ,
Ո՛հ, թէ այսպէս մընամ մինչև օրն իմ մահուան:
Սրան հեակում է հանելուկ թեժիւսը, այսինքն հարց
ու պատասխանը:

ՇՈՀԱՅԻ.—Լըսիր, թէ գիտուն ես, ո՞վ քաջ ձևացող,
Այն ո՞վ էր, որ ջուր հանեց ոսկրից,
Այն ի՞նչ պողաւոր էր, երեսին կար քօղ,
Ո՞վ է ծնուել երկու անգամ մօրից:

ՔԵՐՈՎԲԷ.—Քո ասածներին կամ պատրաստ լըսող,
Սամիսոնն էր՝ ջուր հանեց ոսկրից,
Պողաւոր Մովսէսն էր՝ երեսին կար քօղ,
Յովսէսն էր ծնուել երկու անգամ մօրից:

ՇՈՀԱՅԻ.—Ի՞նչ ծառ է, որ անհող, անջուր է բանում,
Առանց տերեւների ճիւղեր արձակում.
Ի՞նչ բան է սուր՝ քան թուր սըրտի մէջ ցցւում,
Այն ի՞նչ արարած է, որ ծնուել է հօրից:

ՔԵՐՈՎԲԷ.—Բախրի եղջիւրները անհող, անջուր են բանում,
Առանց տերեւների ճիւղեր արձակում.
Դառը խօսքն է սըրտում սըրի պէս ցըցւում,
Քո կարծիքով Եւան ծնուել է հօրից:

ՇՈՀԱՅԻ.—Այն ո՞վ էր, որ սայլով երկինք վերացաւ,
Սողոմոն իմաստունը ի՞նչ բան չիմացաւ,
Կարմիր ծովը քանի տեղից պատռեցաւ,
Շոհրային եմ շատ լաւ տեղեակ բոլորից:

ՔԵՐՈՎԲԷ.—Եղիան էր՝ սայլով երկինք վերացաւ,
Սողոմոնն ինձպէսի միտքը չիմացաւ.
Կարմիր ծովը տամներկ տեղից պատռեցաւ.
Քերովբէն եմ շատ ու շատ գոհ այս օրից:
Հարցնելու հերթը հասաւ կեղծանուն Քերովբէին. ուս-
տի սկսեց, բայց ոչ թէ տաճկերէն, այլ հայերէն:

ՔԵՐՈՎԲԷ.—Ես քո սուր հարցերը մէկ մէկ լուծեցի,

Չկամիմ հեակել քո մոլորութեան.

Հէնց այժմ մի չընչին խօսք մրաածեցի.

Ո՞վ է հիմքը դրել Հայոց ազգութեան:

Աշուղը մնաց լուռ ու գունաթափ. չիմացաւ թէ ինչ
պատասխանի: Բայց քեթիսողաները հարկադրեցին Քերով-
բէին որ նա աւարտէր իր երգը, ուստի նա շարունակեց.

Եթէ դու գովէիր Հայոց Քաջերին,

Մի համբոյր կը տայի սաղիդ լարերին.

Բայց դու հաւատում ես սուտ սուտ խօսքերին,

Չգիտես՝ ո՞վքեր են Արամ ու Տիգրան:

Քեղ Սուրբ Կարապետը շընորհք է տուել՝

Պարզամիտ Հային խաբել, սուտ ասել.

Դու հայերէն անգամ չես ուզում երգել,

Ո՞րտեղից կ'իմանաս՝ ո՞վ էր Դայլ Վահան:

—Է՛ վալլա, ասեց աշուղը՝ սաղը տալով Յարութիւ-
նին: Յարութիւնը սաստիկ ուրախանալով՝ չիմացաւ ինչ ա-
սի: Յանկարծ միտքն ընկաւ իր սովորական երգը, որ այս էր.

Աշըղ ըմ չալ քչեղանկ,

Մհանի կանչեմ քու տեղանկ.

Աղջիկ չըմ, թա հրմանչիմ,

Տըղայ ըմ, ծիլ ծիլ կը կանչիմ...

Այս մէկ տունը երգեց ու իսկոյն հեռացաւ, որ սաղը
ձեռքից յետ չխլեն:

Ղ. Աղայեան

49. Շ Ի Ր Վ Ա Ն Ձ Ա Դ Է

Աղէքսանդր Մովսիսեանը (Շիրվանդադէ) ծնունդ է Շամախի 1858 թ. ուսել է նախ՝ նշանաւոր բողոքական Սարգիս վարժապետի մօտ, ապա հայոց դպրոցում. այնուհետև ուստաց դաւառական ուսումնարանում (уѣздное училище): 17 տարեկան նա գնում է Բագու, ուր ծառայում է նահանգական ատեանում իբրև գրագիր. ապա եղել է հաշուապահ՝ զանազան առևտրական տներում, մինչև 1887 թիւը: Բագուից նա արդէն թղթակցութիւններ էր գրում «Մեղու Հայաստանի» և «Մշակ» լրագիրներին:

Շիրվանդադէի առաջին գործը, որ արժանացաւ ուշադրութեան, «Հրդեհն» էր, տպուած «Մշակում» 1883 թ. այնուհետև Շիրվանդադէն գալիս է Թիֆլիզ և 1884-ից սկսում է աշխատակցել «Արձագանքին» ու պարապել դուա գրականութեամբ: Նշանաւոր գործերն են. «Հրդեհ», «Գործակատարի յիշատակարանը», «Նամուս», «Օրիորդ Լիզա», «Նորերից Մէկը», «Արամբին», «Արսէն Դիմաքսեան», «Յաւագար», «Քաօս» և այլն: Շիրվանդադէի վէպերի նիւթը քաղաքի կեանքն է: Նա էր, որ առաջին անգամ սկսեց խորը մշակել իր ներկայացրած տիպերի հոգեբանական կողմը և միջավայրը, որով հիմք դրեց հոգեբանական վէպին մեր մէջ, միանգամայն հեռու մնալով մինչ այն մեղանում սիրուած ու տարածուած ժողովրդագրական կամ ազգասիրական վէպերից: Այսպէս անուանուած րէալիստ ուղղութեան լաւագոյն ներկայիչն է մեր մէջ: Վերջերս Շ. փորձեց իր տաղանդը և թատերգութեան մէջ, տալով մեր գրականութեանը Սունդուկեանից յետոյ ամենայաջող պիւեսները: Յայտնիներն են. «Եւգինէ», «Ունէր իրաւունք», «Պատուի համար» և այլն:

Հրդեհն արդէն բաւական ընդարձակուել էր: Այրւում էր ամենաարդիւնաբեր հորերից մինը: Կրակը, բուրգի ստորին մասից սրբնթաց դուրս գալով, շաապում էր ընդգրկել ամբողջ աշտարակը: Երկնքի հորիզոնի վրայ ձգուել էր մթին ծխի մի լայն ժապաւէն, որ քամու ընթացքով տարածւում էր հեռու և հեռու:

Մշակները շրջապատել էին վիթխարի խարոյկը և կազմել կենդանի օդակ սարսափած դէմքերի, ապշած աչքերի: Մի խումբ մտել էր ասպարէզ և աշխատում էր դուրս բերել բուրգի տակից մեքենան, միակ բանը, որ կարելի էր կրակից ազատել:

Միքայէլի առաջին միտքն էր, դտնել եղբօր գաւակներին ու կնոջը: Առանց տատանուելու, վաղեց դէպի այն պատշգամբը, ուր այնքան ծանր հառաչանքներ էր արձակել կրծքից, նայելով դիմացի լուսամտաներին, Կրակը դեռ չէր հասել բնակարանին, բայց արդէն մօտենում էր: Մշակներն աշխատում էին բուրգի և բնակարանի մէջտեղում գտնուող նաւթային լճակը ապահովել կրակից: Եթէ նա վառուէր, ամբողջ տունը կորած էր:

— Եկէք ետևիցս, — գոչեց Միքայէլը, դառնալով առաջին մշակներին:

Շրջանից բաժանուեցին երեք հոգի՝ Չուպրովը, Ռասուլը և Կարապետը: Նրանք հէնց նոր էին հասել հրդեհի տեղը և դեռ չզիտէին վառնգը որ կողմումն է: Ամենից առաջ վաղեց Չուպրովը, հրելով ընկերներին աջ ու ձախ: Ամբօխը տեսնելով հսկային սանդուղքի վրայ, ոգևորուեց: Մի քանի վայրկեան կարմիր շապիկը փալվիւեց բոսորագոյն լոյսի ներքոյ և չքացաւ:

Ծուխն արդէն շրջապատել էր ամբողջ տունը: Մի քանի րոպէ ևս, և ամեն ինչ կարող էր ուշ լինել: Եթէ կրակ էլ չլինէր, ներսում եղողները պիտի ծխից խեղդուէին: Նաւթային հրդեհը նման չէ սովորական հրդեհներին: Հանքերում ու գործարաններում կրակը երբեմն տարած-

և ում է հողմի արագութեամբ: Այստեղ այրուում է ամեն ինչ, նոյն իսկ օդն ու երկիրը՝ ամենուրեք տարածուած նաւթի ու գազի շնորհով: Շատ անգամ մարդիկ հազիւ լսում են շուրջների սուղոցները, և արդէն նրանց կեանքը վտանգի մէջ է: Դեռ լաւ է, եթէ կրակն սկսուում է բուրդից կամ շէնքից: Իսկ եթէ կրակն սկսուել է նաւթամբարից, վտանգն անխուսափելի է: Ամբարի ազատ տարածութեան մէջ կռուակուած գազը, ընդհարուելով կրակի հետ, պայթում է հարիւրաւոր թնդանօթների ուժով, և կրակի հեղեղը ավուում չորս կողմ:

Չուպրովը պատշգամբի վրայ ուժեղ ձեռներով յետ մղեց Միքայէլին, գոռալով՝

—Այս ձեր տեղը չէ:

Նա վազեց ներս: Նա հասկացել էր, որ այնտեղ մարդիկ կան, որոնց պէտք է ազատել: Թէ ուրքեր էին այդ մարդիկ, միևնոյն էր նրա համար: Արհամարհել ամեն վտանգ և ազատել մարդկանց—այս էր հասարակ մոլորակի պարզ սկզբունքը:

Լճակը բռնկուեց բուրդից թափուող խոշոր կայծերից: Կրակը մի քանի բոպէում կլանեց կիզանուտ հեղուկը: Սև ծխի թանձր ամպերը պատեցին չորս կողմ:

Չուպրովը լսեց ամբոխի աղաղակը և բնագոյում գուշակեց, որ վտանգն անցնում է բնակարանի ներսը: Նա երեսը խաչակնքեց, չմոռանալով գլակը վերցնել, և վազեց յաջորդ սենեակը: Այս տազնապալի վայրկեանին նա մի ձեռով խլեց Ալեօշային, միւսով փետուրի պէս բարձրացրեց Վասիլային: Մանուկներն ապշած էին, չըզիտէին ինչ է կատարուում:

—Մամա—գոռաց Վասիան, ամուր գրկելով Չուպրովի պարանոցը:

Մի բանի վայրկեան անցած, ղռների մէջ երևաց Կարապետը, որ ուսերի վրայ դուրս էր բերում Անտօնինա Իվանովնային: Տիկինը արձակում էր յուսահատական ճչեր:

Կարապետի ետևից յայտնուեց Ռասուլը, տիկնոջ աղախնին շալակած:

Միքայէլն իջաւ բակը միայն այն ժամանակ, երբ համոզուեց, որ ներսում ոչ ոք չմնաց:

Այժմ բակում տիրում էր բաբելոնեան խառնակութիւն: Մշակներն աւելի գոռգոռում էին, քան օգնում: Միմեանց հրում էին, միմեանցից առաջ վազում, վայր ընկնում, վեր կենում թրջուած, ցեխաւած: Ուրախացան, երբ լսեցին, թէ աղայի ընտանիքը այժմ ապահով է:

Կիզանուտ հեղուկով սողորուած փայտաշէն բուրգն այժմ ներկայացնում էր մի հսկայական ջահ, վառուած ծայրէ ի ծայր: Կրակն արագ լափում էր բուրդի տախտակները, ինչպէս սոված կենդանին լափում է ծառի չոր տերևները: Բիւրաւոր խոշոր կայծերը, փամփուշտների պէս, բարձրանում էին վեր, ծխի ալիքների մէջ կատաղի պլատյաներ գործում և թափուում ներքև: Գոյացել էր մի սքանչելի հրեղէն անձրև: Քամին կայծերը հաւաքում էր ու ամսում կիտում պատերի տակ, անկիւններում ու երկրի խոռոչներում այնպէս, ինչպէս կիտում է ձիւնը:

Կային միամիտ մշակներ, որ ճգնում էին ջրով հանգնել բուրդը, մի բան, որ անհնարին էր: Կրակը ծիծաղում էր ջրի բազկաշափ հոսանքի վրայ, որ չըթչըթալով դուրս էր գալիս ռեաինի խողովակից, ձեռաշարժ ջրմուղի միջոցով: Այլովի ահուելի լեզուները, ընդհարուելով հակառակ տարրի հետ, արձակում էին դիւական քրքիջներ: Զուրը, մի վայրկեան շողի դառնալով, աւելի ոյժ էր տալիս կրակին, քան կուում նրա հետ:

Փորձուած բանուորները աշխատում էին նաւթամբարները ապահովել հրեղէն անձրևից: Այրուող բուրդից ոչ այնքան հեռու կար նաւթով լի մի գեանափոր շտեմարան: Մօտ քառասուն մշակ, մոռանալով ամեն վտանգ, հաւաքուել էին նրա հողային կտուրի վրայ և թրջուած թաղիքներով ծածկում էին բաց տեղերը, ուսկից դուրս էր գալիս նաւթաշին գազը: Մի թեթև ընդհարում ալովի հետ, և նաւթամբարը պիտի պայթէր, իր հետ օդը ցնդեցնելով մշակներին:

«ԲԱՍՍ». Շիրվանզադէ

51. Հ Ո Գ Ե Հ Ա Յ

Տան ընդարձակ բախում խոնուել էր խեղճերի ահա-
զին բազմութիւնն: Հանգուցեալի դործակատարներն ու
սպասաւորները նրանց կերակուր էին բաժանում: Տիրում
էին անասելի աղմուկ և իրարանցում: Կեղտոտ, կիսամերկ
մուրացկանները միմեանց հրում էին, խփում, հայհոյում՝
աշխատելով իրարու առաջել և մօտենալ խոհանոցին:

Պղնձէ կաթսաների հնչիւնները, ծառաների դռու-
դռնիւնները, քաղցած խուժանի կառաչիւնը ընդհանուր
առմամբ ներկայացնում էին քաօս, ուր տիրում էին կոպ-
տութիւնը, կեղտը, ցնցոտիներն ու հայհոյանքը: Մի կոյր
հայ փայտով անխնայ հարուածում էր աջ ու ձախ: Մի
սլաւոնի սլաւոնի, նրա փէշերից բաշելով, աշխատում էր
ինքն առաջ ընկնել: Մի ուրիշ անգամալոյծ սայթաքեց, ըն-
կաւ մի ասորի կնոջ վրայ և կարողութիւնից խածեց
ոտը: Մի կարմրերես լեզվի, որի թևերը մինչև արմունկ-
ները կարած էին, սրա ու նրա վրայ էր արձակում, ա-
տամներով խլում ծախ կտորները և դրեթէ առանց ծամե-
լու կուլ տալիս: Շների վոհմակը խտուել էր մուրացկան-
ներին և մրմռալով կրծոտում էր դեանի վրայ թափուած
ոսկորները և լսելով կերակուրների կեղտոտ հեղուկը:

Բոլոր ուսելիքները բաժանուեցին, խոհանոցի դռները
փակուեցին, բայց խուժանը դեռ չէր հեռանում: Նրանց շան
սլէս փայտերով չէին արտաքսում, և այս նշանակում էր,
որ մի բան կայ: Ահա սանդուղքի վրայ յայտնուեց Սրաֆիօն
Գասպարիչի հանգիսաւոր կերպարանքը: Նա հրամայեց ծա-
ռաներին — մէկ մէկ մուրացկաններին թոյլ տան իրան
մօտենալու: Ձեռում բռնած էր մի գոյնզգոյն թաշկինակ
սրծաթի դրամներով լի: Այրի աիկին Ոսկեհատն էր հրա-
մայել սեպհական փողերից հարկը ուժելի բաժանել մու-
րացկաններին հանգուցեալի յիշատակին:

Սրաֆիօն Գասպարիչը թաշկինակը շարժեց, դրամները
հնչեցին: Սրծաթի ախորժալուր ձայնը, էլէքտրական տօկի
պէս անցնելով խուժանի մարմնով, ցնցեց նրան: Քանի մի

վայրկեան անշարժ էր և ապշած նայում էր վաղեմի աս-
տիճանաւորի դիւթական թաշկինակին: Բայց ահա շարժ-
ուեց, դղրդաց և, խուլ աղաղակ բարձրացնելով, արձակուեց
թաշկինակի վրայ, որպէս դիշակեր ազգաների երամ: Այլ
ևս ոչ ծառաներն ու դործակատարները և ոչ փողոցից
եկած ոստիկանները չկարողացան զսպել մերկանդամ բա-
նակը:

Սուժանը շրջապատեց ծերունուն: Հարկւրաւոր կեղ-
տոտ, առողջ և դօս ձեռներ միաժամանակ ցնցուեցին օդի
մէջ. կազմուեց մի շարժուն անտառ: Կային անգամալուծ-
ներ, զուրկ երկու ոտներից: Ձեռների վրայ սողալով, սրա
ու նրա ոտները բռնահարում էին և երբեմն կծոտում,
որ իրանց համար ճանապարհ բանան: Պատանիները ար-
մունկների հարուածներով միմեանց քիթը և ծնօտն էին
ջարդում: Կանայք ճշալով իրարու մաղերն էին քաշքշում:
Պարսիկները օրհնում էին հանգուցեալի յիշատակը և ա-
ղերսում նրա համար երկնային գրախոս: Քրիստոնեաները
անդուռով հայհոյում էին «անհաւատներին», անխնայ ծեծե-
լով նրանց: Խլացուցիչ ժխորի մէջ լսում էին ամենա-
կեղտոտ ածականներ, ամենազաղբելի յիշոցներ, որ դա-
րերի ընթացքում կազմուել էին ցեխի կոյտերից, այն սղ-
տոտ մթնոլորտում, ուր սպրում է ու շնչում է մերկու-
թիւնը:

Տեսարանը հետաքրքրել էր հիւրերից շատերին: Պա-
տշգամբի վրայ հաւաքուած, նայում էին դէպի ցած և զու-
արճանում: Դրանք մեծ մասամբ հարուստ երիտասարդներ
էին:

Այստեղ էր նաև բանաստեղծ-հրապարակախօս-թղ-
թակից Արմենակ Մարգարտունին, թուխ - դեղնագոյն
դէմքով, մեծ քթով, փոքրիկ միրուքով մի երիտասարդ, հա-
զին երկայն մահուդեայ սև սիւրառուկ, որի անթիւ ծալերը
ցոյց էին տալիս, թէ նոր է սնդուկից դուրս բերուել: Տե-
սարանը թելադրում էր նրան մի յօդուած, որ պիտի կրէր
«Հակադրութիւն» վերնագիրը: Նայում էր դէպի ցած — քաղ-
ցի ու մերկութեան սոսկալի պատկեր, ուր մարդիկ շներից

չէին ջոկուում: Նայում էր դէպի վեր—կշտութեան ու անհոգութեան կենդանի մարմնացում: Այնտեղ մերկ մարմիններ, կեղտոտ ու զգգողուած մազերով ողորմելի գլուխներ ի մի քստմնելի ճահիճ: Այստեղ վերջին տարազի հագուստներ, ոսկէ շղթաներ՝ թանկագին «բրելօկներով» ազաման-դեայ մատանիներ ու փողկապի քորոցներ: Կարելի էր խըղձալ ոտորինին, գրչով համակրել նրան, բայց գրաւիչը վերինն էր: Ահա ինչու Մարգարետունին աշխատում էր իր վրայ դարձնել հաբուստ երիտասարդների ուշադրութիւնը, պտոյտ-պտոյտ անելով նրանց շուրջը:

Մօտեցաւ Սմբատին, հանգուցեալի որդուն, որ դիտում էր իր սեղանի փշրանքների վրայ կռուող խուժանին, և ասաց.—ես այսօր ևեթ կը նկարագրեմ թաղման հանդէսը և կուղարկեմ լրագրին...

—Լաւ,—արտասանեց Սմբատը անտարբեր:

—Մեր պարտքն է ստպարէզ հանել հանգուցեալի օրինակելի բարեգործութիւնը...

—Իմ կարծիքով, կարելի է և չգրել այդ մասին:

—Ոչ, անպատճառ պէտք է գրել, որ ուրիշներին օրինակ լինի...

Սմբատը երեսը շուռ տուեց, հազիւ կարողանալով թաղցնել արհամարհանքը դէպի թղթակիցը:

Մօտեցաւ ազատամիտ Տէր-Աշոտը:

—Ցտեսութիւն, Սմբատ Մարկիչ, թոյլ տուէք կրկին ու կրկին ասել, որ ձեր հայրը իրան անմահացրեց...

Մօտեցաւ պահպանողական Տէր-Սիմոնը:

—Պարոն Սմբատը իր հանգուցեալ հօր արածը մեզանից լաւ է հասկանում,—ասաց. հակառակորդին մի կատաղի հայեացք պարզեցրեց յետոյ, սիրալիր նայելով հաբուստ ժառանգին:

Սմբատը քաղաքավարի, բայց սառն սեղմեց մէկի ու միւսի ձեռը և, երեսը դարձնելով, հեռացաւ:

«ՔԱՍՍ». Շիրվանզադէ

52. ՄՈՒՐԱՅԱՆ—ԳՐԻԳՈՐ ՏԷՐ-ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ ✓

Ծնել է Շուշի 1854 թ., ուսել և աւարտել է տեղի հոգևոր դպրոցում 1874-ին և եղել է ուսուցիչ: Թիֆլիզ գալուց յետոյ շարունակ զբաղուել է հաշուապահութեամբ: 1880-ին «Փորձ»-ում լոյս է տեսնում նրա գրած «Բաղդասար Միաբնակիտի կենսաբանքը».—1882-ին գրում է «Ռուզան»-ը, որ խալոյն ներկայացնում են և այնուհետև դառնում է մեր բեմերի սիրած պատմական պիեսներից միւրը:

Մուրացանի միւս նշանաւոր գործերն են. «Հայ-բողոքականի բնտանիքը», «Հասարակաց որդեգրերը», «Իմ կաթոլիկ հարսնացուն», «Անպատճառ իշխանուհի», «Զ'հաս», «Խորհրդաւոր Միանձնուհի», տպուած մեծ մասամբ «Նոր-Դարում». 1896-ին «Արձագանքում» լոյս տեսաւ նրա առաջին պատմական վէպը, «Գէորգ Մարգարետունի», որ Մուրացանի գլուխ գործոցն է: Այնուհետև նա գրեց. «Անդրէաս Երէց» և այլն. նորերս մի հատորի մէջ նա հրատարակեց 1) «Նոյեան ազուաւը», 2) «Առաքեալը» և 3) «Խորհրդաւոր Միանձնուհին».—Նոյեան ազուաւը ներկայացնում է ծնողների միակ զաւակին, որ գնում է ուսանելու, կրանում է ծնողաց խնամքն ու կարողութիւնն առանց նրանց սրկէ օգուտ բերելու և կորչում է ինչպէս «Նոյեան ազուաւ»: «Առաքեալը», հարուստի զաւակ, աւարտում է մեծամեծ խոստումներով, գաղափարով ներշնչած վերագաւնում է հայրենիք, գնում է գիւղ, ապա Սեան, տեսնում է ժողովրդի կարիքն և ըզգում, որ ինքը պիտանի կարող է լինել, սակայն կօնփորտի պակասութիւնը նրան ստիպում է քաղաք վերագաւնալու և մոռանալու իր խոստումները:

Այս երկուսին հակադրուած է «Սորհրդաւոր Միանձնուհին», մի կոյս, որ գնում է գիւղ, բաց է անում զըպրոց, կրթում է մանուկներին, բարեկարգում է եկեղեցին և օգնութիւն է հասնում խրատներով ու խորհրդով ամեն նեղեալի... Այն ինչ որ չ'արին պոռոտախօս երիտասարդները, կատարում է մի համեստ հայ-կին:

Մուրացանը բեղմնաւոր հեղինակ է, համարւում է պահպանողական: Նրա լեզուն, բառերի ընտրութիւնը, ոճի սահունութիւնն ու կոկոնութիւնը չունի իր նմանը, տարաբաղդաբար ժողովրդին սակաւածանօթ:

53. ԵՐԿՈՒ ԶԱՄԲՈՐԴ

Օգոստոսի սիրուն առաւօտներից մինն էր, երբ ես ու ընկերս՝ կանխաւ արած մեր որոշման համաձայն, դուրս եկանք քաղաքից ձիով՝ հայրենի գաւառակի գիւղերը պլտտելու և մի քանի աւերակներ անձամբ տեսնելու:

Մենք պատկանում էինք «առն վերադարձող» այն նորեկների թուին, որոնք ընտանիքի հացը հայթայթելու համար ստիպուած են լինում տարիներով տպրել մեծ քաղաքում, ծծել միշտ նրա անստողջ օդը, սնուել աւելի փոշիով, քան թէ կերակրով և, հետևապէս, կարօտել այնպիսի բարիքների, որ բնութեան մէջ ապրող մարդը վայելում է առատօրէն, առանց սակայն նրանց արժէքը գնահատել կարենալու:

Ի՞նչ բան է, օրինակ, մաքուր օդը, դաշտի կանանչը, հովտի առուակը, անտառի զովը... Մի՞թէ կարելի է կարօտել գրանց, կամ ցանկացած ժամին չվայելել: Լեռնցի գեղջուկը, որ կարիք բաւը հասկանում է միայն նիւթականի վերաբերմամբ, անշուշտ կը ծիծաղէր, եթէ իմանար թէ մեր զրկանքը կաղմում են այդ չնչին, հաղիւ երբեմն իր կարիքը լցուցանող բաները:

Բայց ով տարիներից ի վեր ապրել է մեծ քաղաքում, միշտ միևնույն նեղ փողոցի վրայ, նոյն ապականուած մըթ-

նոյորտի մէջ և զործել շարունակ լուսից ու օդից զուրկ մի գրասենեակում, որի բոլոր հրապոյրը կաղմում են եղել չոր հաշուեմատեանները, երկաթէ պահարանը և անմիտ համարիչը, իրեր, որոնք առնչութիւն ունեն միայն փողի և հաշուի հետ, բայց որոնց անժանօթ է սիրտը և աւելի ևս զգայուն հոգին, իրեր, որոնք մարդու ուղեղը բխացնում, աշխոյժը մարում և հոգին նուաւտացնում են... այդպիսին, հարկաւ, կարօտելով կը կարօտի այն ամենին, ինչ որ անարժէք է բնութեան գաւակի համար. կը կարօտի նրա դաշտին ու մարգին, նրա հովտին ու առուակին, նրա անտառի անոյշ հովերին:

Մենք էլ, ահա, այդ կարօտեալներից էինք: Ընկերս վերադարձել էր Մոսկուայից, իսկ ես Թիֆլիզից: Երկուսս այժմ միացած՝ գնում էինք բնութեան քաղցրութիւններից մեր կարօտն առնելու:

Պետրոս Մինարեանը (այս էր ուղեկցիս անունը), հայոց հոգեւոր գալոցի սան էր. տակաւին երիտասարդ, միջահասակ, փոքր ինչ թուլակազմ, բայց աշխոյժ ու զրաւ-չափէմ: Բնաւորութեամբ բաւական անհամբեր և զիւրազրգիւ էր, երբեմն նոյն իսկ յանդուգն ու անբողաքաւար, բայց սրտով բարի և անկեղծ: Ունէր տարօրինակ հայեացքներ, որոնք իր խօսակիցներին մերթ զայրոյթ և յաճախ՝ դուարճութիւն էին պատճառում: Սիրում էր խառնուել ուրիշների զործին, կամ յաճախ՝ ինքնակոչ դատաւոր հանդիսանալ: Սիրում էր վիճաբանել, ազատ մտքեր յայտնել, բայց երբեմն աւելի հակառակելու, քան մի ճշմարտութիւն ասելու համար: Այսուամենայնիւ, այս բոլոր ասարօրինակութիւնների հետ միասին, ճանապարհի լաւ ընկեր էր, որովհետև սրտոտ էր, կամարար և սակաւադեմ:

Բաւական ժամեր էին անցել՝ ինչ ելել էինք քաղաքից և թէպէտ առաւօտը զով էր ու հեշտալի, այսուամենայնիւ, քանի արեւը բարձրանում էր, այնքան աւելի օդը ջերմանում և նեղացնում էր մեզ: Միջօրէի մօտ մենք գտնւում էինք արդէն բաց դաշտի վրայ: Արևի ճառագայթները այրում էին. չկար ոչ հովի շունչ, ոչ ծառերի

շքարան։ Այդ պատճառով աշխատում էինք ժամ առաջ հասնել գիւղը, որ գտնւում էր մեր հանդէպ եղող լեռան գեղադիր լանջի վրայ։

Չնայելով որ քաղաքից ելածներին միջոցին ընկերս պատմում էր թէ մի օր հիացմունքով էի մատնում այն ժամի ու վայրկեանի մասին, երբ մայրաքաղաքից հեռացած՝ գտնւում կը լինէր հայրենիքում, նրա աղատ օղի ու դաշտերի մէջ՝ և չնայելով որ այդ ժամին նրա փափագն արդէն կատարուած էր, այսուամենայնիւ, նկատում էի, որ երիտասարդի համբերութիւնը ենթարկւում է փորձութեան։ Տօթից, ըստ երեոյթին, նա շատ էր նեղանում, ուստի և յաճախ դանգատւում էր։

Երբ մի ձորակի գետակն անցնելով՝ սկսանք դէպի գիւղը տանող առաւարը բարձրանալ, միջօրէի տապը աւելի ևս զգալի դարձաւ, որովհետեւ արևի ճառագայթներից զատ այրել սկսան մեզ նաև կեծացած ժայռերը, որոնք եղբրում էին առաւարը երկու կողմից։

— Ախ, մի հասնէինք այն սօսիներին, բացականչեց յանկարծ ընկերս այնպիսի մի կարօտով, որ կարծես զրանւում էր Սահարայի անապատում և ուր որ է խորշակը շնչասպառ պիտի անէր իրան։

— Համբերութիւն, բարեկամ, սօսիներին էլ կը հասնենք, նկատեցի ես։

— Համբերութիւն... միշտ համբերութիւն, շնչաց Պետրոսը, դժգոհ իմ խօսքից և ապա դառնալով ինձ, հարցրեց.

— Ի՞նչ ես կարծում, սփռեր են համբերում։

— Ի՞նչպէս թէ սփռեր. համբերատարները, պատասխանեցի ես։

— Իսկ ես չեմ կամենում համբերատար կոչուել։

— Ինչո՞ւ, հարցրի նրան։

— Որովհետեւ համբերում են միայն թոյլերն ու տկարները. այսինքն մարդիկ, որոնք այս կամ այն չարիքը սեփական ուժով իրանցից չհեռացնելով՝ տանում են նրա պատճառած նեղութիւնները ստրկաբար։ Եւ որպէս զի այդ ա-

նարգանք չհամարուի իրանց, ասում են թէ՝ «համբերում ենք»։

— Էհ, եթէ չհամբերես, ի՞նչ պիտի անես. կարող ես արևի հրավառ գունդը հեռացնել քո գլխից, կամ այս շիկացած ժայռերը հովանաւոր ծառերի փոխել։

— Ձեմ կարող։

— Ինչո՞ւ ուրեմն ի դուր աղմուկ ես հանում։

— Նրա համար որ ցոյց ասմ թէ՝ անդգայ արարածի մէկը չեմ, թէ իմ մէջ կեանք ու կենդանութիւն կայ, թէ հեշտութիւնն ինձ հաճոյք, իսկ նեղութիւնը՝ դժգոհութիւն է պատճառում։

— Իսկ դրա օգուտը։

— Այն, որ մարդիկ ճանաչելով ինձ՝ զգաստ լինին իմ վերաբերմամբ և զգուշութեամբ վարուեն հետս։ Ինքդ էլ հօ գիտես որ աշխոյժ ու չսանձահարուող ձիուն մօտենում են երկիւղով ու փաղաքշանքով և հազիւ ուրեմն կարողանում հեծնել. մինչդեռ համբերատար իշին ականջներից քաշելով՝ բարձում են միշտ որքան կամենում են, առանց նրա կամքն ու ցանկութիւնը հարցնելու։

Ես ծիծաղեցի։

— Դու այս կարծիքին չե՞ս, հարցրեց ընկերս։

— Ո՛չ, ասացի։

— Ինչո՞ւ։

— Որովհետեւ համբերել բառը աւելի բարձր նշանակութիւն ունի, քան ինչ որ դու տալիս ես նրան։ Էշերի ու ձիաների ընկերութեան մէջ՝ հաւանական է որ համբերութիւնը համարուի անարգ ունակութիւն, բայց մարդկային հասարակութեան մէջ ճանաչւում է այն իբր առաքինութիւն։

— Միջնադարեան վարդապետների կարծիքով, ընդհատեց Պետրոսը։

— Նոյն իսկ դարավերջի փիլիսոփաների կարծիքով, յարեցի ես։

— Պատճառը։

— Որովհետեւ համբերութիւնը բարիք է արտադրում, մինչդեռ անհամբերութիւնից միայն չարիք է առաջանում։

— Ի՞նչպէս:

— Աշխարհում համբերում են, առհասարակ, կամքի ոյժ, հոգւոյ արիութիւն և սրտի կորով ունեցողները, հետևապէս, մեծ գործերն էլ ստեղծում են դրանք: Կարողա՞լատմութիւնը և կը տեսնես որ աշխարհի բոլոր նշանաւոր գիւտերը, բոլոր մեծամեծ գործերը արդիւնք են եղել դժուարատար նեղութեանց ու հերոսական համբերութեանց: Անհամբերութիւնն, ընդհակառակը, նշան է թուլութեան և անգորութեան: Ուստի երբէք չէ տեսնուած որ անհամբերի մէկը կարողանար մարդկութեան համար ստեղծել մի մեծ բարիք: Այս է, ահա, պատճառը որ համբերութիւնը համարւում է առաքինութիւն, և բարոյախօսներէից մինը, մինչև անգամ, աւելի մեծ փառք է համարւում մարդու համար՝ մեծամեծ նեղութեանց համբերելը, քան մեծ գործեր կատարելը:

— Այդ դուցէ այդպէս է, բայց երբ արևն այրում է, հօ կարելի՞ է նրա դէմ տրտնջալ: Չէ որ տրտունջը թեթևացնում է մարդու նեղութիւնը:

— Ընդհակառակը, պէտք է սովորել՝ երբէք և ոչ մի բանի դէմ չտրտնջալ, այլ դրա փոխարէն աշխատել՝ նեղութեան պատճառը մէջտեղից հեռացնել: Ծոյլ ու անգոր մարդը ճանձի շիթելու դէմ էլ է տրտնջում, փոխանակ լուրթեամբ ձեռքը բարձրացնելու և նրան քշելու:

— Ճանձը կարելի է քշել, արևը մըտեղ քշենք:

— Այդ դէպքում էլ արևը քշելու փոխարէն քո ձին պէտք է քշես և մի կէս ժամ առաջ հասնես տուն. համբերատար և գործունեայ մարդու համար միշտ փրկութեան ճանապարհ կայ:

Ընկերս լուռ էր: Չգիտեմ համաձայնուեց ինձ հետ, թէ չկամեցաւ անգոր երևալ իմ աչքում: Այնուամենայնիւ, ոչ մի նոր առարկութիւն չանելով՝ շարունակեց ճանապարհը առանց այլ ևս տրտնջալու արևի դէմ, որ այրում էր մեզ, արգարև, անողորմաբար:

Քիչ ժամանակից յետոյ մենք գիւղը հասանք և ուղղակի դիմեցինք ընկերոջս ազգական գիւղացու տունը: Վեր-

ջինի հովանաւոր սրահը և հիւրընկալի քաղցր ընդունելութիւնը շուտով մոռացրին մեզ ճանապարհի շոքից կրած մեր նեղութիւնը:

Մուրացան

54. ԽՈՐՀՐԴԱՒՈՐ ՄԻԱՆՁՆՈՒՀԻ

Մութը կոխել էր: Լուսնի արծաթափայլ սկաւառակը յուշիկ բարձրանում էր լեռների ետևից և աղօտ լուսով սար ու ձոր լուստւորում: Ծրջակայ դառիվայրերը հեազ-հետէ ծածկւում էին արօտից վերադարձող նախիրներով ու հօտերով: Կովերի բառաչը, մաքիների մայունը, տաւարածի հա-հօ-հները և հովուական սրնդի մեղամողձիկ երգը, որ հնչում էր մթապատ ձորամիջում, խառնուելով միմեանց, մի հաճելի աններդաշնակութիւն էին կազմում: Որքան մօտենում էինք գիւղին, այնքան ազմուկն ու շըշուկը աւելանում էր: Ն. գիւղը հասնելով մենք իջանք տեղական բահանայի տանը:

Հայոց գիւղերում երկու տուն կայ, ուր ճանապարհորդը վստահութեամբ և առանց հարց ու փորձի կարող է իջևանել: Առաջինը՝ տանուտէրի տունը, որ աւելի պաշտօնական մարդկանց է հիւրընկալում, երկրորդը՝ քահանայի, ուր ամեն բարի հայ սիրով է ընդունւում: Թէպէտ հասարակ գիւղացին էլ իւր հիւրասիրութեամբ յետ չէ մնում այդ երկուսից, այսուամենայնիւ, ճանապարհորդը միշտ չէ վստահանում մօտենալ նրան՝ զգուշանալով աւելորդ նեղութիւն պատճառելուց:

Երբ ներս մտանք քահանայի տան բակը, մեզ իսկոյն դիմաւորեց մի բարձրահասակ և բարեկազմ երիտասարդ, որ ուրախ ժպտով մեզ ողջունելուց յետոյ, մօտեցաւ ինձ օղնելու որ ձիուց իջնեմ: Ես ի հարկէ նեղութիւն չսուի նրան և իսկոյն իջնելով՝ սեղմեցի ձեռը, որ նա կանխաւ ուղղել էր ինձ առանց սպասելու որ ուղեկիցս յայտնէ նրան իմ ով լինելը:

Դա, ինչպէս յետոյ իմացայ, քահանայի ամուսնացած որդին էր:

Երիտասարդի հրամանով մի ծառայ սկսաւ մեր ձիերը պատեցնել մինչև որ նրանց քրտինքը ցամաքէր և ապա ախոռը տանէր: Իսկ մենք, հիւրընկալի առաջնորդութեամբ մտանք սրահը, ուր երիտասարդի ամուսինը մի ակնթարթում արդէն ընդարձակ թախտի վրայ փռել էր մաքուր գորգ և վրան էլ օթոց:

Քահանան տանը չէր: Իմ հարցին թէ՛ ուր է նա, երիտասարդը պատասխանեց թէ՛ դեռ եկեղեցուց չէ վերադարձել:

— Մի՞թէ այստեղ այդպէս ուշ են սկսում ժամերգութիւնը, հարցրի ես:

— Միայն շաբաթ երեկոները, որպէս զի հանգից վերադարձողը կարողանայ եկեղեցի գնալ:

«Գեղեցիկ կարգ է», մտածեցի ես և հէնց պատրաստուում էի հարցնել թէ՛ արդեօք հին սովորութիւն է դա, թէ՛ Տէր-հայրն ինքն է սահմանել, մէկ էլ տեսայ որ վերջինս բակը մտաւ:

Դա բարձրահասակ, առողջակազմ, ալեխառն մօրուքով և քաղցրադէմ մի քահանայ էր, որ առաջին վայրկեանից իսկ ախորժ սպաւորութիւն արաւ ինձ վրայ: Նրան տեսնելուն պէս ես ոտքի ելայ և յառաջանալով, համաձայն գիւղի սովորութեան, աջը համբուրեցի:

Տէր-հայրը շատ սիրով ընդունեց ինձ և ձեռք բռնած բերաւ իմ տեղը նստացրեց: Շուտով մենք ծանօթացանք միմեանց: Ես իմ ու, ուրտեղացի լինելը և լո՛ւն նպատակով իրենց գիւղը գալս յայտնեցի, իսկ ինքը, մանրամասն տեղեկութիւններով, ծանօթացրեց ինձ իւր անձին ու ընտանիքին:

Մենք վայելում էինք տիրուհու պատրաստած բարիքը և շարունակ խօսում:

Տէր-հայրը խիստ հետաքրքրում էր ինձ իւր խօսակցութեամբ և յայտնած կարծիքներով: Դրանցից մի բանիւր լսելուց յետոյ, ես եկայ ան եզրակացութեան որ նա գրեթէ լի քահանաների թուին չէ պատկանում: Իբրև գիւղական քահանայ նա մինչև անգամ աւելի բան գիտէր, քան

սպասելի էր: Ինձ շատ զարմացրեց մանաւանդ այն՝ որ նոյն իսկ օրուայ խնդրի մասին, որ այդ ժամանակ կաթուղիկոսական ընտրութիւնն էր, նա նորութիւններ գիտէր և յայտնում էր բանաւոր կարծիքներ: Նա ծանօթ էր ոչ միայն Ներսէս պատրիարգի, Խրիմեան Հայրիկի և Մելքիսեդեկ սրբազանի անուններին, այլ և նրանց գործերին, անձնական արժանիքներին և կենսագրութեանը: Նա հարցնում էր ինձանից նաև բացադրութիւններ նկատմամբ լրագրական այնպիսի ակնարկութիւնների, որոնք իւր ուշադրութիւնից չէին վրիպել: Իմ տարակուսանքն ի հարկէ վարատուեց, երբ իմացայ որ Տէր-հայրը ստանում է Թիֆլիզում հրատարակուող հայոց թերթերը: Հասկանալի է որ լրագիրը շատ բան կը սովորեցնէր նրան: Բայց և այնպէս այդ մեկուսացած լեռների մէջ՝ այսպիսի մի քահանայ տեսնելն ինձ համար մի հաճելի անակնկալ էր:

— Ինչպէս տեսնում էք, մենք բոլորովին կտրուած ենք աշխարհից, ասում էր Տէր-հայրը. օրհնուի լրագիր հնարողը, այս հեռու անկիւնում, ուր տարիներով քաղաքացու երես չենք տեսնում, մեր միակ միւրթարութիւնը լրագիրներն են: Այնքան անձկութեամբ ենք սպասում նրանց, որ եթէ որոշեալ ժամանակից ուշանում են, իսկոյն ձի եմ նստում և նրանց ետևից, կէս օրուայ ճանապարհ, մինչև վաճառ գնում: Քաղաքից կօնսիստօրը վանահօր անուամբ է զրկում թերթերը, իսկ հայր-սուրբը շատ անգամ ուշադիր չէ լինում ժամանակին հասցնելու:

Իմ հարցին թէ այդ լրագիրներից միայն ինքը տէր-հայրն է օգտուում, թէ ժողովրդին էլ մասն է հանում, նա պատասխանեց.

— Ինքս էլ շատ տարի չէ ինչ սկսել եմ լրագիր կարգալ: Օրհնուի մեր կոյսը, նա վաղուց էր թերթ ստանում և յաճախ կարդում ինձ մօտ, աշխատելով սիրելի անել ինձ իւր կարգացածները: Եւ իբրու մի տարուց յետոյ՝ ես այնքան սիրեցի լրագիրը որ կարևոր համարեցի ինքս ստանալ և անձամբ կարդալ, որպէս զի կոյսին միշտ նեղութիւն չպատճառեմ: Փառք Աստուծոյ, ես նիւթապէս ապահով

եմ և հեշտութեամբ էլ վճարում եմ լրագրի գինը: Երբ լրագիր կարդալն ու հասկանալը ինձ համար հեշտացաւ, մեր կոյսը խորհուրդ տուաւ ինձ՝ հետաքրքրական և հեշտ հասկանալի կտարները կարդալ և հասկացնել նաեւ իմ ժողովրդին: Ես հետեւեցի նրա խորհրդին և մի կիրակի՝ ճաշից յետոյ, երբ գիւղի գլխաւորները հաւաքուել էին ինձ մօտ, կարդացի նրանց առաջ լրագրի մի քանի կտորներ և բացատրեցի: Այդ նորութիւնն այնքան գիւր եկաւ նրանց, որ այդ օրից սկսած՝ ամեն կիրակի՝ ճաշից յետոյ հաւաքուում է մեր բակը բաղմամբ ժողովուրդ և սիրով լսում է իմ ընթերցումն ու բացատրութիւնները:

Տէր-հօր հաղորդածները ինձ համար հաճելի նորութիւններ էին: Այդպիսի քահանայի հովուութեան յանձնուած գիւղում, անկարելի էր որ, նաեւ, դալրոց չլինէր: Ուստի ցանկացայ իմանալ՝ ունի՞ն թէ ոչ:

— Ի՞նչպէս չէ և ի՞նչ հրաշալի դպրոց, բացականչեց Տէր-հայրը հալարտութեամբ: Եթէ տեսնէք կը հաւանէք: Օրհնուի մեր կոյսը, նա է հիմնողը, ինքն էլ կառավարում է:

Այս քանի՞ երրորդ անգամն էր որ «կոյսի» անունը լսում էի Տէր-հօրից, ուստի հետաքրքրուեցայ իմանալ թէ ո՞վ է այդ կոյսը, արդեօք վարժուհի է, թէ որ և է անապատի հաւատաւոր կին:

— Այդ կոյսը քոյր-Աննան է, մի՞թէ չէք ճանաչում, հարցրեց ինձ Տէր-հայրը:

— Ոչ, չեմ ճանաչում, պատասխանեցի ես:

— Ամբողջ Սիւնիքը ճանաչում է մեր կոյսին, ամենքին յայտնի է նրա անունը, այդ ի՞նչպէս է որ դուք չէք ճանաչում:

— Այդպէս է, Տէր-հայր, չեմ ճանաչում. անունն անգամ չեմ լսել:

— Ճշմարիտ էք ասում, հարցրեց քահանան զարմանալով:

— Ի հարկէ, ճշմարիտ, ի՞նչպէս կարող եմ ստել, նկատեցի ես:

Տէր-հայրը սկսաւ մտածել. յետոյ ինքն իրեն մի քանի բառ շնչաց և ապա դառնալով շարունակեց.

— Իրաւունք ունիք, որդի, մեր այս կորած անկիւնից ո՞վ է ձեզ համար լուր բերում: Ասենք թէ շատ էլ բերին, ի՞նչ նշանակութիւն ունին ձեզ համար գիւղի նորութիւնները:

Քոյր Աննան և նրա գործերը մեր, գիւղացիներին աչքումն են մեծ բաներ երևում. ապա թէ ոչ, դուք այնքան նշանաւոր մարդիկ ու գործեր ունիք, որ մեր հակները թղովներ կերւան ձեզ:

— Ասենք այդտեղ սխալում էք. մենք ոչ նշանաւոր մարդիկ ունինք, ոչ նշանաւոր գործեր:

Բայց թողնե՛ք այդ հարցը: Կարո՞ղ էք կոյս Աննայի ո՞վ լինելն ինձ յայտնել:

— Ի՞նչպէս չէ, ասացի որ նա մեր գիւղական դպրոցի հիմնադիրն է և կառավարողը. այժմ աւելացնեմ՝ որ դասատուն էլ ինքն է: Նա մի բարի, ազնիւ և առաքինի կին է. ուղիղ տառն և ինն տարի է որ գտնուում է մեր գիւղում: Իմ ձեռնադրութիւնից վեց տարի յետոյ եկաւ այստեղ: Այդ ժամանակ ո՞վ գիտէր թէ ինչ բան է գիւղական կանոնաւոր դպրոցը: Ես էի մի քանի տղաներ գլխիս հաւաքել և լուս, վատ կարդացնում էի: Բայց երբ կոյս Աննան եկաւ, նա իւր ծախքով և, ի հարկէ, նաեւ մեր օգնութեամբ շինեց գործցական տուն, որ անշուշտ կրտսնէք: Նա հաւաքեց իւր մօտ թէ տղայ և թէ աղջիկ երեխաներ և սկսաւ կարդացնել: Այժմ մեր գիւղում քիչ երիտասարդ կայ, որ հայերէն գրել, կարդալ չիմանայ: Այս բոլորն էլ դպրոցը մօտ հարիւր յիսուն աշակերտ և աշակերտուհի ունի՝ ժողովուած թէ մեր և թէ շրջակայ գիւղերից: Դրանք բոլորն էլ կարդում են ձրիաբար: Եւ դեռ պէտք է գիտենալ թէ՛ կոյսի դպրոցն որքան զրադէտներ է տուել մեր դաւառին այսքան տարուայ ընթացքում: Ճշմարիտն ասած՝ այդ կոյսը մեր բարեբարուհին է, մենք բոլորս պաշտում ենք նրան: Իմ ու տանուտէրի խօսքից աւելի՝ նրա խօսքն ունի արժէք գիւղացու համար. բոլորը նրան լսում են ինչպէս իրենց իմաստուն մօրը: Եւ ի պատիւ նրա՝ պէտք

է ասել՝ որ մօր նման էլ խնամք է տանում զիւղացիներէ վրայ. օգնում է կարօտեալին, այցելում է հիւանդին, պաշտպանում է այրիններին, անդոր որբուկներին, ես ձր մէկն ասեմ:

Սկսած ան օրից որ կոյսը մեր զիւղումն է, զբեթէ ոչ մի տան, կամ ընտանիքում խռովութիւն ու գժտութիւն չէ պատահել: Հէնց որ լսում է թէ մի տեղ անհամաձայնութիւն, վէճ կամ կռիւ կայ, իսկոյն զիմում է այնտեղ և խաղաղութեան հրեշտակի պէս ամենին հաշտեցնում, երբեմն խրատելով, երբեմն յանգիմանելով, բայց շատ անգամ էլ քաղցրութեամբ համոզելով: Իսկ ով համարձակում է քոյր-Աննային ընդդիմանալ կամ նրա խրատներն արհամարհել, նրա հետ այլ ևս ոչ որ չէ խօսում, մինչև որ վերջինս համոզուելով թողութիւն չէ խնդրում: Մեր զիւղական գործերի մէջ նոյնպէս քոյր-Աննան օգնում է մեզ իւր իմաստուն խորհուրդներով և առնասարակ ան գործը, որ նրա ցոյց տուած ճանապարհովն ենք սկսել և շարունակել՝ միշտ յաջողութեամբ է պսակուել: Բացի այս, դուք մեզ մօտ կը տեսնէք գեղեցիկ կարգեր ու սովորութիւններ, որոնք միւս զիւղերում չկան. դրանք բոլորը նոյնպէս քոյր-Աննային ենք պարտական: Միով բանիւ, այդ կոյսը մեր բարերարը և խնամակալուն է, որին՝ կը խնդրեմ Աստծուն՝ պարգևել երկար կեանք և առողջութիւն:

Տէր-հօր պատմածները վերին աստիճանի գրգռելն իմ հետաքրքրութիւնը:

—Բայց զի է վերջապէս այդ կինը, զրտեղացի է, ձրի աղջիկն է. զրտեղ է սովորել, հարցրի ես շտապաւ:

—Նա միանձնուհի է, պատասխանեց քահանան միամտաբար:

—Բայց զրտեղից, որ քաղաքի կուսանոցից:

Տէր-հայրը մնաց կանգնած: Նա չէր կարողանում որ ոչ պատասխան տալ, ուստի մի վոքը մտածելուց յետոյ՝ ասաց.

—Ճշմարիտը խոստովանած չգիտեմ:

—Բայց միթէ այսքան տարիների ընթացքում երբէք չհետաքրքրուեցիր իմանալ թէ՝ որտեղից է նա լոյս ընկել այս լեռների մէջ:

—Ինչ մեղքս ծածկեմ, չեմ հարցրել. այսքանը միայն զիտեմ, որ նա միանձնուհի է և զալով մեր զիւղը, հաւանել է և վճռել՝ ապրել այստեղ և օգտաւէտ լինել մեզ:

—Իսկ նա հասակաւոր է, թէ երիտասարդ:

—Նրա տարիքը քառասունից ասելի է:

—Ուրեմն, այդքան միայն զիտէք նրա մասին:

—Այո, միայն այսքան:

Այժմ ես տեսայ սր Տէր-Յովսէփս ինքնիրեն բուսած մի ծառ չէ, այլ անշուշտ, այդ խորհրդաւոր կնոջ ստեղծագործածն է: Տէր-հօր այն խոստովանութիւնը թէ՝ այսքան տարիների ընթացքում չէ հետաքրքրուել այդ կնոջ ճիւղին իմանալու, ինձ անկեղծ էր թւում, ուստի նրա վարկը որ ոչ չափով նուազեցաւ իմ աչքում. որովհետեւ, այդպիսի մի անտարբերութիւնը յանցանքի չափ ծանր էր թւում իմ աչքում: Բայց յետոյ մտածեցի թէ՝ դուք այդ կինը ինքն է վախճան տուել քահանայի հետաքրքրութիւնից, առիթ չտալով նրան՝ այդպիսի հարցերի դիմելու: Թէպէտ այն էլ զիտէի որ հեշտ չէր զիւղում այսքան տարի ապրել և ազատ մնալ զիւղացիների հարցասիրութիւնից: Սակայն բոլոր այս մտածութիւններն ուղեղս լարելուց դատ՝ ուրիշ մի եզրակացութեան չէին բերում: Մնում էր որ ինքս ծանօթանայի այդ կնոջ և նրա ճիւղ և ինչ անձնաւորութիւն լինելը ստուգէի անձամբ:

—Ե՞րբ կարող էք ծանօթացնել ինձ ձեր միանձնուհուն, հարցրի Տէր-հօրը:

—Երբ կամենաք, ասաց նա, վաղը կիւրակի է, ես պատարագ ունիմ. կը դաք եկեղեցի, ներկայ կը լինիք պատարագին և երբ ժամերգութիւնը կ'աւարտի, ես ձեզ կը ծանօթացնեմ նրան:

—Շատ լաւ, ասացի ես և որովհետեւ ընթրիքն արդէն պատրաստ էր, ուստի շուտով սեղան նստանք:

Տէր-հայրը բոլոր ջանքը դործ էր դնում ամենալաւ կերպով ինձ հիւրասիրելու: Եւ թէպէտ իւր գինին արժանիքով սոոր էր տանուաէր Ակոբի գինուց, այսուամենայնիւ, մենք նրանով էլ մի քանի կենաց բաժակներ դատարկեցինք:

Տէր-հօր հիւրասենեակում ինձ համար քնելու տեղ պատրաստեցին, ուր և առանձնացայ խաղաղութեան հրեշտակին յանձնուելու համար:

Չնայելով որ ամբողջ նախընթաց օրը ճանապարհորդել էի, այսուամենայնիւ, երէկ շատ վաղ զարթեցայ: Գիւղը, կարծես, ինքն է զարթեցնում քեզ: Մարդ այստեղ ամաչում է, եթէ չասենք ափսոսում, առաւօտեան զով ժամերը քնին նուիրելու: Երբ դուրս եկայ բակը, արշալոյսը դեռ նոր էր շառագունում, բայց Տէր-հայրս արդէն գնում էր եկեղեցի:

— Միթէ՞ այսքան վաղ պիտի սկսէք ժամերգութիւնը, հարցրի ես:

— Ոչ, դեռ սաղմոս պիտի քաղեմ, դուք կարող էք կէս ժամով ուշ դալ, պատասխանեց նա:

Ես որովհետեւ եկեղեցում երկար կանգնել չէի կարողանում, ուստի որոշեցի օգուտ քաղել ժամանակից և բարձրանալով գիւղի վերնակողմը՝ նրա ընդհանուր դիրքը և շրջապատը տեսնել, որպէս զի հաւաստիանում թէ հրքան յարմար ամարանոց եմ ընտրել:

Բակի մի անկիւնում Տիրուհին և իւր հարսը կթում էին կովերը, որպէս զի նախիրը արօտ ուղարկեն: Սարգիսը մօտ կանգնած՝ օգնում էր նրանց՝ առաջ բերելով կովերը: Որպէս զի նորից տանից դուրս չգայի, մօտեցայ նրանց և մի բաժակ կաթ խնդրեցի: Հերիքնազն խեղճ վայր դրեց կովկիթը և վազելով տուն՝ բերաւ մի մեծ բաժակ և իւր ձեռքով կթելով կաթը նրա մէջ, տուաւ ամուսնուն և վերջինս՝ ինձ: Ես ախորժանօք դատարկեցի անուշահամ ըմպելիքը և խնդրեցի երկրորդը, որը նոյն հոգածութեամբ դարձեալ լցուեցաւ և նոյն ճանապարհով յանձնուեցաւ ինձ: Իմ նախաձաշը վերջացել էր, որի համար շնորհակալութիւն անելով՝ հար-

ցրի Սարգսից գիւղի վերին կողմերն անցնելու ճանապարհը և հեռացայ:

Ես գնում էի մանուածապատ, նեղ և զառիվեր փողոցներով, որոնցից շատերը կազմում էին պարտէզների շրջապատ ցանկերը: Ուրախ էի որ ոչ մի տեղ շներ չըպատահեցին՝ իրենց ազմուկով ինձ ուղեկցելու համար: Երբ գիւղի վերին ծայրը հասայ՝ արևի առաջին ճառագայթներն ընկան մօտիկ բլրի վրայ, որ ծածկուած էր գեղեցիկ անտառակեղծ: Հասնելով այդ բլրին, սկսայ նրա վերին կողմից գիտել գիւղը և նրա շրջապատը:

Ն. գիւղը, որ զուտ հայաբնակ է, գտնւում էր մի գեղեցկագիր և արեգընդդէմ լեռնալանջի վրայ, որի շարունակութիւնը դէպի լեռը՝ ծածկուած էր ամբողջապէս անառով: Գիւղի դիրքը մասամբ սարահարթ և մասամբ զառիվայր էր: Տները, որոնց թիւը երկու հարիւրից աւելի պիտի լինէին, շինուած էին խառն ի խառն և, մեծ մասամբ, ետևի կողմից գետինն հաւասար: Գետնի մակերեսից բարձր տներ, առանձնապէս, գտնւում էին գիւղի այն մասում, որի դիրքը սարահարթ էր: Գիւղն ըստ ամենայնի, նման էր միւս բոլոր հայաբնակ գիւղերին, միայն այն առաւելութեամբ, որ այստեղ ամեն տուն ունէր իւր մեծ կամ փոքր պարտէզը և սարերից իջնող ջրերն այնքան էին առատ, որ զրեթէ ամեն տուն առու ունէր իւր բակում: Գիւղի վերջին ծայրում, մի կանաչագարդ բարձրավանդակի վրայ, կառուցած էր եկեղեցին, որ հեռուից բաւական կոկիկ և գեղեցիկ էր երևում: Նրա մօտ կար միայրակ, բայց ընդարձակ և սիրուն ծառերով շրջապատուած մի ուրիշ շինութիւն, որ անշուշտ ուսումնարանը պիտի լինէր: Գիւղի ընդհանուր պատկերն առաջին անգամ ինձ վրայ ախորժ տպաւորութիւն արաւ: Սակայն աւելի գեղեցիկ էին շրջակայ տեսարանները: Գիւղի առաջև ընկած էր ընդարձակ և անտառախիտ խորածոր, որի միջից խոխոջալով անցնում էր մի գետակ: Նրանից այն կողմը, ինչպէս և գիւղի ետևից, բարձրանում էին վիթխարի լեռներ, փառահեղ գագաթներով, որոնցից մի քանիսի վրայ

դեռ նշմարւում էին հին դարերում ապրող Սիւնեցիներէ՝ զօրութեան ու մեծագործութեան հետքերը—կիսաւեր բերդերի մնացորդներ։ Գիւղի աջ կողմից սկսւում էր մի հովտաձև սարահարթ, որ գնալով լայնանում ու դաշտանում էր և որի վրայ տարածւում էին գիւղացիների արտերը։

Այս բոլորը տեսնելուց և զննելուց յետոյ՝ ես կամաց կամաց իջայ գիւղը, բռնելով այնպիսի ուղղութիւն, որ ինձ պիտի տանէր դէպի եկեղեցին։

Զարմանալի շարժում էր տիրում այդ ժամանակ գիւղի փողոցներում։ Կարծես բնակիչները մի հրաշք տեսնելու կամ հրդեհ հանգցնելու համար էին շտապում։ Կին, տղամարդ, ծեր և երիտասարդ աճապարում էին դէպի եկեղեցին. նրանք զնում էին աղօթելու։

Այս տեսարանը սրբան ուրախացնում, նոյնքան և զարմացնում էր ինձ և այդ զարմանքը կրկնապատկուեց, երբ ուրիշների հետ ես ևս եկեղեցին հասնելով՝ տեսայ այդտեղ հաւաքուած ժողովրդի բազմութիւնը։ Ես հայոց շատ գիւղերում էի եղել, բայց ոչ մի անգ ժողովրդի մէջ այսքան ջերմեռանդութիւն չէի նկատել։ Սա ինձ յիշեցնում էր Կովկասի գերմանական մի գաղթավայր, ուր յաճախ գտնուել և միշտ հիացել էի գերման ժողովրդի եկեղեցասիրութեան վրայ և ղիտել՝ որ մեր գիւղերում, ընդհակառակը, ժողովուրդն օր ըստ օրէ սառչում է եկեղեցուց, առանց սակայն մի ուրիշ հոգեշահ դործի մօտենալու։

Գրեթէ զօրով ներս մտայ եկեղեցին և զօրով էլ առաջ անցայ, որովհետեւ խոնուած բազմութիւնն իւր միջից անցնելու ճանապարհ չէր թողել։

Եկեղեցում, ամենից առաջ, ուշադրութիւնս գրաւողը բազմախումբ դպիրների երգեցողութիւնն էր, որին ես երբէք չէի սպասում։ Աւելի յառաջանալով՝ աւելի ևս զարմացայ, տեսնելով որ մօտ 20 հոգուց բաղկացած խմբի մէջ, տղաների հետ միասին կանգնած էին և հասակակից աղջիկներ, որոնց բոլորին դպրապետութիւն էր սնում բարձրահասակ, գլուխը սև շղարշով փաթաթած և մթադոյն շաւիկ հագած մի կոյս, յար և նման մեր կուսանոցի միանձնուհիներին։

Իսկոյն յիշեցի Տէր-Յովսէփի կոյս-Աննան և չերկմեցի, որ իմ առաջ կանգնած դպրապետուհին նա ինքն է։ Բայց նախ քան կուսի անձով հետաքրքրուելս՝ իմ լսելիքը գրաւեց Սրբասացութեան խորհրդաւոր երգը, որ նա հրաշալի ձայնով սկսաւ երգել։ Բայց ի՞նչ երգ, ի՞նչ ձայն էր այն։ Ոչ մի եկեղեցում նմանը չէի լսած։ Մի քանի րոպէ ինձ այնպէս թուաց թէ՝ հնչող ձայնը ոչ թէ մարդկային կրծքից, այլ մի կախարդական սրնդից կամ երգեհոնի միջից է բղխում, այնքան հնչեղ և, միևնոյն ժամանակ, դողարիկ ու ախորժալուր էր նա։ Երգչուհու ձայնը, նայելով երգի աստիճաններին, դնալով զօրանում ու զուարթանում էր. եկեղեցու կամարները կարծես ձայնակցում էին նրան դիւթական հնչիւններով։ Ես հիացայ, յափշտակուեցայ և գիւղական եկեղեցում գտնուելս մոռացայ։ Ես ամբողջապէս լսելիք էի դարձել, նոյնն էր և ժողովուրդը. ոչ ձայն, ոչ շշուէ, բոլորն էլ յափշտակուած լսում էին հրաշալի մեղեդին և ջերմեռանդութեամբ աղօթում։ Եւ սրբան սէր, սրբան հաւատ այդ ծնկաշոր և ձեռնամբարձ պաղատողների մէջ... չղխեմ ի՞նչպէս, ես էլ արդէն չոքել էի խոնաւ գետնի վրայ (որն ուրիշ տեղ չէի սնում) և գիւղացիների հետ միասին աղօթում էի... Եւ իմ երիտասարդական կեանքի մէջ դա առաջին ջերմեռանդ աղօթքն էր...

Շուտով խումբն էլ սկսաւ դաշնակցիլ դպրապետուհուն։ Երգեցողութիւնը յորդոր բայց ներդաշնակ կերպարանք առաւ։ Այս բոլորը լսում էի հրճուախառն հիացմունքով և զգում, որ այդ գիւղական եկեղեցում կատարեալ քրիստոնեայ եմ դարձել՝ նման այն բարեպաշտ քրիստոնեաներին, որոնք ապրում էին այդ սրբազան կրօնի հալածանքների դարերում, երբ իշխանն ու սարուկը, տիկինն ու աղախինը, միևնոյն մթին գետնափորում, միասին պաշտում և աղօթում էին քրիստոնէութեան հիմնադրին և միևնոյն սեղանի վրայ՝ հաղորդւում նրա կենսարար մարմին և արեանը։

Քաղաքի եկեղեցիներում, խոստովանում եմ, խորշում էի փոքր ի շատէս գծուծ հագնուած մի մարդու մօտ

կանգնելուց, վախենալով շորերս կեղտոտել... բայց այստեղ, ճի, ինչպիսի սիրով ողջունեցի ես մի աղքատ, կորաքամակ և կոշտ հագուստներով ծերուկ զիւղացու, երբ սարկաւագի «Ողջոյն տուք միմեանց ի համբոյր սրբութեան»... խօսքերը լսեցի: Ես պատրաստ էի՝ իմ ողջունի հետ միասին՝ նոյն իսկ համբուրել ծերուկին... Ի՞նչ յեղափոխութիւն էր այս, որ կատարուում էր իմ մէջ. չբզխալի: Ո՛ւր էին այն թերահաւատ մտածմունքները, որոնք ճնշում էին ուղեղս մեր եկեղեցիներում. չկային, անհետացել էին: Արդեօք հրաշալի երգչուհու և նրա խմբի ներգաշնակ ու ոգևորող երգեցողութիւնը չէր իմ մէջ կատարուող այս յեղափոխութեան պատճառը...

Ամենամեծ հաճութեամբ լսեցի պատարագի մնացորդ երգեցողութիւնը, շարունակ հիանալով գալրապետուհու գիւթական ձայնի վրայ: Սակայն քանիցս փորձ փորձեցի տեսնել նաև նրա դէմքը, բայց այդ չյաջողեց ինձ, որովհետև նա իւր գէմքը ոչ մի կողմ չէր դարձնում, իսկ իմ կանգնած տեղից առաջ գնալ չէի կարող: Բոլոր ժողովուրդը սպասեց մինչև վերջին «Օրհնեալ եղերուք»-ը, ես ևս ներանց հետ, առանց մի վայրկեան ձանձրանալու:

Դուրս գալով եկեղեցուց, սկսայ նրա շուրջը պտտել և ապա ուսումնարանի կողմն անցայ՝ բայց աչքս միշտ եկեղեցու դռանը, որպէս զի կուսի երևելը տեսնէի:

Դեռ գրօնում էի եկեղեցու բակում, երբ Տէր-հայրն ու կոյս-Աննան եկեղեցուց դուրս գալով՝ ուղղուեցոն դէպի ինձ: Ես ևս իմ կողմից առաջացայ դէպի նրանց:

Բայց, Աստուած իմ, այս կինը ինձ հանդիպող հանելուկների մեծագոյնն էր: Այս յետ ընկած հայ գիւղում, այս վայրերի լեռներում գիւմում էր դէպի ինձ Կոմիտասի «Քոյր թերեզան»: Նոյն գեղեցիկ հասակը, նոյն սիւզանեմ գնացքը, նոյն աղնուական տիպարը, որ ես թատրոնի բեմի վրայ, կուսանոցի պատերում քոյր թերեզայի մէջ էի տեսել, այդ բոլորը ճշտութեամբ դանում էի այստեղ՝ ինձ մօտեցող կնոջ մէջ: Կարո՞ղ էի միթէ դարմանքս չափաւորել և ապուշի կերպարանք չ'առնել:

Իմ բաղդից ժամաւոր կանանցից մինը, հէնց ճանապարհի կիսում, կանգնեցրեց երկուսին և ինչ որ բան էր հարցնում, կամ հաղորդում նրանց: Ես ժամանակ ունեցայ զգաստանալու և, մինչև անգամ, խօսելու նիւթ ընտրելու:

Երբ իրար մօտեցանք, ողջունեցի Տէր-հօրը և կոյս-Աննային ասելով.

—Այսօր ես այստեղ երկու խիստ ուրախացնող անակընկալների հանդիպեցայ. առաջին՝ ձեր եկեղեցում հրաշալի երգեցողութեանը, որի նմանը, խոստովանում եմ, լսած չէի ոչ մի տեղ և երկրորդ՝ այս գեղեցիկ գալրոցական շէնքին, որի գոյութիւնն, այսպիսի մի հեռավոր գիւղում, չէի կարող երևակայել:

—Այդ բոլորը, անհ, մենք այս քրոջն ենք պարտական. նրան պէտք է շնորհակալ լինել:

Այս ասելով Տէր-հայրը ծանօթացրեց ինձ կոյս-Աննային, յայտնելով իմ ունի, սրտեղացի լինելս և ի՞նչ նպատակով իրենց գիւղն այցելելս:

Մուրացան

55. ԼէՕ (ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՖԱՆԱՆԵԱՆ)

1860-ին աշխարհ եկաւ Առաքելը Շուշի քաղաքում. նրա հայրը մի խեղճ դերձակ էր, որ վերջը դառաւ ժամկոչ: Լէօն սովորեց նախ թեմական գալրոցում, ապա անցաւ քաղաքային ուսումնարան, ուր և աւարտեց: Հազիւ ուսարտած քաղաքային գալրոցը, կորցնում է իր հօրը ստանալով իբրեւ ժառանգութիւն ամբողջ ընտանիքը պահելու հոգսը: Նա դառնում է գրագիր, ապա հեռագրատան պաշտօնեայ, այնուհետեւ տպարանի կառավարիչ Բագու քաղաքում, մինչև որ 1895 թ. նրան հրաւիրում են Թիֆլիզ որպէս «Մշակ»-ի մշտական աշխատակից: Այդ լրագրում էլ դեռ 1884-ին լոյս էր տեսել Լէօ-ի առաջին վէպիկը «Մնապաշտութեան քուրմ»: Այնուհետեւ Լէօ-ի անունը մեր մամուլի մէջ ամենասովորականներից մինն է դառնում, իբրեւ վիպասան, պատմա-կենսագիր և մանաւանդ իբրեւ հրապարակախօս: Նա գրում է զգացմունքով ու կրքոտ, ուստի ընթերցողների հոծ բաղմունքիւն ունի, չնայելով նրա միակողմանի և կուսակցական հոգուն: Յայտնի գործերիցն են. «Ուխտաւորի յիշատակարանը», «Պանդուխտ», «Ծայրեր», «Կորածներ», «Մեղիքի աղջիկը» և այլն: Պատմական գործերն են. «Հայկական տպագրութիւն» 2 հատոր, «Ստեփաննոս Նազարեան» (2 հ.), «Գրիգոր Արծրունի» 3 հ., «Յովսէփ կաթողիկոս», «Ս. Մեսրոպ» և այլն...

56. ԹԱԹԱՆՄԱՆ ԵՐԵԿՈՅ

Երեկոյ է, գարնանային թարմ, անուշ երեկոյ: Մութը կոխել է ամեն տեղ. նիրհում է Սիւնիքի հալայ բնութիւնը, ամեն ինչ հանգիստ է, անվրդով: Աստղերը հեղ ու մուշ

ճաճալում են բարձրից Տաթևի վանքի վրայ, ճաճալում են, կարծես ծանր ու ցածր արտասուքի կաթիլներ են մի մի ցած գլորում այն խեղճերի վրայ, որոնք փռուած են վանքի բակում:

Տաթևի դրսի մեծ դռների վրայ կայ մի փոքրիկ եկեղեցի: Այդ եկեղեցու առաջ, հրապարակում, թափուած է մեծ եկեղեցուց դուրս արած ամբոխը: Այդտեղ վանքի ագրիւրը ամեն օրուայ պէս մեղմ ու հանդարտ քչքչում է, իսկ սլարսալի տակ փափուկ գորգի վրայ նստած է թուրք խանը: Վառուած է մի հատ խարոյկ, որ արդէն մոռացուել է. և նուազ ու բարակ բոցերը թրթռում են, մի երերուն, գողգող լուսով լուսաւորում են տեսակ-տեսակ դէմքեր և խանի կնճռոտ, մաղձոտ դէմքն ու հինայով ներկած նօսր ու սրածայր միրուքը:

Գեռ նոր էին բեռնած ջորիներ ուղարկել վանքից, իսկ խարոյկի մօտ դեռ կուտուած էր վանքի անօթների, թանկագին զգեստների մի կոյտ:

Խանը բարկացած էր, ուզում էր ինքն իրան ուտի: Ամեն մէկի զխաղինն էին սրոշում: Կամ այսքան ոսկի տուր, կամ թէ գլուխդ: Ամենից առաջ Աւթանդիլ տանուտէրի և Մելիք-Մինդանի գլուխներն էին գնահատել, վերջացրել: Մնում էր զինը տալ և կապանքներից ազատուել: Սակարկութիւնը դեռ երկար պիտի տևէր, խանը շատ էր գնահատում, իսկ փրկանք տուողները գետնաքարշ սողում էին, ազաշում էին տակասացնել զխաղինը:

— Հա, — յանկարծ գոռաց խանը, — Ասադը, Ասադը... տուէք ինձ իմ ամենալաւ մարդը...

Թիւրքերից միայն մէկն էր սպանուել և դա՛ Ասադն էր: Գին էին անում Ասադի արիւնը, եթէ վճռուած զինը չտային, 12 լաւ տղամարդկանց արիւն պիտի թափուէր, որ խանի սիրտը հովանար:

— Ո՞վ սպանեց նրան. գտէք, տուէք ինձ. ես նրա միտը կտոր-կտոր պիտի վերցնեմ ատամներովս. տուէք, շնեք, խոզի ճտեր...

Պանն տյնքան բորբորում էր, որ տեղից կանգնեց, երկու քայլ առաջ գնաց և ոտը գետնին խփեց:

—Ողորմութիւն արա,—լուսահոռաչ ձայն արձակեց թափուած ամբոխը:

—Շուտ, հա, թէ չէ՝ բոլորիդ, բոլորիդ կը կոտորեմ: Տղերք,—ասաց նա իր մարդկանց,—սուր պատրաստեցէք:

Բազմութեան մէջ մի խուլ, յուսահատ մրմունջ անցաւ: Մութ անկիւնից դուրս եկաւ մէկը, չորէչոր մօտեցաւ, վիզը ծռեց և ասաց լացի ձայնով.

—Ես տեսայ. Հալիձորցի թաթոսն սպանեց:

Ամբոխն օրհնեց այդ մարդուն: Բայց խանը աւելի սաստիկ զոռաց.

—Ո՞րն է, ո՞վ է այդ անպիտան շունը, դուրս բերէք, տուէք անենեմ...

—Նեղդուած փսփսոցը մտաւ ամբոխի մէջ: Անցնում էին բոսկիներ. լւրաքանչիւր կապուած խեղդում էր, հոգի տալ էր պատրաստուում: Ո՞րտեղից գտնեն թաթոսին: Նա չկայ, և այսքան մարդիկ գլուխ պիտի տան նրա պատճառով: Դառնութեան ժամը մօտենում է և ամբոխը կծկւում է անտանելի մորմոքների մէջ:

Բայց կապուած Մէլիք-Միհրանը առաջ է սողում, խօսում է: Պանը նստում է իր տեղը, կարճատե հանգստութիւնը քաղցրացնում է գետնատարած ամբոխի բոսկիները:

—Խան, գլխիդ ու արևիդ մատաղ,—ասաց Մէլիքը.—խղճա՛ մեզ, խեղճ ենք, ողորմելի ենք, քո ծառաներդ ենք: Նա այստեղ չէ, կորել է, Աստուած վկայ, սուտ չենք ասում: Եթէ այստեղ լինէր, ինքներս նրան կտոր-կտոր կանէինք: Հրաման արա, էգուց կամ միւս օրը, երբ որ լինի, կը բռնենք նրան, ձեռքերը կապած ոտդ կը բերենք:

—Տուն, տեղ ունի՞,—հարցրեց խանը մի քիչ ցած ձայնով:

Ամբոխի միջից մէկն իսկոյն պատասխանեց սիրտ առած.

—Ունի, կնիկ էլ ունի, մէկ էլ մի երեխայ, տաճնու-չորս ամսական:

—Էգուց առաւօտ կը բերէք ինձ մօտ,—հրամայեց

խանը:—Իւզ-թափալարի մօտ, տյնտեղ է ֆնացել իմ մարդկանց մեծ մասը, ոտաբորիկ, գլխաբաց կը բերէք... Ես գիտեմ, թէ ինչ կանեմ... Եթէ չէք ուղղում, որ ձեր գիւղերը քարուքանդ անեմ, կը բերէք... Իսկ հիմա արիւնի գինը տուէք, երկու բուռը...

Վերջին խօսքի վրայ խանի ձայնը յանկարծ կտրուեց. վերևից, պարսպի գլխից, մի ահաղին քար թռաւ, ընկաւ խանի գլխին: Նա ցած գլորուեց:

Թուրքերն իսկոյն վրայ վազեցին, բռնեցին խանին: Բայց նրա գլուխը բոլորովին ջարդուել էր:

Անհնարին սուգ ու շիւան ընկաւ բազմութեան մէջ: Աղաղակում էին ամենքը, ողբում էին, կրծքները ծեծում:

—Երկինք, Աստուած,—աղաատում էր ամբոխը:

Մի սոսկալի ահ դողացնում էր ամենքի ծնօտները. կարկամած լեզուները անհասկանելի ձայներ էին հանում: Խանը սպանուած էր... Բազմութեան սիրտը տատուում էր...

Երկու թուրք փախան դէպի դռները, բայց այդ ժամանակ հինգ մարդ վազէվազ իջան եկեղեցու քարի սանդուղքներով:

—Թաթոսն է, թաթոսն է.—լեղապատառ գոչեցին մի քանիսը և վազեցին, որ բռնեն նրան:

Մնացածները լալով ասում էին.

—Քո տունը քանդուի, դու մեր տունը քանդեցիր, կրակ թափի գլխիդ, այս ի՞նչ բերիր մեր գլուխը:

Թաթոսը մի մեծ սուր ձեռքին ցատկեց, խարոյկի մօտ կանգնեց: Նրա ընկերներից մէկը մի սարսափելի ձայն, վայրենի աղաղակ հանեց բերանից. ամենքը դողդողացին այդ ձայնից, և ինքը, այդ մարդը, խելագարի պէս սկսեց արագ պտոյտներ դործել, դէս ու դէն թռչկոտալ. նրա ձեռքում էլ կար մի մեծ սուր, որ անդադար շողշողում էր, երբ նա կրակին էր մօտենում: Դրան իսկոյն ճանաչեցին. ահաղին փափախի տակ մտած մի մարդ էր, որ ունէր կարճիկ հասակ, բայց բաւական հոսա էր, գէմքը փոքր, թաւտմաղ. նրա ոտիւնների տուօ մարդ չէր կարողանում կանգնել:

—Դո՛նեքը փակած են, — գոռաց Թաթոսը. — ո՛վ որ հայ է, քրիստոնեայ է, թող սրանցից մէկին սպանէ:

Բազմութիւնը քարացել էր: «Թող ինքն անէ, — լսուեցան այս ու այն կողմից ձայներ, — թող ինքն անէ, մենք արնատէր չենք, մենք նեղացած, չարչարուած ենք»:

Խարոյկի բոցը բարձրացաւ, Թաթոսի հետ եկած մարդիկ փայտ էին դարձում նրա վրայ: Առաջ գնաց Թաթոսը. նա տանում էր մի աւելորդ սուր կռիւ: Նա մօտեցաւ Աւթանդիլին:

Խոնարհ ու հանդարտ կերպով նայեց նրան, զլուխը ցածրացրեց և սուրը մեկնեց նրան, կոթը դրաւ նրա ձեռքում, որ չուանով կապկապած էր: Աւթանդիլին ընդդիմացաւ. Թաթոսն ուղւում էր արձակել նրա ձեռքը կապանքից, բայց նա թոյլ չտուեց, կռնով դէն հրեց իրան մեկնած սրի կոթը: Բայց Թաթոսը չէր հեռանում. նա դարմացած նաւում էր այդ իշխանին և աշխատում էր նրա ախուր, յուսահատ դէմքի վրայ մի պատասխան կարգալ: Աւթանդիլը առաջ շարժուեց սողալով, և Թաթոսը պատկառանքով ճանապարհ տուեց նրան: Աւթանդիլը խօսեց. նրա ձայնը տխուր էր, սգաւորի ձայնի պէս էր.

— Մարդիկ, եթէ դժուել էք, այս գժին լսեցէք. բայց իմացէք, թէ էգուց մեր գլուխն ինչ կը գայ: Սրա գլուխը ծախուած է, պրծած: Խանի մարդիկ էգուց կը դան... էգուց կնիկ ու երեխայ դերի կը գնան Բարկուշատ: Նա արիւնի տէր չեմ. տեղիցս չեմ էլ շարժուի, կազանքներս չեմ էլ արձակի:

Եւ նա գլուխը կախ արած մի կողմն անցաւ, թուրքերին մի ինչ որ բան ասաց:

— Անիծուի՛ր դա, — գոչեց գերիների խումբը:

Թուրքերը սրեր հանած, կանգնած էին: Նրանց և Թաթոսի հետ եկածների մէջ դեռ միայն հայհոյանքներն էին փոխանակուում: Բայց Աւթանդիլի խօսքերից յետոյ նրանք առաջ անցան և սուր շողացնելով վրայ թափուեցան: Թաթոսն իր ընկերների հետ խնայել չգիտէր. սրի հարուած-

ները թափուեցան, և թուրքերը յետ ու յետ դնացին: Թաթոսը սուրը բռնած ընկաւ ամբոխի մէջ:

— Կոտորեցէք դրանց, — գոռում էր նա և ձեռք ընկածին հարուածում էր սրի տափակոցով:

Էլի բարձրացաւ բազմութեան ազեկտուր հեծեծանքը:

— Խեղճ ենք, մեղք ենք, վայ... գոռգոռում էին այս ու այն կողմից: Սարսափահար բազմութիւնը այս ու այն կողմ էր փախչում, վանքի ընդարձակ բակում մի անհնարին խառնակութիւն էր տիրել:

— Կոտորեցէք, — գոչում էր Թաթոսը սարսափելի ձայնով. նա կրճատցնում էր ատամները, նրա աչքերը արիւնով լցուել էին, տրաքում էին:

Կարճիկ ու բրդոտ մարդն այդ միջոցին վերջացրել էր իր դործը: Թուրքերը զինաթափ էին եղել և հաւաքուած մի անկիւնում՝ լուռ ու մունջ իրանց դասատանին էին սպասում: Եւ կարճիկ մարդը մօտեցաւ Թաթոսին, շարժւում էր նրա հետ միասին. նա ոչինչ չէր խօսում, այլ միայն բարձրացրած սուրը շարժում էր մարդկանց վրայ:

— Քարերով, քարերով, — լսում էր Թաթոսի բոլորովին փոխուած ձայնը:

Ամբոխը ահից սարսափած, դողահար ընկաւ քարակոյտի վրայ, որ դիզուած էր այդտեղ: Եւ ամեն մէկը մի մի քար վերցնելով, վազեց դէպի թուրքերը: Սրանցից միքանիսը փախել էին պարսպի գլխով: Լսեցին, թէ ինչպէս ազադակում էին նրանք՝ «չուն դեաւուրները կառաղել են»: Մնացածները դեռ կանգնած էին:

Եւ քարերը կարկտի պէս թափուեցան մնացածների վրայ: Իսկ կարճիկ ու հաստ վայրենին խրախուսում էր մարդկանց և իր սրի ծայրով մանր-մանր հարուածներ էր տալիս ընկած թուրքերին: Նա, կասես, հանաք էր անում:

Խարոյկը մարել էր. միայն կրակն էր քիչ լոյս տալիս իր չորս կողմին: Թաթոսը դէս ու դէն էր վազում. նա կրակ էր կտրել: Նրա ոտը մի ինչ-որ բանի զիպաւ և նա հազիւ պահուեց վայր ընկնելուց: Նա ցած խոնարհուեց և նայեց: Իր ոտների տակ դեռ պատկած էր Աւթանդիլը,

չուանը դեռ կապկապած էր նրա ձեռքերն ու ոտքերը: Մի սարսուռ ընկաւ Թաթոսի երակների մէջ. մի ակնթարթում նա խղճաց նրան և կռացաւ, որ նրան բարձրացնէ: Բայց Աւթանդիլը զոռաց.

— Կորիւր, աւազակ. մարդկանց տունը քանդել ես, իմն էլ ես ուզում քանդել...

— Բողոքին կոտորեցին, — ասաց Թաթոսը դողալով: Նա առաջին անգամն էր մեծ մարդու հետ խօսում: Եւ աւելացրեց.

— Վեր կաց, իշխան, ընկնելուց ի՞նչ օգուտ:

Աւթանդիլը երեսը շուռ տուեց և լռեց. Թաթոսը դողդողալով հեռացաւ նրանից, բայց էլի յետ գարձաւ:

— Մեռած մարդ, — գոչեց նա և իր սուրը բարձրացրեց: Սուրը սաստիկ թափով իջնել էր ուզում ընկածի ուսի վրայ, բայց Թաթոսի սրտում գարմանալի փոփոխութիւններ էին կատարւում. մի վայրկեանում նա փոշմանեց, դէն տարաւ սուրը, մինչև անգամ մի քայլ հեռացաւ, բայց նորից յետ գարձաւ և, խոնարհուելով նրա վրայ, խորին զգուանքով թքեց նրա երեսին. զոգոցը այնպէս էր բռնել նրան, որ նա չկարողացաւ ուղհուել, և նրա սրի ծայրը ծակեց իշխանի կողը:

Աւթանդիլը բզաւեց: Նրա շուրջը հաւաքուեցան մարդիկ: Բայց Թաթոսը ուշադրութիւն չդարձրեց. նա հեռացաւ, որոնում էր միւս իշխանին: Բայց չտեսաւ նրան և անցաւ վանքի փոքրիկ բակը:

Քիչ ևս անցաւ, ամեն ինչ վերջացաւ: Յոգնած, մի կարճ ժամանակում մաշուած մարդիկ հաւաքուեցան միասին, գլուխները խօսում, աղաղակում էին:

120

57. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆ

(Տմբլաչի-Սաչան)

Ծնաւ Շուշի 1857-ին. չորս ամեայ զրկուելով հօրից, մեծացել է հօրեղբոր խնամքով. 1874-ին աւարտելով Շուշու թեմական դպրոցը, ուղևորւում է նորաբաց Գէորգեան ճեմարանը: Այնտեղ նա մնում է մինչև 1878 թ. և մի խումբ ընկերների հետ հեռանում ճեմարանի Ե. դասարանից: Մի տարի Դերբենդում վարժապետելուց յետոյ ուղևորւում է Մոսկուա և մտնում Լազարեան ճեմարանի լիցէյն որպէս ազատ ունկնդիր, սակայն, նիւթականի սղութեան պատճառով կրկին դառնում է Դերբենդ և վարժապետում է մինչև 1883 թ. երբ ուղևորւում է Ֆրանսիա, պիւղատեսութիւն ուսանելու, մնալով այնտեղ մինչև 1885 թ.:

Նա աշխատակցել է և աշխատակցում է մեր բոլոր պարբերական թերթերին, մասնաւորապէս «Նոր-Դարին» և «Աղբիւրին» նրանց հրատարակման օրից սկսած:

Իրրե ֆելիետոնիստ, նա իր նմանը չունի մեր մէջ. Ղարաբաղի բարբառով նա ծաղրում ու պախարակում է իր հայրենակիցների պակասութիւնները Տմբլաչի-Սաչան կեղծ անունով:

Աղայեանից յետոյ նա մեր շնորհալի մանկական գրողներից մէկն է, կենդանի և բանաստեղծական լեզու ունի նա: Բացի զրանից գիւղատեստական բազմաթիւ գրքեր ունի հրատարակած:

58. Ի Մ Պ Ա Ն Ա Ր Ա Մ Ը

Ա.

Ես մի ծեր մարդ եմ, սիրելի մանուկներ, իմ ընթերցողներ. պարտել եմ շատ գիւղ ու քաղաքներ, անցկացել դետեր ու ծովեր, շատ բաներ տեսել ու շատ բան լսել, երբեմն տրտմել, երբեմն ուրախացել, այժմ ուղուս եմ պանարամիս մէջ փոքրիկ պատկերով տեսածս ցուցնել...

Դէհ, շուտով այստեղ, դուք ժիր մանուկներ,

Մեծ ու պատիկներ, խելօք ու չարեր,

Կարգ-կարգ շարուեցէք, ինչ որ կըլսէք

Եւ կամ կըտեսնէք, ձեր մտքում ամուր,

Ամուր պահեցէք...

Սկսում է: Ահա մի պատկեր: Մի մեծ քաղաք է, մեծ-մեծ աներով, լայն-լայն քուչէքով, ուր պտըտում են մարդիկ ոտով ու կառքով, տաք-տաք մուշտակներ ուսերին ձգած, սիգար, պապիրոս բերանները զրած՝ ֆիսւ, ֆիսւ, ծծում, փչում են մուխը թանձրացած:

Թող ծրծեն, փրչեն, փորերն ուռցնեն,

Ի՞նչ ունին պակաս, որ ինչ հոգս անեն...

Ահա մի պատկեր դարձեալ նոյն տեղից. մի խուլ փողոց է, ցեխոտ ու կեղտոտ. խաբխուլ անակներ աջ ու ձախ շինած, երկու դրկիցներ դռան առաջին դրոյց են տեսում քիթ քիթ տուած: Եւ հեռուն կանգնած մի աղքատ կնիկ, շորերը պատուտած, ոտքերը ըրբիկ, մի հիւանդ մանուկ բռնած իր գրկում, եկող գնացողին ձեռք է դէմ անում...

Այժմ ձեզ ցոյց տամ մի այլ տեսարան.

Դարձեալ նոյն քաղքում մի լայն փողոց է.

Եղևու ճիւղեր աջ ու ձախ փռած.

Մի մեծ բաղմուսիւն առաջ է անցնում

Դիակառքի չորս կողմը լրցուած:

Առջից գնում են քահանաները, ծաղկեայ փիլոններ ուսերին ձգած և նրանց հետ էլ շատ տիրացուներ, մոմ

ու խաչվառներ ձեռքներին բռնած. իսկ վերջից, տեսէք, ինչքան կառքեր կան, սևազգեստ կանայք մէջը նստոտած. ան, ինչպէս ակուր, ինչպէս վշտալից, հետևում են սրանք մեռելի ետքից:

Դարձեալ մի պատկեր. քաղաքի ծայրում հինգ-վեց մշակներ ուսերի վրայ տանում են անբախտ ընկերի դիակ, որ քանի տարի իր երկրից հեռու, ծանր բեռի տակ մաշել է իր կեանք... Հկան յուզարկաւորներ—նչ քոյր, ոչ եղբայր, չեն տեսնում նաև ոչ հայր և ոչ մայր. լուռ է փողոցը, լուռ են և մարդիկ. տեսնում է այս բոլոր միայն պարզ երկինք...

Ահա ձեզ մի այլ պատկեր. բարեկենդան է. մի մեծ զարդարուն սենեակ ձեր առաջ. կանթեղ ու լամպա վառած ձախ ու աջ, մեծ-մեծ հայելիք կախած պատերին, աթոռ, բաղկաթոռ ամեն տեղ շարած, իսկ մէջտեղ երկայն սեղանը ձգած, տասնեակ մարդ ու կին ընթրիքի նստած. ինչէր նրանց առաջը, ան, չկան դրած.

Շամպայն ու մադէր, անուշ գլինիներ,

Խաշած ու խորած լաւ ձկնեղէններ,

Խաւեսար ու պանիր, տապակած հաւեր

Ու քանի տեսակ քաղցրաւենիներ...

Ուտում են, խմում, քահ-քահ ծիծաղում,

Բարեկենդանը լաւ անցկացնում...

Ես էլ մաղթում եմ բարի վայելում:

Ահա նոյն տան կից փոքրիկ խրճիթում, մի թոյլ ու աղօտ ճրագի լուսում, չոր թախտի վրայ մայրը որդոց հետ բարեկենդանի ընթրիքն է անում: Չկայ ոչ սեղան, ոչ համեղ ընթրիք, չկան գլինիներ ու քաղցրաւենիք, այլ մի հին, մաշուած սիւնոց առաջները, հացի կտորտանք նրա մէջ զրած ու մի ամանով պանրի փշրտանք, ուտում են անձայն, դուլիս քաշ ձգած...

Տխուր է խրճիթը, խոհաւ և անշուք, տխուր են գէմ-քերը մօրն ու որդոց. միայն չար փխտն նրանց մօտ պըպըզած՝ շարժում է պոչը, աչքերը պըրշած...

Այժմ ծերուկիս թողէք որ գնամ,
Եկող անգամը շատ բան ցոյց կըտամ.
Դէհ, մնաք բարեալ, դուք, ժիր մանուկներ,
Մեծ ու պատիկներ, խելօք ու չարեր:

Բ

Անցան ամիսներ, բոլորեց տարին, ահա խեղճ ծերուկս
կայ ձեր առաջին. եկէք մանուկներ, իմ աչքի լոյսեր, դառ-
նացած սրտիս դուք միակ յոյսեր. դարձեալ բերի ձեզ ես
իմ պանաւամ, մի քանի պատկեր նորից ձեզ ցոյց տամ.

Պատկեր լաւ ու վատ երբոր կը տեսնէք,

Աղաչում եմ ձեզ, մաքրից մի հանէք:

Դէհ, սկսում է:

1

«Ամուռ սարում»:

Տեսէք այս սորը կանաչով պատած, այստեղ ու այն-
տեղ վրաններ թողած, վրանի դիմաց հայ, թուրք գիւղա-
կան մի մի գործ ձեռին բանի է նստած, որը տաշում է, որը
սրում է, որը կար կարում, տղին օրօրում, որը հաց կամ
կաթ տաքացնում, կարագ ու պանիր, մածուն պատրաս-
տում:

Ահա քիչ հեռի նրանց տաւարը, ոչխարի հօտեր, ձի-
անց բօլուկներ, մինչև փորի տակ խոտերում ծածկուած
կամ զլղլան ջրի ափը հաւաքուած, տկզած կանգնել են, չեն
շարժւում տեղից, ինչու-որ կուշտ են ու գոհ վիճակից:

Եւ գիտէք ո՞վ է մոթալ փափախով,

Հաստավիղ մարդը իր դազանակով,

Որ աչքը տնկած սարի լոնջերին,

Մի բան է երգում զիւ-զիւ խոտերին.

Դա է նախապանը — տէրը տաւարի,

Որ սար է գալիս ամենայն տարի:

—

2

Ահա նոյն նախիր, նոյն հօտն ու ձիեր, բայց ոչ թէ
ամառը սարի խոտերում և ոչ բըշքընան ջրի ափերին, այլ
ցուրտ ձմեռը գիւղի գոմերում:

Հալուել է միսը, ոսկրները ցցուել, տկզած փորերնին
մէջքներին կպել, քաղցած է տաւարը՝ խոտ չկայ տալու,
սառել են գաշտեր՝ գարունն է հեռու:

Կրծում են սովից մսուրի փայտեր,

Դոփում կճղակով, պըշում աչեր.

Մայում, բառաչում, վիզերնին ծռում,

Թուլացած ընկնում, քաղցից սատակում:

Իսկ մեր գիւղացին, ո՞հ, ինչպէս խղճուկ

Կանգնած նայում է ու թափում արցունք...

Մեծ է նրա վիշտ, մեծ է նրա ցաւ,

Երբ մի անասուն իր ձեռքից անցաւ:

3

Ահա ձեզ մի ուրիշ պատկեր.

«Գարնան սկզբում գիւղացու յոյսեր»:

Գարուն է, դարձն. ի՞նչ քաղցրիկ անուն: Արտերը
կանաչել են, ծառերը ծաղկել, ծաղկունքը բացուել, ջրերը
փռուել, գեղջուկ մշակը յոյսերով լցուել:

Կըգայ ամառը՝ կըգեղնի ցորեն, հունձը կըհնձէ կը-
ժողվէ ամբար, կըհասնեն պտուղը՝ թափ կըտայ, կըլցնէ
կլթոց, կըկախէ շարեր:

Սոտ կայ տաւարին, դարման ձիերին,

Ծաղկունք մեղուին, մեղը մանուկներին.

Ո՞հ, մեր գիւղացին ի՞նչպէս երջանիկ

Կ'անցէ այդ տարին...

4

Պատկերը փոխուեց.

Ահա նոյն գեղջուկ ամառ ժամանակ, տխուր նստած
է իրան կտրի տակ. ո՞ր է նրա յոյս, իր արան ու այգին,
ի՞նչու է ժամգոտ մանդաղ-գերանդին:

Մարախը եկաւ արտերը կերաւ,
 Մարախից պրծածը՝ կարկուտը աարաւ.
 Թրթուռը խժուեց ծառերի տերև,
 Պտուղ չըմնաց՝ ողջ այրեց արև:

Սոված մեղուներ թռան փեթակից,
 Բճիճը մնաց զուրկ ծորան մեղրից.
 Դաշար չորացաւ՝ խոտ չըկայ կովին,
 Ամբարն է դատարկ՝ մահ է գեղջուկին:

Ո՛հ, ինչպէս թշուառ, ինչպէս յուսահատ
 Կ'անցնէ այդ տարին...

5

Նայեցէք հովտի փոքրիկ քաղաքին, ուր սև-սև ամպե-
 րը սարերի նման կանգնել են զլիսին: Բնութիւնը խաղաղ
 է, խաղաղ է և գետը, որ սարի կողմից իջնում է քաղաք,
 ջրում պարտէզներ, պտըտում ջաղացք, վշշալով անցնում,
 կորչում ձորերում, ամենայն տարի յոյս և կեանք բերում:

Ահա ամբոխը կանգնած գետափին, ուրախ է հոգով,
 երկնից ամպերին, որ անձրև կըտայ, կըջրէ երկիր, կեանք
 կ'առնէ մարդը, դաշտ ու այգին...

Իսկ փոքրիկ տղաք տես ինչպէս անհոգ
 Խաղում, վազվզում են, «Անձրևը երգում»,
 Որ յած դայ ջրէ, բռնէ կանաչ խոտ,
 Աւել փոշիներ ու մաքրէ վատ օդ:

6

Ահա նոյն քաղաք, նոյն սև-սև ամպեր, որից Թըռ-
 չում են կրակէ նետեր, անձրևի փոխանակ կարկուտ է
 թափւում, որոտում երկինք, երկիր գրդողում:

Մարդիկ հաւաքուած իրանց տները, քարացած նայում
 են այդ ահեղ պատժին, որ փշրում է, ջարդում, սուռն ու
 տեղ աւերում, այգի ու պարտէզ խլում, հետը տանում:

Լացում է մանուկը մօր վզին փաթթած,
 Բառաչում է տաւարը դրսում մնացած,
 Գոռում գոչում է գետը կատաղի,
 Ահ, սարսափ պառում ամեն սրտերի...
 Եւ ահա յանկարծ մի ձայն է լսում,
 Մի ձայն դուժաբեր ամենքին հասնում.
 «Հեղեղ, հեղեղ, կանչում են մարդիկ,
 Ա՛խ, մեռանք, կորանք, խնայէ, երկինք»...

7

Հեղեղը եկաւ, հեղեղը գնաց,
 Բայց տեսէք ահա աեղը ինչ մնաց.

Ահա մի ծերուկ խտտած մի դիակ, կիսամեռ ընկել
 էր իր փլած տան տակ. նրանից հեռի դետնին տարածուել
 տաճարամեայ մանուկ՝ մօր հատիկ զաւակ:

Ահա քոյր, եղբայր միմեանց դրկած, ընկել են իրանց
 ծնողաց կրծքին, իսկ այնտեղ խեղդուել սկեսուրն ու հարս,
 օրօրոցում կապած մանուկը կողքին...

Սգում է քաղաքը, սգում են ամենքը, սրը իր հայրը,
 սրը իր որդին, քոյրը իր միակ եղբայր թանկագին:

Որբի լացի ձայն երկինք է հառնում, մեծ ու փոքրի
 սիրտ շարժում, մղկաում...

Ա՛խ, թողէք ծածկեմ այս տխուր պատկեր,
 Պատկեր սոսկալի, արիւնով ներկուած,
 Որի ժանտ տեսիլ դեռ մինչև այսօր
 Սարսափ է ազդում դժբախտ բնակչաց:

Կ. Մ.-Շահնազարեան

59. ԷՇԸ ԵՒՐՈՊԱՅՈՒՄ ԵՒ ԿՈՎԿԱՍՈՒՄ

Ա.

Չեմ կարծում որ էշ տեսած չլինիք, այն կենդանին, որին երկայնականջ էլ են ասում մեզանում և մեծ թէ փոքր համոզուած են, որ նրա պէս յիմար արարած չկայ աշխարհումս: Յիրաւի, կանգնիր էշի դիմացը, մի լաւ նայիր նրա քիթ ու մուկին, դրումի պէս կախ ընկած կարկաժ գլխին, լատան-լատան ականջներին, խոշոր ու թմրած աչքերին, տղեղ կերպարանքին ու շարժուածքին և կըտեսնես որ էշ անունը շատ սաղ է գալիս նրան:

Շուռ սուր աչերդ նաև միւս էշերի վրայ, սև լինին նրանք թէ մոխրադոյն, մեծ լինին թէ փոքր, դիւղում լինին ապրում թէ քաղաքում, դարձեալ նոյն յիմար, նոյն թմրած, կեանքից ծանձրացած էշերն են: Բայց ինչո՞ւ այդ պէս են, գուցէ կըհարցնէք ինձ, երեւի Աստուած դրանց էլ թմրած է ստեղծել: Ամենևին, կըպատասխանեմ ես, և կըհամոզուիք ասածիս, եթէ տեսել էք և կամ կըտեսնէք փոքրիկ էշերին— իշուկներին:

Մեզանում իշուկը, քանի որ մէջքին փայլան չի դրուել ու կողքերին ճիւղոտ չի դիպել, մի շատ ուրախ ու կայտառ կենդանի է. նա մարդից չի քաշուում, ում ասես մօտենում է, հոտոտում, ականջները խըշում, լոք-լոք անում, աջ ու ձախ թռչկոտում, կապկոթիւններ անում, մի խօսքով՝ նա շատ պառլիչ է իր խաղերով, բայց ոչ մեծերն են ուշադրութիւն դարձնում նրան և ոչ էլ փոքրերը. միթէ արժէ իշուկը այդ պատուին... Մեր իշուկի տարին դեռ չըացած, տեսնում ես խեղճի մէջքին մի ծանր փայլուն դրին, փոքրաշով պինդ կապկպեցին ու մի քանի փութ ծանրութիւն բեռնեցին զիւր կամ քաղաքը տանելու: Մեր իշուկի ուժը չի պատում այդ բեռանը, նա ճըկըռ-ճըկըռ է անում, մէջքից երկտակում է, ոտքերը դողդողում են, ուզում է ճիւղուել բեռի տակ, մէկ էլ յանկարծ տիրոջ ճիւղոտը գաւակին այնպէս է շըմփում, որ զարմանքից թէ

սարսափից երկու գազ առաջ է թռչում: Էլ կըհամարձակուի մեր իշուկը տեղը կանգնել կամ ճըկուի, ճիւղոտ միշտ ճըմճըմում է ետևից, ինչքան ուզում է թող մէջքը կտարուի, ո՞վ է նրան հարցնողը...

Գնում է անքալով մեր իշուկը, քրտինքը ջրի պէս վազում է նրանից, բերանը փրփուր է կապում, աչքերը մթնանում են ու ծուռում է ճանապարհից. ճիւղոտն ուղղում է նրա ծուռ քայլը. ուշքը դուրս է գալիս, տեսնում է որ իր երազած երջանիկ աշխարհը չէ սա, ուր միշտ կարելի է արտինգներ տալով ապրել. մի բոպէ մտածում է փախչել տիրոջից, սրում է ականջները, խըշում դէս ու դէն, բայց մի կողմից բեռն է ճնշում, միւս կողմից՝ «չո՛ւ, թօ՛շ, թօ՛շ» լսում է տիրոջ սպառնալի ձայնը...

Շարունակում է լուռ ու մունջ իշուկը իր ճանապարհը. ահա յանկարծ տեսնում է քիթ տակին գլխները բարձրացրած փափուկ ու զիւ-զիւ խոտեր, բանջարներ. ախորժակը բացում է, զլուխը ծռում է դէպի բոյսը, բերանը լայն բաց անում ու հէնց որ ուզում է հափ—կծել, տիրոջ գահանակը թըր՛խի, դիպչում է չոր գլխին, աչքերը կրակ են անում ու դատարկ ծնօտները իրար չըխկընկում...

Գալիս է մի առու, գըլգըլգըլ, քըջջում է ջուրը, մեր իշուկը տաքից խաշում է, նրա լեզուն պտպակում է վրայ ընկնել մի լաւ խմել, բայց դեռ մաքիցը չի անցել տիրոջ գահանակի զօրութիւնը, դեռ ևս մըմնում է խիստ տեղը, այս անգամ թոյնում անցնում է: Գալիս է երկրորդ առուն, երրորդը, մէկը միւսից աւելի պարզ, աւելի վճիտ. ծարաւը աւելի ևս տանջում է. ճար չկայ, որ մեռնի, պիտի խմէ այս անգամ, և ահա վիզը երկարացնում է, զլուխը կախում կամաց ու դեռ խեղճը հասա շրթունքները ջրի երեսին չդիպցրած՝ շըր՛մփ, էլի գահանակը հասնում է դնչին...

Աչքերը ճպճալով ու ներքեի շրթունքը կախ գցած, տխուր հեռանում է առուից. ահա նրան պատահում են իր ծանօթներից ու ազգականներից շատերը, որը իր նման բեռնուած է, որը անբեռը. նկատում է նրանց մէջ և իր

հին ընկեր Չալ-էշին, կուրծքը զանգակներով զարդարուած, մի բոպէ մոռանում է իշուկը իր վիշաբ. հեռուից զոխի-զոխ անելով նրան բարեկամ է, քայլերը արագացնում է, որ մի բոպէ շուտ բարեկամի տեսութեանն արժանանայ: Չալ-էշն էլ պակաս կարօտ չէ նրան, և ահա երկու հին բարեկամները դէմուդէմ են գալիս, քիթ-քիթ դնում, մէկ-մէկու հոտոտելով բարեկամ, և դեռ իրարու ցաւը չըհար-ցրած, իրարու կարօտը չառած, փայտը՝ թրանխ՝ դիպ-չում է երկուսի քիթն ու բաժանում...:

Վերջապէս հասնում է մեր իշուկը տուն բոլորովին թուլացած, բոլորովին յուսահատ, բեռը վեր են առնում մէջքից, մի քիչ գարման կամ չոր խոտ թափում առաջը որ ուտի: Ազահուլթիւնով մի երկու բերան հախում է կե-րակուրից ու յետ կանգնում խռոված երեխի պէս. դար-մանը խոնաւ կամ փշոտ է լինում, խոտը ժանգաճներով, կածուկներով լիքը, այնպէս որ ուտելիս տաշւած է բերանը: Մի երկու ժամից նրան շուր են տալիս. նոյն ազահուլթիւ-նով խմում, լցնում է դատարկ փորը. այժմ ախորժակը աւելի ևս բացւում է, բայց էլի նոյն կերակուրներն է ա-ռաջին, ուզի չուզի՝ պիտի ուտէ...:

Այսպէս նա մի կերպ փորի հոգսը վերջացնում է թէ չէ, այժմ նրան անհանգիստ են անում մի կողմից իշա-ճանճերը, միւս կողմից ականջներում հաւաքուած լուս-ները, փորին ու ոտերին կպած տիգերն ու ցեխի փշուր-տանքը, փալանի հարած տեղերը, մի խօսքով նրա ամբողջ մարմինը քոր է գալիս. ի՞նչ անէ, լեզու չգիտէ, որ իր դրութիւնը մարդկանց հասկացնէ, ձեռներ չունի, որ ինքն իրան քորէ. շատ շատ՝ ատամներով կարողանում է միայն առջևի ոտերն ու գաւակը զրփել և զուգույ պոչը տատա-նելով՝ ճանճերին փախցնել, բայց փորը. մէջքը. նա զոռւմ է մի քանի անգամ, բայց չէ, տէրը դաշը չի բերում. ճարահատեալ նա չոքում է, թոմի՝ ընկնում կողքի վրայ, ոտները օդի մէջ բարձրացնում, պարան-պարան գալիս ու թաւալ տալիս. վայ նրան, եթէ տէրը այգալիսի դրութեան մէջ տեսաւ, դարձեալ անիծած դադանակը փշրում է

դիւին... բայց շատ անգամ էլ պատահում է, որ մեր մոխ-րաթաւալ տեղից բարձրանալիս, այ քեզ բան, փալանը շուտ է գալիս, ընկնում փորի տակը, փորքաշը կտրում մէջքի սէնը. ամբողջ ժամերով նա անշարժ մնում է այս-պէս և անիծում իր թաւալ տալու ժամը...:

Բոլորում է իշուկի չարչարանքի երեք տարին, այժմ նրա հետ հոնաք անել չի լինիլ. նա թողել է իր առաջ-ուան խնդիկ-խնդիկ անելը, թռչկոտալը, ուրախ-ուրախ զրոգոցը, լաւ քէֆի ժամանակ շանը, կատուին ու չար երեխաներին մի-մի աքացի խփելը. այժմ ճիպոտից էլ չի վախենում, ինչքան ուզում ես՝ հասցրու, նրա համար ողջ մէկ է. կեր ու խումի մէջ էլ նազ ու սազ չկայ, ինչ որ տալիս են, ինչքան բեռնում են, ուր տանում են, նա ան-տրտունջ հպատակում է. մի խօսքով նա կասարեալ է՞ և դարձել...:

Եւ ահա մենք այդ էշին տեսնում ենք ինչպէս գլուխը քաշ, տնքալով, չորս հինգ փուլ մէջքին, շատ անգամ տէրն էլ վրան նստած, ոտները վետին քսքսուելով, գիւղը կամ քաղաքն է մտնում. նրան տեսնում ենք և մեր հրա-պարակներում, ուր անձրեխի, ցեխի կամ ձիւնի մէջ, փայտի, փշի, քարի, հողի, ածուխի կամ մրդեղէնի բեռան տակ, սոված, ծարաւ վեց-եօթը ժամ շարունակ մնում է ականջ-ները կախ կանգնած և մեծ թէ փոքր արհամարհանքով նայում են նրան, թօշ-թօշ ասում ու անցնում...:

Տարիներ անցնում են և մեր էշը պառաւում է ու առաջուայ ունեցած յարգանքն էլ կորցնում. նրան այժմ օրերով չեն քորում, դարի չեն տալիս, առանց դրան էլ նա կարող է ապրել, մտածում է տէրը. բայց թէ փալա-նը և թէ ծանր բեռը նրանից չի հեռանում, ինչ վնաս թէ ծերացել է: Մի բան որ էշի կեանքում փոխուել է՝ այդ ծեծի եղանակն է. նրա կաշին ծնուած օրից սկսած դադա-նակի հարուածների տակ այնպէս թմրել անզգայ է դար-ձել, որ էլ թակը նրան չի ներգործում. այժմ հնարա-գէտ տէրը բզած փայտ է բանեցնում, որ զրգրողով ծա-կում է խեղճի կաշին ու աչքերից ջրեր թափեցնում. վայ

նրան, որ մի քիչ դանդաղ գնաց ու հազար վայ, երբ պառաւ էջը ցեխի մէջ մնայ կամ սառուցի վրայ գնալուց սահի ընկնի ու չկարողանայ տեղից շարժուիլ. էլ ոտ, քիթ, բերան, դուլս, ողջ տեղ չի մնալ, ջարդու-փշուր կըլինի: Նա ամենայն ուրախութիւնով իր շունչը կըփչէր ընկած տեղը, եթէ մարդիկ պոչից, ոտից, գլուխից բռնած՝ ծեծելով չբարձրացնէին ու բղբղելով էլի առաջ չքշէին...

Այսպիսի դառն օրերի մէջ անց է կացնում մեզ մօտ էջը իր կեանքը և տասը-տասնհինգ տարին դեռ չհասած, մի օր բեռան տակ ընկնում, ոտքերը մի քանի անգամ գետնին խփում ու յաւիտեանս աչքերը փակում:

Խեղճ անասունի սատկելուց յետոյ էլ հանգիստ չի թողնում տէրը. աղցանով հանում է սմբակներից մեխերն ու պայտը, կաշին մաշկում տրեխների համար, խոկ դիակը՝ մի թոկ կապերով, քաշ տալիս գէպի ձորը... այնտեղ միայն ազատում է նա իր փալանից ու տիրոջ դադանակից...

Բ

Բայց բոլորովին ուրիշ կեանք է կովկասի էջերի այն ազգակիցների կեանքը, որոնք բախտի բերմամբ ընկել են Եւրոպայի հողի վրայ:

Ես չեմ խօսիլ մարդուած էջերի մասին, որոնք յայտնի են կրկէսներում իրենց խաղերով, և ոչ էլ այն ուշիմ կաթ բաժանող էջերի մասին, այլ վեր կառնեմ Պրանսիայի գիւղացու բեռնակիր էջը, որ նոյն չորբոտանի երկայնականջ արարածն է, ինչ որ մեղանում, միայն այն տարբերութիւնով, որ տէրը կովկասցի չէ, այլ եւրոպացի:

Ես կըսկսեմ էլի իշուկից:

Իշուկին սիրում են ամենքը. նրան տեսնելիս թէ մարդ, թէ կին, թէ գիւղացի թէ քաղաքացի, թէ հարուստ և թէ աղքատ փաղաքշում է, «ոհ, ինչ ազնիւ է, ինչպէս խելօք է», ասում են փոքրիկները, շփում նրա թաւ ճա-

կատը, ճալոտ աչքերը, քիթուպոռնդը. ով մի քաղցր բան ունի, իշուկին է համեցէք անում. նա էլ խունջիկ-մունջիկ մօտենում է ամենքին, առնում համեղ պարգևները, հոտոտում, վրդում նրանց ձեռքն ու երեսն ու փռնգալով թռչկոտում է նրանց շուրջը:

Քանի մեծանում է իշուկը, տիրոջ խնամքն էլ շատանում է. նրան ամեն օր թիմարում է, տարին մի քանի անգամ լողացնում, անմաս չի թողնում և քաղցր ճակընդեղից, կաղամբի ու խամբարի (եղիպտացորենի) տերեւներից, ուտացնում է և տանը մնացած հացի աւելցուկը, այնպէս որ իշուկի աչքը միշտ կուշտ է մնում. նրա գոմը ևս կարգին է, տաք, մաքուր, յատակը խողանով ծածկած, չուլ ու փալտաւ եղանակի համեմատ փոխում է. մի խօսքով՝ իշուկը գոհ է մնում իր վիճակից...

Պալիս է բեռ քաշելու ժամանակը, տէրը դիտէ որ նա դեռ թոյլ է, ոսկորները չեն ամրապնդուել, նրա ուժի համեմատ մի թեթիւ սայլակ է կապում ետևից, մի փոքր բան գնում մէջը և ճանապարհ ընկնում ուղած տեղը. իշուկը թռչկոտում է, սայլակի չխշխուցը նրան զուարճութիւն է պատճառում, տէրը դադանակի փոխանակ նրան գուրգուրում, աշխոյժ է տալիս ամեն քայլափոխում, ճանապարհին պատահած խտից կտրում, բերանն է կոխում և նա առփ-առփ անելով՝ միշտ սրանում է:

Հասնում է տուն իշուկը, նրան արձակում են սայլակից, խսկոյն շփում նրա աչքերը, ականջները, կերակուրը առատ թափում նրա առաջը, եթէ եղանակը ցուրտ է՝ ծածկում մէջքը, փորը, որ չմբսի, ժամանակին ջուր տալիս. փոքրիկները մօտենում են նրան, դարձեալ սկսում է առաջուան փաղաքշանքը երկու կողմից:

Նա մեծ էջ է գառնում, ուժը կրկնապատկուել է. նրան լծում են աւելի մեծ սայլակում, այժմ աւելի մեծ բեռ է քաշում, բայց երբէք չես լսիլ նրա սնքոցը, տիրոջ սպառնալի ձայնը. նա միշտ նոյն աշխոյժ էջն է, ինչ որ առաջ, նրա մէջքը դեռ մարակի հարուած չի տեսել ու ծեծի մասին դադափար չունի: Մօտեցիւր նրան ուր որ էլ վնի:

աղատ թէ բեռան տակ. նա գլուխը կըծուի դէպի քեզ, կը-
հոտոտայ, ականջներն ու պոչը ուրախութիւնից կըշարժի
ու կըփռնուայ:

Այդպիսի հարիւրաւոր էշեր ամեն օր կըպատահեն
քեզ ճանապարհներում, շատ սնդամ առանց տիրոջ, անա-
գին սայլը քաշելիս, և կամ չորս հինգ կնիկ նստած, սան-
ձը բերանում գիւղը դնալիս:

Ծերացաւ էշը, պատիւն էլ շատացաւ. նրա բեռը
թեթեւանում է, աշխատութիւնը քչանում. նա շատ աղատ
ժամեր ունի դաշտում արածելու, իր ցանկացած խոտն
ուտելու, իր ուզած ջուրը խմելու, ոչ ոք նրան չի արգե-
լում, ոչ ոք նրան բէգամաղ չի անում. առաջուան պէս
ամենքը սիրում են նրան, ինքն էլ նրանց է սիրում. ու-
րը՝ սիրոյ փոխարէն...

Մեռնում է եւրոպայի էշը ոչ թէ բեռան տակ, ոսկը
ու կաշին մնացած, այլ հանգստութեան մէջ, խոր ծերու-
թեան հասած. նրա վրայ ցաւում է տէրը, մանրիկները
արտասւում են սև էշի վրայ ու յարգանքով թաղում գիւ-
ղից մօտիկ մի փոսի մէջ:

Սահում են տարիները, փոքրիկ գիւղացին մեծանա-
լով՝ երբ անցնում է այնտեղից, յիշում է հօր սև էշը,
նրա արած ծառայութիւնը. մի բոպէ կանգնում է
տխրագէմ ու հառաչելով անցնում գէպի առաջ...

Ահա այսպէս են վարւում եւրոպացիք, որ յիմար ա-
նասուններն էլ խելօք են, իսկ մեզ մօտ մեր խելօքներն
էլ յիմարանում են, որովհետև մենք չգիտենք նրանց
գրաւել, կրթել, խնամել:

Կ. Մ.-Շահնազարեան

60. Ե Ր Գ Չ Ի Ա Ն Է Մ Ք Ը

Դարեր առաջ կար բարձրաբերձ պարիսպներով մի դղեակ,—
Հոյակապ էր, փառքն հասել էր մինչև ովկիան կապուտակ.
Շուրջը փռուած ծաղկեպսակ անուշաբոյր պարտէզներ,
Թարմ, զովաշունչ շաղրուաններ ցայտում էին վառ շիթեր:
Եւ բազմապաթ այնտեղ նստած զոռոգ արքան հողաշատ
Բազմած էր իր գահի վրայ մոսյլ գէժքով ու գունատ.
Ամեն խորհուրդն արհաւիրք էր, կատաղութիւն աչքերում,
Նրա ամեն խօսքը կորուստ, արիւն էր նա միշտ գրում:
Այս ամբողջ երկու ազնիւ երգիչ գնացին մի անգամ՝
Մէկն ալեգարդ, միւսը մանուկ ոսկեգանգուր ու փարթամ.
Տաւիղն ուսին, մի գեղեցիկ նժոյգ հեծած ծերունին,
Նրա կողքին ընթանում էր ծաղկահասակ պատանին:
Ծերունին ասաց իր ընկերին. «Պատրաստ եղիր, իմ որդեակ,
Մեր սրտառուշ տաղերն յիշիր, երգիւր աղատ, համարձակ,
Երգիւր և՛ վիշտ, և՛ խնդութիւն մատաղ ձայնով դու հօր,
Գոռ արքայի քարէ սիրտը պիտի շարժենք մենք այսօր»:
Արդէն շքեղ սիւնաղարդ նրանք սրահումն են կանգնած,
Գահի վրայ թագաւորը և թագուհին են բազմած:
Նա սիգապանձ՝ ինչպէս փայլը արիւնավառ հիւսիսի,
Իսկ թագուհին ընթուշ՝ նման արուսեակին յուսալի:
Ջարկեց ծերունին ողևորուած նուրը լարերին մասներով,
Ճոխ արձագանք տուին նրանք լիահնչիւն ձայներով
Եւ գեղեցիկ տաղ երկնարժան չընաղատես պատանին,
Ինչպէս համերգ ոգիների, և խլածայն ծերունին:
Նրանց երգն էր գարուն և սէր, երանաւէտ ոսկեղար,
Ազատութիւն, խօսք ճշմարիտ, արիութեան զործ արդար,
Եւ հեշտութեան ամեն վայելք, որ յուզում է սիրտ մարդկան,
Եւ այն ամենն, որ կարող է մարդուն տալ տիպ վեհութեան:
Պալատական ասպետներ ծաղրի խօսքեր մոռացան
Եւ անվեհեր զինուորները հօր երգիցն յաղթուցան:
Իսկ թագուհին, սիրտը շարժուած, աչքին արցունք բերկրալից,
Ահա հանեց, ձգեց երգչին չքնաղ մի վարդ իր կուրծքից:
«Գայթակղեցիք դուք իմ ազգը,—գոռաց արքան մոլեգին,
Ձգեց սուսերն, օգում ցոլաց, մատաղ կուրծքը պատռոտեց,
Ոսկեհնչիւն երգերի տեղ կուրծքիցն արիւն դուրս ցայտեց:
Ասես մըրրին իսկոյն ցրուեց այն ունկնդիր ամբոխին:

Իր վարպետի գրկումն հողին փչեց անբաղդ պատանին,
Ծածկեց մարմինն նա թիկնոցով, նստեցրեց երիվար,
Ամուր կապեց և ամրոցից նա հեռացաւ վշտահար:
Եւ դուրս եկաւ, կանգնեց բարձր գարբասի դէմ ձերունին
Եւ ձեռքն առաւ տաւիղն, ամեն տաւիղներէն մեծագին.
Չարկեց նըրան կճեայ սեանը, փշուր-փշուր խորտակեց.
Դէպի ամրոց ու պարտէզներն սոսկալի ձայն արձակեց.
«Վայ քեզ, խրճիտ դու ապարանք. թող ոչ մի ձայն քաղցրութեան,
Լարի հնչիւն, երգ չըլտուի քո յարկի տակ յաւիտեան,
Այլ ստրուկների երկչոտ քայլեր և հառաչանք, հեծութիւն,
Մինչ չար ոգին վրէժխնդրութեան քեզ դարձնէ սև աճիւն:
«Վայ ձեզ և դուք անուշարոյր, դարնանադեղ պարտէզներ,
Տեսէք անհմանուկ երգչի դէմքին վառուած տանջանքներ.
Թող սըրա տեղ դուք թառամիր, աղբիւրներդ ցամաքեն.
Գալ օրերին թող քար կտրած և ամայի ձեզ տեսնեն:
«Վայ քեզ, նզովքդ երգիչների, վայ քեզ, անարգ մարդասպան,
Արիւնապսակ փառքի համար մարտդ լինի թող ունայն.
Թող մոռացուի քո անունը մշտագիշեր խաւարում,
Ինչպէս մահուան վերջին հառաչք, սին ձայն ցնդի թող օդում:
Ծերուկն ասաց, և երկինքը լսեց նըրա պաղատանք.
Պարխաները փոշի դարձած, կործանուած է ապարանք:
Բարձր մի սիւն դեռ վկայ է հին օրերի փառաւոր,
Այն էլ շուտով պիտի լինի մի փլատակ սըգաւոր:
Չը կայ բուրմունքն այգիների, շուրջը միայն անապատ,
Չը կայ վտակ, սաղարթախիտ չըկայ մի ծառ սուեքաշատ
Եւ չի յիշում մի տարեգիր կամ երգ անունն արքայի.—
Այսպէս անհ կատարուեցաւ անէծքն անհզ ձեր երգչի:

Ուն.Ս.Գ. Թարգմ. Յ. Յովհաննիսեան

61. Ա Ն Գ Ր Ա Գ Է Տ

Երբեք մէկին չեմ նախանձում ես աշխարհի երեսին,
Միայն, գրագէտ դուք պարոններ, նախանձում եմ ձեր բաղդին.
Ա՛խ, զթացէք գեղջուկ որբիս, մի լաւութիւն միայն արէք—
Տուէք մի թերթ ինձ ճերմակ թուղթ, մի փետուրէ գրիչ տուէք.
Եւ ինձ գրել սովորեցրէք, սովորեցրէք լաւ, շուտով,
Որ գրեի՜նք կայծակից էլ արագ թռչէ գրբիւով.
Որ պատմելով թղթի վրայ ես ձեզ ցոյց տամ ամեն բան—
Մեր աշխատանքն, մեր չարչարանքն ու մեր խաչը վկայութեան...
Կը յայտնէի՝ ինչ ցնորքներ, ինչ մտքեր կան իմ գլխում,
Մի ողջ աշխարհ ցոյց կը տայի ես աննման պատկերում...

Բայց այժմ անհետ չըմանում եմ բոլոր իմ քաղցր երազներ.
Ես անգրագէտ, ես անուս եմ... սովորեցրէք, պարոններ:
Կը գրէի, ինչպէս ամառն արշալոյսն է փայլիփայլում,
Եւ քաղերին զարնուելով կայտառ ջուրն է կարկաչում.
Ինչպէս արտում ցորենի հետ զրոյց է անում մեղմ քամին
Եւ աղօթքի հրաւիրում փոքրիկ զանգը մեր ժամին.
Ես աղօթել եմ կամենում, բայց չըգիտեմ աղօթքներ—
Ես անգրագէտ, ես անուս եմ... սովորեցրէք, պարոններ:

Ազնիւ գործ է, թէ մարդ գրել իր խօսքերը կարենայ,
Բոլորն ինչ որ մտածում է, բոլորն ինչ որ գլուխը գայ,
Գրչով պատմէ այն ամենը, ինչ գիտուել է իր սրտում,
Ճշմարտութիւն միշտ քարոզէ, բարի գործի մեծութիւն.
Ես շատ անգամ ծաղր եմ լսում, բայց իմ ուսեալ թշնամուն՝
Սիրտս այրում է, պատասխանի չունիմ ոչինչ գորութիւն.—
Եւ դուր տեղը ես տանջում եմ և յուզում եմ և դողում,
Եւ միմիայն թղթի վրայ անմիտ կերպով խաղաղում:
Ինձ ծաղրում են և ամօթու կարծրում են իմ այտեր...
Ես անգրագէտ, ես անուս եմ... սովորեցրէք, պարոններ:
Շատ լաւ բան է գիր իմանալ: Գրագէտ է վաշխառուն.
Գրագէտ եմ դատարանի ծառայողներն անկշտում.
Եռանդով էլ նրանք գրում են, նրանցն է դրախտն աշխարհի,
Իսկ այդ գրելն ի՞նչ փոյթ, որ խեղճ մարդու հողին պիտի հանի:
Շուտով, շուտով, գրբիչ տուէք, սովորեցրէք գործածել,
Կամի՛մ գրել ազգի համար, նըրա համար աշխատել.
Եւ ես նըրան կը պաշտպանեմ չարագործից, յիմարից,—
Կ'արտագրեմ Աւետայանն ես բոլորը ըսկզբից...
Ա՛յ, դու անդ իմ, ճերմակթեիկ, քեզ տուել եմ կերակուր,
Քեզ սիրել եմ—փոխարէնը թեիցդ ինձ մի գրիչ տուր.
Սիրուն դու սագ, տուր խնդրում եմ ինձ թռչելու զոյգ թևեր,
Ուր բոլորը գրագէտ են.—սովորեցրէք, պարոններ:

Լեւնեմ. Թարգմ. Յ. Յովհաննիսեան

62. Գ Ա Ր Ո Ի Ն

Քեզ ըսպատող չը մնաց,
Ո՛ւր ես գալի, այ գարուն,
Գովբեղ ասող չը մնաց,
Չուր ես գալի, այ գարուն:

Սև-մութ պատեց աշխարհին,
Սար ու ձոր դռուն արիւն,

Մեզ վայ բերեց էս տարին,—
Ո՞ւր ես գալի, այ դարուն...

Բիւլբիւլն եկաւ՝ վարդ չունի,
Ծաղկոցը կայ՝ դարդ չունի.
Էլ ո՞վ ա որ դարդ չունի—
Ո՞ւր ես գալի, այ դարուն:

Յ. Յովնանիսեան

63. Հ Ա Տ Ի Կ

Հոյսը բացուում է, շուտ արտը դնամ,
Պատռեմ սուր խոփով ես կուրծքը հողի
Եւ, սիրուն հատիկ, քեզ նրան պահ տամ
Մինչև օրերը ամրան արևի:

Թաղեմ քեզ, հատիկ, և դարդս քեզ հետ,
Թէ Աստուած ուզեց, դու կանաչեցիր,
Թո՛ղ դարդս մեռնի գետնի տակ անհետ,
Դու ինձ մխիթար, կրկին տուն դարձիր:

Եւ ջերմ աղօթքով Տիրամօր առջև
Ես մոմ կը վառեմ, ես խունկ կը ծխեմ,
Որ քեզ պարզեմ մի առատ անձրև,
Որ քեզ միշտ սիրով նայե խնդադէմ:

Բայց թէ այդ շնորհին մեղքերիս համար
Արժանի չը լինեմ, ծով կը դարձնեմ
Ես տաք քրտինքը ճակտիս արևաւ,
Որ քեզ, իմ հատիկ, ծարաւ չը թողնեմ:

Ծլիր, կանաչիր, ոսկէ սաւանով
Ծածկիր իմ արտը ողջ ալեծածան,
Նոր այն ժամանակ անուշ շրջիւնով
Տնւր ջարդուած սրտիս մի քուն հանգստեան:

Յ. Յովնանիսեան

64. Մ Ա Յ Ր Ե Ր Ը

Գիւղական փոքրիկ եկեղեցու կիսախաւարի մէջ խնկի
ծուխը պալան-պալան բարձրանում էր այն երեկոյ և բակ-
կապում փոքրիկ լուսամուտների շուրջը: Կանթեղի աղօտ
լոյսի առաջ քահանան մոմաւորով քաղում էր աղօթքները և
բազմաթիւ ժամաւորները մերթ դետնատարած խսիրեն-
քի վրայ, մերթ ոտքի կանգնած ու բաղկատարած՝ մրմն-
ջում էին մի ընդհանուր ու խուլ մոմոց հանելով: Կա-
նանց բաժնում սևացած սեան վրայ կախուած էր Աստուա-
ծածնի նկարը մի մզլած, դեղնած շրջանակի մէջ և նրա
առաջ կանգնած էր մի տարիքաւոր կին՝ Սուսանը: Այդ
կինը և այդ նկարը երկու մայրեր էին, որոնք նայում էին
իրար ակնապիշ և կարծես ջանք էին անում հասկանալ մի-
մեանց մտքերը, կարգալ միմեանց սրտերը: Տիրամայրը
վերևումն էր՝ սեան վրայ, Սուսանը ներքևում՝ գետնի վրայ.
մէկը սուրբ էր, կարող և հրաշագործ, միւսը խեղճ, վըշ-
տահար, անգոր մի պառաւ, որ եկել էր նրա առաջ լաց
լինելու, աղերսելու:

Միաձնի փոքրիկ, գանգրահեր գլուխը սղմած իր կու-
սական կրծքին, Աստուածամայրը խանդաղատանքով ու ժը-
պիտով նայում էր վոր, իր ստների տակ սողացող, գա-
լարուող բազմութեանը, նայում էր նոյն ժպտով նաև Սու-
սանին, որ եկել էր ցաւոտ կուրծքը նրա առաջ բանալու:

Սուսանն աղօթում էր իր միակ որդու, իր դարիք թա-
փառական Սաքօի համար, որ քանի մի օր առաջ թողեց,
դնաց մութ անյայտը, դէպի հեռուն...

Ո՞վ սուրբ Տիրամայր, ասում էր նա, բոլոր ցաւոտ

սրտերի, բոլոր վշտացած հոգիների, բոլոր մղկտացող մայրերի դու գթոս մայր, ձեռքս քո փէշն եմ ձգել, էրուած, մորմոքուած սիրտս բերել եմ քո սուրբ ոսկերի տակ դնելու. բաց այն, Տիրամէր, տես, արցունքը մի կողմ, կրակը միւս կողմն են բռնել սրտիս և արցունքը վառ կրակը մարել չի կարողանում, բոցերը շատ են. բաց ու նայիր, անձարների մայր. չէ՞ դու սրտերի կրակը հասկանալ, դպալ դիտես, տես ինչեր կան իմ եփուած սրտում, ու յետոյ մի ձար, մի դարման, ողորմած թագուհի: Իմ ծով մեղքից էս ծեր օրերիս ֆալաղը մի դաղ քաշեց սրտիս, մի խոր դաղ և էրուած տեղը դեռ մխում է, մխում. դու հօ տեսար, սուրբ մայր, թէ էն մէկ ջիւանս, սարի պէս սղամարդ, ինչպէս կտոր-կտոր արին տնօրէնները. ան ցաւով ծնած, մեծացրած զաւակիս էս կտարած ձեռներովս արիւնոտ դերդման իջեցրի: Ի՞նչ անեմ, գուցէ իմ մեղքից, գուցէ Աստուած էր վրաս բարկացել: Այս մէկն էլ գնաց... մըղկտացի, աղաչեցի, լաց եղայ, ձեռքն ու ոտքն ընկայ, որ չը դնայ, բայց գնաց... թէ ո՛ր, այն դու ինձանից լաւ գիտես, Տիրամէր... հեռու սարերում, ձորերում, քարը՝ բարձ, ժայռն՝ անկողին, օձերի հետ ջուրը, գազանների հետ բուռը կիսելով՝ նա թափառում է և ես անտէր, անտիրական, ձեռքս չոր գետնին, սիրտս՝ դող, հոգիս՝ ցաւած, օրս սև, թաց աչքս դառնը բռնած գիշեր, ցերեկ մղկտում, վշտում եմ: Փրկիր նրան, իմ զաւակին, Տիրամէր, բարեխօս եղիր նրա մօտ, որ այնպէս սիրով գրկել, սղմում ես քո սուրբ կրծքին. տես նա ինչպէս փարում է քո մայրական ստինքներին, ինչպէս ուզում է լսել քո սրտի ձայնը, մայր, մայր, ախր ես էլ եմ մայր, ես էլ սիրտ ունիմ, մայրական կաթովս քանիսին կերակրեցի, կրծքիս վրայ քանիսին ջերմացրի և էլ չկան, չկան, ոչ մէկը չկայ, ութ ծնունդ նրատեցի, ութ երկունք քաշեցի, և այժմ էն մէկն է: Մոմերը մէկիկ-մէկիկ այրուեցին ու մարեցին, Աստուածածնի և Քրիստոսի դէմքերը կամաց-կամաց կորան խաւարի մէջ. քահանայի ձայնը լոեց, աղօթաւորների մրմունջները դադարեցին, եկեղեցին դատարկուեց: Սուսանն այնտեղ մնաց

մենակ և դեռ աղօթում էր, դեռ նա աչքերը վար չէր բերում Տիրամօր պատկերից, դեռ չորացած բազուկները տարածած նա օդնութիւն, գթութիւն էր աղերսում և լալիս էր ու լալիս...

— Սուսան խաթուն, ուշ է. ժամը պրծաւ, որդի: Կինը ղլուխը բարձրացրեց. խօսողը ծերունի քահանան էր:

— Տէրտէր ջան, աջիդ մեռնեմ, աղօթում եմ:

— Հա, որդի, գիտեմ, որ աղօթում ես, լաւ ես անում, թող Աստուած լսի. ասում եմ, որ ժամը պրծաւ, էլ մարդ չկայ, տես:

— Դու գիտես, չէ՞, հայր ջան, էն մէկն էնպէս բեմուրայ եղաւ, մէկէնները գնացին, արեան ծով էր, խեղդեց բոլորին, էս մէկն էլ չօլերն ընկաւ, ես եկել եմ Աստուածածնի փէշերից կախուել:

— Լաւ ես անում, զաւակս, լաւ ես անում, բայց ուշ է արդէն:

— Գիտես, հայր ջան, չեմ թողնի, չեմ թողնի նրա փէշերը. ամեն օր էսպէս կը դամ, ես ի՞նչ եմ արել, որ էսքան սեր մենակ քաշեմ, որ էսքան ցաւը մենակ ինձ տան, մեղք չեմ, էէ, սա էլ մայր է. էս Տիրամէրը տես, տես ինչպէս գրկել է իր զաւակին, տես ինչպէս սղմում է կրծքին, խակ ես ոչ որ չունիմ, ոչ ոք: Դու գիտես չէ՞, տէրտէր ջան, չէ՞ քեզ հետ գրինք հողը արնակոլով զաւակներիս:

— Հա հա, որդի, դէ հիմա բաւական է, մնացածն էլ էգուց:

Սուսանը խաչակնքեց երեսը ու կամաց-կամաց երեքալով դուրս դնաց: Քահանան կանգնած նայում էր նրա յետևից և երբ այդ փոքրիկ, դողդոջուն ստուերն իսպառ ծածկուեց դրսի խաւարի մէջ, նա գլուխն օրօրեց խորհրդաւոր ձևով:

— Խեղճ կին, ասաց նա կամացուկ, ի՞նչ է լինելու վերջը, խելքն արդէն կարծես տեղը չէ. փառք քեզ, Աստուած, հազար բերան փառք:

Դուրսը մութ էր:

էլի գարուններ եկան, բոլորեցին Սուսանի զխով, էլի դաշտ ու ձորեր ծաղիկներով ու կանաչներով ծածկուեցին: Բակի մի հատիկ խնձորենին մի քանի սնգամ ծաղկեց և բուրմունք արձակեց իր շուրջը. պատերի նեղ ճեղքերի մէջ ճնճղուկները բուն դրեցին և ձագեր հանեցին. հօտերն ու նախիրները դաշտերը կենդանացրին, արագիւններն արդէն քանի անգամ շուեցին հեռու, հեռու և կրկին վերադարձան: Էլի աշուններ եկան իրանց միատաքամիներով և ծառերի տերևները լիզեցին, թռչուններն ահագին ու տխուր երամներով թողին ու հեռացան դեղնած դաշտերից, կռուկները վշտաւ կղզոցով սև ցեղերի վրայ հատիկներ մուրալով երկնքի երեսից անցան, բայց Սուսանի որդին չկար ու չկար:

Ամեն երեկոյ գնում էր եկեղեցի, վեց մօմը դողդոջուն ձեռքով կայցնում Տիրամօր պատկերի սեպագած, այրուած շրջանակի վրայ, ձեռքերը տարածում էր գէպի երկինք և աղօթում, աղօթում: Եւ ամեն երեկոյ աղօթքից յետոյ, երբ բոլոր ժամաւորները դուրս էին գնում, նա դառնում էր տէրտէրին.

— Սաքօն կը գայ, այնպէս չէ, տէրտէր:

— Հա, որդի, ի հարկէ կը գայ, քո այնքան արցունքը, աղօթքները...

— Բերանդ տաճար է, տէրտէր ջան, տաճար բերնիդ մեռնեմ. ասան, ասան, այդպէս ասան. դու որ ասում ես, Տիրամէրն էլ ժպտում է, յոյսը սրտիս մէջ վարդի պէս բացւում է:

— Հապա, որդի, Տիրամէրը համ խնդիրն է թողել անկատար. երկնքի դռները նրա բարեխօսութեան առաջ միշտ բաց են:

Եւ Սուսանը հանգստացած տուն էր վերադառնում:

Սուսանն անքուն է դեռ. նա նստած է և մտածում է իր Սաքօի մասին. հըր է նա այժմ. հըր չոլում, հըր ձորում, հըր այրի մէջ, կամ ժայռի տակ կծկուած: Սարերում այժմ ինչպէս ցուրտ է. նա էլ երևի թրջուած է, կրակ

չունի, ի՞նչպէս վառի, նրանք կրակ չեն անում, այն թափառականները, որ վառեն, լաւ չէ, ասում են... հիմա ի՞նչպէս մրսում է իր Սաքօն, այսպիսի գիշեր...

Բակի դուռն են թակում, Բօղարը, հոված նետուեց գէպի այն կողմը:

— Թըր՛խկ, Թըր՛խկ...

Սուսանը ցնցուեց ու դողաց բոլոր մարմնով, բայց ինքն էլ չիմանալով ինչու, մի վայրկեան մեխուած մնաց իր տեղում անշարժ և ամբողջապէս լսողութիւն դարձած, բերանաբաց, շնչակտուր. նա լսում էր, թէ ինչպէս շունը կատաղաբար շանգոռում է դուռը, — Թըր՛խկ, Թըր՛խկ, խրփում են դրսից:

— Ո՞վ է... հի էս դու...

— Ես... ես Աստուծոյ մարդ եմ... անմնաս ու անպէտք. դողում եմ ցրտից, թրջուած եմ. հեռուից եմ գալիս... անձրևի տակ մնացի, մալթը վրայ հասաւ սարերում, նոր հասայ. ես անպէտք մարդ եմ, Աստուծոյ արարած... Տես, դողում եմ, մի տեղ, մի կրակ, մի ճար, Տիրամօր սիրուն...

— Տիրամօր սիրուն, կրկնեց Սուսանը մեքենայաբար, մի վայրկեան լուեց, յուսահատ դայրոյթով կրծոտեց շրթունքները մրմնջալով.

— Նա չի, նա չի, ճ, անողորմ մարդ:

— Չար գիշեր է, շարունակեց անծանօթը, խեղճին հի տեղ կը տայ, քանի՞ դուռ եմ թակել, բացող չկայ, վախեցում են, ես անպէտք մարդ եմ, էլի վախենում են. դէ ես էլ Աստուծոյ ստեղծածն եմ:

— Ղարբի տէր եմ, դու էլ ղարիբ ես, ներս արի, ասաց նա վերջապէս:

— Տիրամէրը համնի ղարիբին:

— Հա, Տիրամէրը ղարիբին. սուս, Բօղար, սուս, մի դայրացիր, ի՞նչ անենք, Աստուծոյ ստեղծածն է, խեղճ է, անճար է. Տիրամէր, բոլոր անճարներին, բոլոր տառապեալներին հասիր, յետոյ նրան, մրմնջում էր պառաւը ցե-

խերի միջից դանդաղութեամբ քայլերով և օտարականը հետևում էր նրան:

Ներս մտան. ձեթի ճրագը պլպլում էր. պառաւը դարձաւ, նայեց օտարականին: Ծեր մարդ էր, սպիտակ մաղերով ու միրուքով. խղճուկ զգեստները ողջ թրջուած՝ ծըլանքներից ջուրը կաթկաթում էր: Նա դողում էր ցրտից ամբողջ մարմնով: Նրա մի ուսից կախուած էր մի պարկ, կիսով չափ լի հացով, իսկ միւս ուսից մի երկար բան, որ սազի էր նմանում: Սուսանը նայում էր ուշադրութեամբ:

— Աշուղ ես, հարցրեց նա:

— Ձէ, մէրիկ, աշուղ չեմ, այլ գղրար, ես թափառում եմ գիւղից գիւղ, դռնից դուռ, գզում եմ բուրդ ու բամբակ, ով տալիս է. այս էլ աշուղութիւն է, մէրիկ. տես, ես զարկում եմ այս լարին, նա ցոյց տուեց իր գործիքը, և նրա հաստ լարը լաց է լինում իմ հարուածների տակ, և լալով բուրդ է գզում, այդ լացի զնով, սև օրով ես ապրում եմ. ի՞նչ անեմ. մէրիկ, ջիւաները արնակոյլ եղան մեր վէրան աշխարհում, ես եմ մնացել, ծեր օրերիս, մէրիկ, անպէտք եմ. Աստուած հոգիս չի առնում, որ աղատուեմ: Օտարականը վար դրեց իր պարկը, ցած բերեց ուսից գործիքները, մօտեցաւ թոնրին, կծկուեց ու մնջեց: Լուսացաւ. անձրևը դադարեց. բացուեց աշնանային մի ցուրտ ու պայծառ օր: Մարդիկ դուրս սողացին բնակարաններից: Սուսանի հիւրը նոյնպէս պատրաստուած էր դուրս ընկնելու իր գիշերային ապառառանից: Նա դանդաղութեամբ վերցրեց իր պարկը, կախեց ուսից, առաւ նաև բուրդը զգելու գործիքը և դարձաւ Սուսանին:

— Շէն մնաս, մէրիկ. օջաղդ վառ մնայ: ✓

— Գնում ես:

— Հա, գնում եմ ցնցոտիներս ու անպէտք զրուխս երկրէ երկիր, գիւղէ գիւղ, դռնէ դուռ քաշ տալու, մինչև մի տեղ շանսատակ լինեմ ու մաշուած, արորուած ոսկորներս հանգիստ առնեն: Եւ մինչ օտարականը խօսում էր, պառաւը մտածում էր, տեսնես սա չի՞ տեսել նրան, էն սարերի արծուին:

— Լսիր. դու շատ տեղ ես ման եկել:

— Շատ, խիստ շատ:

— Պառաւը զուլսը քաշ գցեց ու լուեց:

— Ինչո՞ւ ես հարցնում, մէրիկ:

— Է՛հ, հէնց էնպէս, տեսնում եմ, որ շատ տանջուած ես:

— Հա, մէրիկ, տանջանքը իմ եղբայրն է, մենք միասին ծնուեցինք, իսկ այժմ էլ անբաժան ենք:

— Լսիր, դու սարերում արծիւ տեսել ես, հարցրեց Սուսանը: Նրան, թուաց, որ այս օտարականն էլ պիտի հասկանայ, որ արծիւը նա է, Սաքօն է:

— Բան չեմ հասկանում, մէրիկ, ասաց նա, ես արծիւ չեմ տեսել, սև օր շատ եմ տեսել, խեղճ ու կրակ գղրար եմ, քո յարկի տակ աղ ու հաց կերայ, թէ բուրդ ունիս, բեր դգեմ, գնամ իմ ցաւը հողամ: Պառաւի աչքերը փայլեցին. նրա գլխով կարծես մի լուսաւոր միտք անցաւ. որդու անկողինը, այդ ի՞նչպէս է, որ նա մոռացել է:

— Բո՛ւրդ, հա, բուրդ ունիմ, ինչ լաւ ասացիր, որորմի հօրդ, գզելու բուրդ, որ փափուկ լինի, էնպէս չէ, որ դղեն, բուրդը փափուկ կը լինի, անկողինն էլ լաւ. մատերովս եմ քրքրել, բայց այդ քիչ է: Եւ նա ծալքից ցած բերեց որդու անկողինը, քանդեց, բուրդը դուրս թափեց գղրարի առաջ:

— Այ, գղիւր, զարկ, լաւ զարկ լարիդ. թող փափկի: Օտարականը գործիքը ցած բերեց ուսից, հացի պարկն էլ մի կողմ դրեց, ծուռիկ չոքեց և սկսեց զարկել իր գործիքի հաստ լարին: Բուրդը զգուած էր ամպերի պէս՝ քուլա քուլա բարձրանում, իսկ լարն ասես լալիս, հեծում էր նորա հարուածների տակ:

Սուսանը լուրթեամբ և հիացմունքով նայում էր: Գործը շարունակուում էր, գղրարն այս անգամ և՛ զարկում էր, և՛ երգում, կարծես իր լարի հետ մէկ տեղ հեծեծում էր ու լալիս. նա ասում էր. «Գարահիսար լերան կրծքին նա էլ ընկաւ վիրաւոր, կուրծքը պատուած, սիրտը խոցուած, չար թշնամու զնդակով. մէոտ լերան լերկ կա-

տարից վար սլացիր սև արծիւ, թևերդ բաց, լայն թևերդ ու ջիւանին հով արա:

«Խոցուած սրտից մուգ արիւնը կաթիլ կաթիլ կը ծորայ, ան, ջիւանի կեանքն է հոսում ցաւոտ կրծքի լայն վերքից. ժէռոտ լերան լերկ կատարից վար սլացիր, սև արծիւ, թևերդ բաց, լայն թևերդ ու ջիւանին հով արա»:

Սուսանը լսում էր սկզբում ուշադրութեամբ, բայց կամաց-կամաց նա կարծես մի մեծ սարսափի առաջ աչքերը չռեց ու գունատուեց:

—Այդ ի՞նչ ես երգում... այ մարդ:

Օտարականը գլուխը բարձրացրեց, դործը թողեց. նստում էր զարմացած այս կնոջ յուզմունքի վրայ և կարծես խօսք չէր գտնում պատասխանելու:

—Սուս, սուս, անողորմ, շարունակեց Սուսանը, թող այդ սև արծուի երգը, ես սեր չեմ ուզում:

—Տէր Աստուած, այդ հին բան է, շատ հին, ամենքը գիտեն, հին երգ է, ամենքն են երգում:

—Հի՛ն է... Սուսանը կարծես մի փոքր հանգստացաւ, որ «բանը» այնպէս հին է:

—Հին է, մէրիկ, քանի՛ տարի է ինչ երգում են ամեն տեղ:

—Ո՞վ է, ո՞վ է այն ջիւան վիրաւորը:

—Չգիտեմ, արար աշխարհ գիտէ Գարահիսարի բանը, և աման բան էր. վերան մնայ Գարահիսարը. քանի՛ սն էին...

—Ո՞վ է ջիւանը, քեզ ասում եմ, անողորմ...

—Մի՛թէ չգիտես, Սաքօն է:

—Սաքօն... ու՛հ, անաստուած, նզովք քո շրթունքներին, քո եկած ճանապարհին, քո ծննդին... սուտ է, սուտ է. Տիրամայրը կայ, աղօթքս, մոմերը, սուտ ես խօսում, չար սատանան ես դու, դուրս, դուրս, դուրս... Բայց չէ, կաց, կաց, աղաչում եմ, սուտ էր, այնպէս չէ, դու սուտ ասացիր...

Սուսանը դեռ վազվզում էր բակում խելագարի պէս, կուրծքը՝ բաց արած, չորացած ստինքները բռնած ցոյց էր տալիս երկնքին.

—Նայիր վերից, Կապուտաւոր,*) նայիր էս չորացած աղքիւրներին, քանիսին կերակրեցի սրանցով, քանիսին իմ միս ու արիւնը տուի, մեծացրի, էլ չկան, չկան, ոչ մէկը չկայ... Մէկը Սաքօն է, Սաքօն, էն սարերի արծիւ, էն էլ... Ի՛նչ ասաց անիրաւը... ճիշտ է, դու չտեսնիր... Սաքօն, սարը մթնեց, արծիւը սև կապեց, ճիշտ է: Բա դու ի՛նչ ասիր, ի՛նչ արիր: Մայր եմ, չէ, մայր էի, էլ մայր չեմ, ութը ծնունդ, ութը երկունք, հազար ցաւ, հազար խոց սեւաւոր սրտիս... ու՛հ... և նա ջարդուած ընկաւ խնձորենու տակ, ծեր գլուխը կախուեց կրծքին, արցունքը թափուեց, թափուեց. իսկ վերևից ծառի վերջին, դեղնած տերեւները մէկիկ մէկիկ մաղւում էին նրա գլխին և ճիւղերը մերկ ու դողդիջուն օրօրում էին աշնան սառն քամու առաջ:

Սուսանը հիւանդ է, Սուսանը մեռնում է...

—Հին բան է, որդի, հին բան, ասում էր նրա գլխավերևը նստած ծերունի քահանան, որ եկել էր հիւանդին վերջին մխիթարութիւնն ասելու, վերջին հաղորդութիւնը տալու:

—Հի՛ն բան է, կրկնում էր մեռնողը, Տիրամէրն էլ զիտէր, աէրաէր ջան:

—Աշխարհը զիտէր, որդի, բեզանից բացի ամենքը զիտէին:

—Դ՛հ էլ զիտէիր:

—Դէ, որդի, թէ քեզ էլ ասէինք, ինչ օգուտ, ցաւդ դրանով չէր թեթեւանայ. այնքան մայրեր լաց եղան, այնքան սրտեր փշրուեցին, այնքան գլուխներ սև կապեցին, էհ, ի՛նչ անենք, մեր ճակատագիրն է:

—Չէ, չէ, Տիրամէրը խաբեց, ես խռով եմ ժամից, պատարագից, Տիրամօրից, երկնքից, թող այսուհետև դժոխքի բոցերին բաժին դառնամ:

—Մի ասիր այդ, որդի, մի ասիր, հոգուդ մեղք մի անիր:

Չատկին քահանան եկաւ տունն օրհնելու, մխիթարութիւն խօսելու, մերժեց. այժմ էլ հիւանդ ընկած, ան-

*) Աստուած:

կողմնում. նա մեռնում է, չի ուզում հաղորդուել:

—Չէ, չեմ ուզում, դիտմամբ չեմ ուզում, որ հոգիս սատանայի բաժին դառնայ: Ես կը կանգնեմ Աստուծոյ դահլի առաջ և Տիրամօրից պանգատ կ'անեմ և յետոյ այնպիսի բաներ կ'ասեմ, այնպիսի բաներ: Այ, էս չորացած ստինքներս ցոյց կը տան ու կասեմ՝ ի՞նչ արիր, Տէր, մեռանք, փոթոթուեցինք, վարամ ճշացինք, աղերսեցինք, ձայներս աստղերին հասաւ և դու մեզ չհասար. հիմա տարինձ կարի կարասը, ես ի՞նչ, ես մի կտոր բոց եմ, ձգիր ինձ կրակի մէջ, բոցը բոցին ի՞նչ կ'անի. հա, կարի կարասը, ես այնտեղ կը պլպլամ ու կը վառուեմ ու կը սպասեմ, որ ինձ նման սեւաւոր բոլոր մայրերը բոց դառած հասնեն ինձ և ամենքս միասին հրդեհ կազմենք, այնպիսի հրդեհ, որպիսին վառումն է, վէրան սև վաթանում*), թող երկինքն էլ վառուի նրա պէս, թող երկինքն էլ մոխիր դառնայ, տար, տար, ինձ կարի կարասը, ես բոց եմ, մի կտոր կրակ: Այ, այսպէս կ'ասեմ:

—Որդի, աղաչում եմ, ասաց լացակամած քահանան, այդ ի՞նչ ես ասում. տես, էս ծեր տեղովս ես քեզ աղերսում եմ. մի ասիր այդ, քեզ համար ես էլ պատասխանատու եմ Աստուծոյ առաջ:

—Պատասխանատու եմ, դու էլ. Տիրամէրը խաբէց, մայր էր, սիրտ պիտի ունենար, բայց խաբէց, ինքը երջանիկ է, ինքը զաւակը կրծքին սղմած ունի, իսկ ուրիշին խաբէց...

—Տիրամէրը:

—Հա, Տիրամէրը:

—Նայիր այստեղ:

Քահանան ցոյց տուեց իր Աւետարանը, նրա երեսի խաչելութիւնը: Խաչուած Քրիստոսի ոտների տակ սգում էր Աստուածածինը մի խուրձ սրեր մխուած սրտում:

—Ճանաչում ես, շարունակեց քահանան մատը դնելով Աստուածածնի վրայ. սա էլ է Տիրամէրը:

*) Հայրենիք:

Պառաւր նայում էր աչքերը լայն, բերանը բաց, զարմացած:

—Նայիր, նայիր, երկար նայիր, ասում էր քահանան, դու միայն երջանիկ Տիրամէրն ես տեսել, տես և այս սգաւոր, այս զժբաղդ մայրը: Պառաւր ձգուեց առաջ շրնշակաւոր, դողդոջուն ձեռքերը մեկնեց և բռնեց Աւետարանը, մատերեց աչքերին:

—Տես, քանի սուր է մտել սիրտը, չէ՞ այն էլ նրա որդին է խաչուած վերելում:

—Հա, հա, նրա որդին է խաչուած:

—Նա մեռնում է աշխարհի համար, մեր բոլորի համար:

—Նա մեռնում է մեր բոլորի համար... Իսկ իմ Սաքօս...

—Սաքօն, որդի, էհ, նա էլ մեր սև ու վէրան աշխարհի... Սյդպէս է, որդի, մայրերը ծնում են երկու նիւթ, պահում են ցաւերով, մարդակեր աշխարհը ցանում է, ցանում, ի՞նչ անեն:

—Մայրերը ծնում են երկու նիւթ, պահում են ցաւերով ու աշխարհը տանում է, հա, հա, տանում է անողորմ աշխարհը:

—Սաքօն էլ գնաց, ուր ասեմ են գնացել նրանից առաջ, եւ ուր ասեմ էլ կ'երբան նրանից յետոյ, ինչ անենք:

—Սաքօն էլ գնաց, ուր սա է գնացել, հա, տէրտէրջան, էս խաչի մեռնողը:

—Հա, որդի, նոյն ճանապարհով, աշխարհի համար:

—Մեղայ Աստուծոյ, մեղայ Աստուծոյ, ես մեղաւոր եմ, — պառաւր ձայնը կերկերաց, արցունքները թափուեցին, նա Աւետարանը սղմեց շրթունքներին մրմնջալով.

—Խեղճ մայրեր, խեղճ մայրեր...

Ա. Անարոնեան

65. ՈՂՈՐՄԱԾ ԵՂԵՔ

Երբ ձեր հոյակապ, շքեղ տներում
Անթիւ զարդարանք ձեզ շրջապատած—
Գոհար, աղամանդ, դիպակ, արբեշում,
Դուք ծիծաղում էք՝ կեանքից լիացած.
Եւ այդքան դանձերն առատ ու անբաւ,
Ձեռն էլ շլացնում ձեր աչքը բնաւ.
Երբ դուք բաղդաւոր, «կենաց բաժակներ»
Ուրախ պարպում էք փարթամ խնջոյքում,
Ասացէք դուք ինձ, ով մեծատուններ,
Այդ զուարթ ժամին դուրսը, փողոցում
Դուք նկատում էք անձար աղքատին՝
Հալով նայելիս ձեր լուսամուտին:
Խղճուկը քաշուած փողոցի անկիւն,
Քաղցած նայում է նա ձեր խնջոյքին
Եւ խուլ մրմնջում. «Ահա լիութիւն,
Առատ բարիքներ, ահա խնդաղին
Եւ պայծառ օրեր, և վիճակ խաղաղ,
Ահա ամեն ինչ—կեանք, վայելք, ծիծաղ...
«Իսկ ես... ես թշուառ, ես մերկ, անօթի,
Իմ օթեանը խարխուլ ու մըթին,
Վայ ինձ... ես մի այլ դառն վիճակի
Դատապարտուած եմ երկրիս երեսին.
Կինս թոքախտում, տանս հոգս ու ցաւ,
Խեղճ զաւակներս քաղցած ու ծարաւ...
«Եւ շատ քչերին տուած է կեանքում
Վայելել օրեր լի՝ երջանկութեան.

Անարդար բախտը կեանքի խնջոյքում
«Ապրիր»—ասում է հարուստ մեծատան.
Իսկ ինձ—«դու հեռու, դու բախտին օտար»,
Անվերջ երազիր բախտալից աշխարհ»...

Օհ, նա, միայն նա կարող է ըզգալ,
Թէ ի՞նչ ասել են այս դաժան խօսքեր,
Ով ինքն է եղել թշուառ, տառապեալ...
Քայց դուք, դուք, բախտի հարուստ ընտեալներ,
Ձեզ ի՞նչ փոյթ... ձեր կեանքն առատ է, լեցուն,
Ողորմած եղէք, Աստուծոյ սիրուն:

Ողորմածութիւնն մայր է որբերին,
Մայր նոցա, որոնք իրանց սև բախտին
Խորթ մայր են կոչում: Եւ այնտեղ, ուր միշտ
Տիրում է տանջանք, ցաւ, կարիք ու վիշտ,
Սյնտեղ է նա միշտ թռչում, սլանում
Եւ մարդկանց աչքից արտասուք սրբում:

Աղերսում եմ ձեզ յանուն որբերի,
Հալածուած բախտի անողորմ վճռով.
Թող մարդս բարի, ողորմած լինի.
Թող նա զթառատ, սիրաբուխ սրտով
Իր ճոխ դանձերից և՛ հէք թշուառին
Ձերմ կարեկցութեամբ միշտ հանէ բաժին:

Ողորմած եղէք: Ահա գործ վսեմ...
Երբ անտէր մի որբ կամ ծեր մուրացկան
Ձեր զրուան առաջ ահով, տխրադէմ,
Լուռ սպասում է ձեր ողորմութեան,
Եւ դուք մընում էք անհոգ, անտարբեր—
Դուք Տիրոջ սիրտն էք խոցում, հարուստներ:

Ողորմած եղէք, որ հօր Աստուած
Ձեզ և ձեր որդոց լինի պահապան,
Որ ձեր ամբարներ ցորենով լցուած՝
Նըրա օրհնութեամբ անսպառ մընան.

Ողորմէք... և ձեզ ամենայն գիշեր
Կ'այցելեն պայծառ, սիրուն երազներ...

Ողորմած եղէք, որ մահուան ժամին
Որբին, անձորին ձեր տուած սուրբից,
Հանդերձեալ աշխարհ դուք տանէք բաժին,
Որ նա, ում այստեղ կեանքն էր ողբալից,
Նա կարողանայ ձեր դրոշմ մօտով
Անցնել աննախանձ և խաղաղ հոգով:

Ողորմած եղէք, որ ապրէք զուարթ,
Որ տիրոջ սիրոյն լինիք արժանի,
Ողորմէք անվերջ, ողորմէք առատ...
Ջերմ աղօթքները տառապեալների
Զոհում են այնտեղ, այն սուրբ օթեան,
Ուր աղքատութեամբ հօգը ենք միայն...

Վ. ՀԻՔՑՕ. Թարգմ. Աղ. Ճատուրեան

66. ԱՐԾԻԻՆ ՈՒ ՃԻՃՈՒՆ

Հսկայ թևերը լայն-լայն տարածած
Հօգը արծիւն ուղղեց իր թռիչք
Դէպի բարձրաբերձ լեռներ սեպացած,
Դէպի անսահման կապուտակ երկինք:
Երկար սառածնեց նա խիտ ամպերում,
Քանի ոյժ ունէր զօրեղ թևերում.
Եւ վերջիվերջոյ՝ յոգնած ու դադրած,
Նա նստեց հսկայ մի լեռան կրճին,
Որի գագաթը մինչ երկինք հասած,
Սարսափ էր ազդում վերև նայողին:
Նստեց նա հանգիստ, անվախ, անվրդով,
Եւ շուրջը գոռոզ հայեացք ձգելով,
Իր արքայական ձայնովն ահեղ
Որոտաց ուժգին. — «Մենակ եմ այստեղ,
Մենակ ու ազատ այս լեռան վրայ,
Որպէս քաջայայտ լիազօր արքայ.

Իմ գահն է անհուն այս երկնակամար,
Որոտ ու ամպեր—ոտքիս պատուանդան.
Ո՛վ կայ աշխարհում փառքիս հաւասար,
Ո՛վ կարէ հասնել գահիս բարձրութեան»...
—Ե՛ս...

Հսուեցաւ յանկարծ մի ձայն թոյլ, բարակ,
Մեծապանծ թռչնի հէնց ոտների տակ.
—Ես՝ անձրեային ճիճու աննշան:
—«Ի՞նչպէս, դու, այստեղ, ի՞մ դէմ յանդիման.
Ասա ինձ շուտով, ճիճու անպատկառ,
Ո՛րտեղից դու այս ամպերին հասար:
Ասա, պատմիր ինձ, ի՞նչպէս, ի՞նչ կերպով»...
—Ի՞նչպէս. —սողալով, արծիւ, սողալով...

Թարգմ. Աղ. Ճատուրեան

67. ԹԷ ՇՐՋՈՒՄ ԵՄ

Թէ շրջում եմ աղմկալից փողոցում,
Թէ մտնում եմ ես մարդաշատ սուրբ տաճար,
Թէ նստած եմ ջահիլների շրջանում,—
Միշտ նոյն մտքերն ինձ յուզում են անդադար:

Ես ասում եմ—տարիք կանցնեն ու կը գան,
Եւ ամենքն, որ կանք այստեղ խլամբովին,
Պէտք է նընջենք երկրի խորքում յաւիտեան,
Եւ գուցէ, մէկն արդէն մօտ է իւր մահին:

Թէ նայում եմ մենակ կանգնած լուռ կաղնուհի,
Ես խորհում եմ—այդ նահապետն անտառի,
Որ վրկայ է իմ պապերիս մեռնելուն,
Ե՛ւ ինձ թողած՝ էլի կապրի շատ տարի:

Թէ սիրասուն մահուկին եմ փայփայում,
Մըտքումս արդէն ես ասում եմ՝ միաս ըարև.
Քեզ եմ տալիս ես իմ տեղն այս աշխարհում,
Ինձ-մահ, իսկ քեզ—զեռ կը ժպտի նոր արև:

Եւ այսպէս միշտ—ամեն օրն ու տարին
Սովորել եմ մտածածունքիս հետ կապել
Եւ նոցա մէջ ըստասելով օրհասին,
Աշխատել եմ գալիք մահըս գուշակել:

Եւ, ռվ գիտէ, ի՞նչ տեղ է մահ պատրաստում
Ինձ օրհասը—ծովում, մարտում թէ ճամբին.
Գուցէ, հանդիմ հէնց մօտակայ այս հովտում—
Նա ընդունէ իմ ցըրտացած, անշունչ դին:

Թէպէտ մէկ է, սէր էլ հանդիմ յաւիտեան,
Ո՛ւր էլ փրտի սառն, անզգայ իմ դիակ.
Բայց, ան, քաղցր էր, թէ գըտնէի գերեզման—
Սիրած երկրում—հայրենիքիս հողի տակ:

Եւ թող կեանքը, մտտաղ կեանքը սիրաւէտ
Շիրմիս ամին զուարճանայ ու խաղայ.
Եւ անտարբեր բընութիւնը իւր յաւէտ
Գեղեցկութեամբ շուրջըս փայլէ ու շողայ:
ՊՈՒՇԿԻՆ. Թարգմ. Ժատուրեան

68. Մ Ա Ր Գ Ա Ր Է

Յոգնած ու տանջուած, հոգով ծարաւի
Մութ անապատում թափառում էի.
Եւ անա այնտեղ տեսայ վեցթեան
Ելաւ Սերովրէն իմ դէմ—յանդիման.
Եւ նուրբ մասներով թեթեւ ու քընքոյշ
Շըվեց իմ աչերն, կարծես, նինջ անոյշ.
Եւ զարհուրանքով նոքա բացուեցան,
Ահաբեկ արծուի աչերի նըման.
Եւ նա ականջիս դիպաւ կամացուկ,
Եւ իմ լըսելիքն յուզեց ձայն, ազմուկ.
Անսացի երկնի սասանումն ու դող,
Հրեշտակների թըռիչք լեռներում,
Ծովի յատակին զեռունների լող,
Ողկոյզի աճումն ճոխ հովիտներում:
Եւ նա հըպեցաւ իմ սառ շրթունքին
Եւ պոկեց, հանեց լեզուս մեղսալի՝
Սովոր նենգութեան և նանիւր խօսքին.

Եւ այնտեղ դըրեց իմաստուն օձի
Թունաւոր խայթոցն իւր արնոտ ձեռով.
Եւ նա պատառեց իմ կուրծքը սըրով
Եւ հանեց սիրտըս դողդոջ, բարախուն
Եւ նորա փոխան՝ իմ բացուած կրծքում
Նա դըրեց բոցոտ ածուխ վառվռուն.
Եւ ընկած էի ես անապատում,
Որպէս մի դիակ: Եւ անա բարձրից
Անսացի Տիրոջ կոչը դէպի ինձ.
«Ե՛լ, սով մարգարէ, և լուր, և հայիր,
Եւ հըզօր կամքիս հըլու, անձնուէր,
Շըրջիր դու ծովեր, շրջիր դու երկիր,
Եւ խօսըով այրիր մարդկային սըրտեր»:

ՊՈՒՇԿԻՆ. Թարգմ. Ժատուրեան

69. Հ Ր Ե Շ Տ Ա Կ

Կէս գիշերային անհուն երկնքում
Հրեշտակ էր թռչում և մեզմիկ երգում.
Եւ լուսին, աստղեր, ամպեր խմբովին
Սըրբազան այդ երգի լուռ լըսում էին:

Երգում էր նա բախտ և երջանկութիւն
Եղեմում ապրող սուրբ ոգիներին.
Երգում էր զովեստ նա Տէր-Աստըծուն,
Եւ այդ գովեստն էր անկեղծ, սըրտալի՛:

Մատաղ էակ էր նա գըրկին տանում
Երկրային վըշտի, արցունքի համար.
Եւ երգն հրեշտակի այդ մատաղ սըրտում
Մընաց կենդանի, թէպէտ անբարբառ:

Եւ երկրիս վերայ, լեցուն փափազով,
Երկնք տառապեց այն մատաղ հոգին.
Բայց նորան երկիրն իւր տխուր երգով
Չփոխարինեց երգը երկնային:

ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ. Թարգմ. Ժատուրեան

70. ԵՐԲ ՄԵՂՄ ԾՓՈՒՄ Է

Երբ մեղմ ծըփում է արալը ոսկեշող,
Դալար անտառում սօսափում քամին.
Եւ կարմրիկ սալորն անտես, զաղտագող
Պահում է այգում, տերևի միջին:

Երբ անուշաբոյր ցօղով թարմացած՝
Ճերմակ շուշանը անպէս սիրալից,
Վառ արշալուսին կամ մութը պատած,
Ինձ ողջունում է թփերի միջին:

Երբ սառն աղբիւրի կարկաշը ձորում
Յուզիչ ցընորքով սիրտըս պաշարած,
Ինձ խորհրդաւոր երգ է թոթովում
Այն երկրի մասին, ուր ինքն է ծնած.—

Այնժամ դադարում է իմ յուզումն հոգին,
Մըռայլ ճակատիս թախիժը ցըրում.
Եւ ես զգալով բախտը երկրային,
Հոգով տեսնում եմ Աստծուն երկնքում...

ԼԵՐՄՈՆՏՈՎ. Թարգմ. Ծատուրեան

71. Լ Օ Ռ Ի

Այն Լօռու ձորն է, ուր հանդիպակաց
Ժայռերը խորունկ նօթերը կիտած՝
Դէմուղէմ կանգնած, յամառ ու անթարթ
Հայեացքով իրար նայում են հանդարտ:

Նըրանց ոտքերում դազազած գալի
Գալարում է գիժ Դե-Բեգը մոլի,
Խելագար թըռչում քարերի զըլխով,
Փըրփուր է թըքում անդուսպ երախով,
Թըքում ու զարկում ժեռուտ ափերին,
Փընտրում է ծաղկած ափերը հին-հին,

Ու գոռում գիժ-գիժ.

—Վաշ-վի՛ 22, վաշ-վի՛ 22...

Մութ անձաւներից, հազար ձեւերով,
Քաջքերն անհանգիստ հըտալիտ ձայներով
Դեի հառաչանքին արձագանք տալի,
Ծաղրում են նրա գոռոցն ահեղի

Ու կրկնում գիժ-գիժ.

—Վաշ-վի՛ 22, վաշ-վի՛ 22...

Գիշերը լուսնի երկչոտ շողերը
Հէնց որ մըտնում են այն խաւար ձորը՝
Ալիքների հետ խաղում գոռալով,
Անյայտ ու մռայլ մի կեանքի զալով՝
Ոգի է առնում ամեն բան այնտեղ,
Շընչում է, աղրում է մութն և ահեղ:

Այս աախտի վըրայ աղօթում մի վանք.
Այն ժայռի զըլխին հսկում է մի բերդ,
Մութ աշտարակից, ինչպէս զարհուրանք,
Բուի կռնին է տարածւում մերթ-մերթ
Իսկ քարի դիւից՝ լուռ մարդու նման,
Նայում է ձորին մի հին խաչարձան:

Յուլի. Թումանեան

72. ԻԳԻԹԻ ՍՊԱՆՈՒԹԻԻՆԸ

Ինչպէս մի հեղեղ վեր կենար յանկարծ,
Երկընթի մըթնած ամպերից իջնէր.
Ինչպէս փոթորիկ սաստիկ սըրնթաց,
Գիւղից սըլացան մի խումբ կըտրիճներ:

Յաւից տաքացած՝ էլ բան չեն հարցնում,
Թըռչում են, ասես ահից հալածուած,
Ու նըրանց առջև ահեղի բացում,
Թըռչում է ձորը արիւնով լըցում:
Գիւղը դատարկուեց մի աղընթարթում.
Քարափի դիւին կանգնած անհամբեր,

Լճու, սըրտատրոփ ականջ են զընում,
Նայում են ներքև... ձայն չի գալի դեռ.

Դեբեգն է միայն անդընդում յուզողաժ:
Խըլածայն ողբով սուրում գէպի ցած:

Ու մարդաստղանը գուրս եկաւ ձորից,
Դէմքը այլայլած, քայլուածքը մոլոր.
Սարսափ է կաթում արնոտ աչքերից,
Եւ կերպարանքը փոխուած է բոլոր:

Առանց նայելու մարդկանց երեսին,
Առանց խօսելու, սեակնած, գաժան,
Մօտեցաւ սրահին, կախ տուաւ սընին
Սև հրացանը, սև օձի նըման:

Պապանձուեց նոյնպէս ամբոխը մեխուած,
Ոչ ոք ծըպլտալ չի համարձակում,
Մենակ մի հողի անդուսալ կատաղած,
Հարայ է կանչում, երեսը պոկում:

Մեռած չոբանի նանն է նա՝
Յաւից խելագար բառաչում, լալիս.
Տարարմխտ ծընող, վազում է ահա,
Չորիցն է տըխուր գոռոցը գալիս:

Յովհ. Թումանեան

73. Հ Ա Մ Ե Ր Գ

Վրտակը ժայռից ներքև է թռչում,
Թափ առած ընկնում քարերի գըլխին,
Չարկում աւազին, շաչում է, ճըչում,
Ճըչում անհանդիստ, փըրփուրը բերնին:

Ինչպէս ծերունին, ձայնով պառաւած,
Չայնակցում է ժիր թոռնիկի երգին,
Այնպէս է ծերուկ անտառը կամաց
Արձագանք տալի ջըրի աղմուկին:

Սաղայն բընութեան զըւարթ համերգի
Ունկընդիրն անխօս, յաւիտենական,
Ժայռը մըտախոհ իր մըռայլ մըտքի
Նսեկից ընկած լըսում է նըրան:

Յովհ. Թումանեան

74. ԱՅՎԱԶՈՎՍԿՈՒ ՆԿԱՐԻ ԱՌՁԵՒ

Ելած՝ ովկիանի անդուսալ ալիքներ
Ծանրը յորձանքով զարկելով գէպ վեր
Լեռնանում էին գոռալով ահեղ.
Եւ մըրըրիկն ուժղին շընչում էր այնտեղ
Անեղը ու անվերջ
Տարածութեան մէջ.

«Կանգնեցէք», դոչեց վըրձինը ձեռքին
Կախարդ ծերունին յսւղուած տարերքին
Եւ լուռ, հընազանդ հանձարի ձայնին,
Մութ ալիքները՝ փոթորկի ժամին
Կըտաւի վըրայ
Կանգնած են ահա:

Յովհ. Թումանեան

75. Մ Ա Յ Ր Ի Կ Ս

Հայրենիքէս հեռացել եմ,
Խեղճ պանդուխտ եմ, տուն չունիմ.
Աղիւղ մօրէս բաժանուել եմ,
Տխուր, տրտում, քուն չունիմ:

Սարէն կուգար նախշուն հաւքեր,
Ախ, իմ մօրը տեսել էք.
Ծովէն կուգար մարմանդ հովեր,
Արդեօք բարեւ բերե՞լ էք:

Հաւք ու հովեր եկան կշտիս,
Անձէն դիպան ու անցան.
Պապակ սրտիս,— փափաք սրտիս՝
Անխօս դիպան ու անցան:

Ա՛խ, քու աեսքին, անուշ լեզուին
Կարօացել եմ, մայրիկ ջան,
Երնէկ, երնէկ, երազ լինիմ,
Թըռչիմ մօտդ, մայրիկ ջան:
Երբ քունդ դայ, լուռ գիշերով,
Հոգիդ գրկեմ, համբոյր տամ,
Սրտիդ կպնիմ՝ վառ կարօտով,
Համ ու խնդամ, մայրիկ ջան:

Աւ. Իսահակեան

76. Գ Ի Շ Ե Ր

Շղարշ ամպերն երկինքն առան,
Լուսնակն աղօտ կը շողայ,
Լուիկ ճահճում հարհանդ-մարմանդ,
Նուրբ եղեգնը կը դողայ:
Մռայլ-ափին մենակ նստած
Սիրտս անուշ կը թախծի.
Եւ անուրջում միտքս թաղուած,
Քունն աչքերիս կը հանդչի...

Աւ. Իսահակեան

77. Ձ Մ Ե Ռ

Պարզըկայ գիշեր...
Աստղերն երկնքում լուռ պսպղում են.
Լուսնի շողերը դիպել են սարի
Ձիւնոտ կողերին,— կողերը ցոլում.
Պէ՛ծին են տալիս:

Յրտաշունչ քամին
Թեքըր փռած՝ փնչում է, թռչում,
Սառած երկիրը՝ ճաքում-ճաքճքում,
Ձեան հատիկներով քարափի կուրծքը

Ծեծում ու ծեծկում...

Անծայր ճանապարհ...
Առաջ եմ գնում,— ուր.— ես չգիտեմ,

Սառցյց ու ձմեռ,
Առաջ եմ գնում անյոյս, անընկեր,
Քամի՛ ու դիշեր.
— Ա՛խ, եթէ յանկարծ յոյսս շողշողար,
Նա ինձ ողջունէր...

Աւ. Իսահակեան

78. Մ Ա Ճ Կ Ա Լ

Մաճկալ ես, բէղարած ես,
Առը շուռ տուր, շուռ արի.
Ծովի պէս քրտընած ես,
Եզներն արձակի, տուն արի:

Կաթի սերը բաշել եմ,
Դրել եմ հովին՝ սառի.
Ալ զոգնոցս փռել եմ,
Արի թառլան, թը՛ռռ արի:

Դադրած, բէղարած եմը ջան,
Ամպերն ելան, դէ՛հ, արի,
Բէղարած ջանիդ զուրպան,
Ծախց թե ան, թէ՛դ արի:

Աւ. Իսահակեան

79. Թ Ա Ր Թ Ա Ր

Մռայլ, ահաւոր ձորի անդնդում
Թաթարը անվերջ գոչում է, թնդում.
Հսկայ վիշապի նման: Կատաղած՝
Առաջ է վազում յուղուած, փրփրած.
Առաջ է վազում նա գալարուելով՝
Գետնի ապառաժ կուրծքը ճեղքելով,
Բարձր մոնչում, գոչում է ուժգին,
Իր անեղ ձայնով տատանում չորողին.
Շարժում է տեղից լեռնոտ գետափը,
Ծեծում ու քերում ժեռ ու քարափը:

Նեղուած ավերից դաժան, անողորձ՝
Գետը զայրացած բառնում է բողոք.
Բայց այնտեղ ահա ծառերը դալար
Երկու ավերից կազմել են կամար
Եւ խոնարհուելով՝ կարգում են յորդոր,
Որ հանգստանայ գետը ահաւոր.
Արեն էլ շողքը կապոյտ երկնքից
Գցել է ներքև ճիւղի արանքից,
Ջուրը փայփայում, հետը խաղ անում...
Սակայն նա դարձեալ աղմուկ է հանում:

Եւ անգնդախոր ձորի եզերքին,
Ուր ամբառնում են ծառերը երկին,
Նեղ, օձադադոյտ շաւղի վըրայով,
Տես, կարաւան է ընթանում ահով:
Ձորը բաց աշած անեղ բերանը՝
Ուղում է կուլ տալ ողջ կարաւանը.
Մի թեթև շարժում, անդգոյշ մի քայլ—
Նա կը գլորուի անդունդը մռայլ.
Ջայրագին, յուղուած Թաթարը այնտեղ
Խեղդամահ կ'անի իր զոհին անմեղ...

Յար. Թումանյան

80. Լ Ա Լ Ի Ա Ր Ս Ա Ր Ը

Ծագում է մանուկ արեւ դարնան
Կովկաս լեռների ձիւնի պառնէշից,
Ջարթնում են մէկ-մէկ սարերն աննրման
Ջմրան անվրգով քնի մշուշից.

Ահա Լաւարի վիթխարի ուսին
Բազմում է արիին թարմացած ուժով,
Սարեր ու ձորեր իրար երեսին
Նայում են, ժըպտում ամպի մշուշով...

Վերջին ձիւներն էլ ահա հալ ընկան,
Արտասուեց իսկոյն լեռների հսկան.

Ամեն մի ձորից աղբիւր է հոսում,
Ամեն մի թփից բխելով է խօսում:

Եւ դալար հովիտ, և՛ ժայռի կրքեր
Արձագանք տալով դարուն են հընչում.
Ջմրան փարախից հովուական երգեր
Չեփիւնի թևով սարերն են թռչում:

Ծաղկալից աշխարհ անվերջ ձորերի
Բացում է, ժըպտում կոկոնից զըւարթ.
Փարթամ գեղութեան ողին Գուգարքի
Շընչում է դարնան բոյրով անարատ:

Ամպերն էլ իրար համբոյրներ աալով,
Ջըւում են կայտառ, Լաւարը գըրկում,
Առաջին անգամ թռնդ սրոտալով,
Գուգարք աշխարհին ողջոյն են երգում:

Եւ հայրենիքում փայլակ-կայծակի
Գիշերուայ դրոշմած գաղտնի համբոյրներ,
Երգում են երկրին սէրը երկնքի,
Դողում են սիրուց սարեր ու ձորեր:

Եւ խորհրդաւոր մի թովիչ ձայնով
Խօսում են նըրանք, իրար հետ փաբում,
Երգում են, խընդում, հազար բերանով
Լաւարի վիթխարի հասակը գոփում:

Վ. Միրաբեան

81. Ս Ա Ր Գ Ն Ա Լ Ը

Անհ գարնան հեա և շարան-շարան
 Դաշաավայրերից դէպի գով սարեր
 Ձգուեց սայլերի, ուղաերի քարւան—
 Փախչում են շոքից թէ թուրք, թէ հայեր:
 Թընդում են ձորում գանգի հնչուններ,
 Ձիերի խրխինջ, պայտերի դոփիւն,
 Մէկ-մէկի կըցած անվերջ քարւաններ
 Քաշում է նաուր, ահեղ մենչում:
 Ո՛րը աանում է ալաչխի քէշան,
 Կուծն ու խնոցին, ճիպոտն ու չաթան.
 Ո՛րն էլ զարդարուած գիր ու փնջերով
 Օրօրւում, անցնում լեռան լանջերով:
 Բայց նառն ինքնագոհ քայլում է հանդարտ,
 Բոժոժ ու զանգեր վըզին ու կըրծքին,
 Եւ օրօրելով կապերտներ ու զարդ,
 Գեղեցիկ հարսն է նա տանում մէջքին.
 Մերթ բարկանալով, կանգնում է հպարտ,
 Մերթ փրփուր թափում կատաղած բերնով,
 Մերթ երկար շուրթը կախելով բարդ-բարդ,
 Նա պարծենում է գեղեցիկ բեռով:
 Բռնել է ճամբէն թունդ իրարանցում,
 Դոփում են ձիեր, սանձերը կըրծում—
 Ազնիւ մետաքսից ոսկեթել գործած,—
 Ազաջարիներ թամբերին զըցած,
 Հուժկու կըրծքերից կապած թալիսման,
 Արևելեան ճոխ արծաթն ու ոսկին,
 Ճերմակ դաթիբան, քօղն ամպի նման
 Փըռփռում են սիրուն հարսների դէմքին:
 Լեռների տօնն է. մարդ և անասուն
 Ուրախ երգերով դիմում են սարեր,
 Մոռնալով ձմրան քաշած վայնասուն,
 Ծաղիկ փնջելով անցնում են ձորեր.

Անցնում են արագ քոչ-քոչի միջով,
 Գարնան արևից փայլում են դէնքեր,
 Եւ թարմ կենսաբոյր թաւիշ կանաչով
 Բացւում են, ժըպտում սարւորի դէմքեր:
 Փոքրիկ երեխան սինդ մէջքին կապած՝
 Խեղճ հովուի կինն էլ վագում է ուքով,
 Օղնում է մարդուն՝ գոհ և սըրտաբաց
 Բախաի որոշած ծանր վիճակով:
 Մայում են, բայում գառնն ու մաքին,
 Թընդում կովերի, հորթերի բառաչ.
 Իսկ տըրնդալով գոմէշը ձագին
 Կանչում է՝ դանդաղ վագելով առաջ:
 Վագում են յոգնած շները հօտի,
 Եւ լեզուն հանած թանջին են տալիս..
 Լսւում է յանկարծ ձայնը լակոտի,
 Որ քոչից ընկած՝ կալանչ է գալիս:
 Քարւանի ծայրը սարերը հասաւ,
 Հասաւ ու ձուլուեց թուխ ամպերի հետ,
 Վըրան-վըրանի ետևից բըսաւ
 Ծաղիկների մէջ գոյն-գոյն, սիրաւէտ:
 Ալաչուխ, դագա, անվերջ վըրաններ
 Շըրջան կազմելով սառն աղբրի ափին,
 Խնչպէս ծեր արծուի կարկատած բըրներ,
 Յենուեցին մէկ-մէկ բարձըր բարափին:
 Դաշտեցի հայն էլ սառ ջըրի կարօտ՝
 Եկել է, դըրել բինէն այս ամառ
 Լօք, Լալար, Լեջան աղբիւրների մօտ,
 Շոքերից ազատ ապրելու համար:
 Գուգարք սարերի սիղաւէտ լանջին
 Բազմել են հայի, թուրքի բինաներ,
 Բայց դարձեալ խառնուած քոչ-քոչի միջին՝
 Դեռ երերում են ուղտի քարւաններ.
 Խըրխնջում է ձին, կովը բառաչում,
 Բուրն էլ իրանց իւրտն են ճանաչում.

Մայում է անուշ ամիկը գառան.
 Սարեր ու ձորեր նորից կեանք առան:
 Գիշերը հասաւ. մըթին է ճամփան.
 Մարում է կամաց աղմուկը քոչի.
 Առուակի ափին քարաձայններն իջան,
 Կանչում են՝ «տըղերք, ապրանք չկորչի»:
 Սայլերի ճրուռոց, ոչխար ու տաւար,
 Գըննելով ձորում գիշերն իջեան,
 Հանգիստ են առնում միւս օրուան համար:
 Կըրակի վրայ առուակի ափին
 Մի տեղ ընթերք են շաապ պատրաստում,
 Մի տեղ էլ կորած գառանն ու հորթին
 Սար ու ձոր ընկած հովիւն է կանչում.
 Մի այլ տեղ ուրախ շրջան բոլորած,
 Ուտում են նըրանք կաթն ու խորոված:
 Գիշերն էլ արդէն ֆիջում է, լըռում.
 Յողմած քոչւորին հանգիստ քուն բերում...
 Ամպի փէշերը կախած մի ծայրին,
 Լալւարն էլ կարծես նոյն վիշտն է զգում,
 Ինչպէս վիրաւոր արծիւը ժայռին,
 Թևերը փռած քոչւորին հսկում:
 Բայց Լօք սարերի կանաչ լանջերում
 Մի բինա էլ կայ, որ զեռ չի քնում.
 Այնտեղ խարոյկի շուրջը բոլորած՝
 Տեսած ու լըսած արկածն են պատմում,
 Եւ մեծ ու փոքր ահանջներ լաւած՝
 Աշուղ Գիքօյի երգերն են լսում.
 Պատմում է, երգում աշուղն անցեալից,
 Ձորերում տեսած հին իգիթներից.
 Կըրակին գըցած կաղնի մեծ գերան՝
 Սարւորն էլ արթուն լսում է նըրան:

Վ. Միրաքեան

82. ՀԱՄԲԱՐՁՄԱՆ ԳԻՇԵՐ

Սարերին բազմեց սեահեր գիշեր
 Աստղերը ճակտին
 Ու քանդեց-թողեց ծամերը սև-սև
 Շաղ առեց չորսդին:
 Հէքեաթի նման աղբիւրն է հոսում
 Գիշերուայ գիւթիչ շուրթերի վրան,
 Կարծես թէ խորքից Աստուած է խօսում,
 Եւ աշխարք գիւթուած լսում է նրան:
 Այն գիւթ Ճորոխի ժայռերն են ահա,
 Որ ինչպէս մթնած երկու մռայլ ամպ
 Կարծես զիմարգել երկու աժգահայ՝
 Իրար են նայում կանգնած պատահմամբ:
 Այն գիւթ Ճորոխն է, որ ահեղ ձորում
 Քարւանի նման չըւում է իր չուն,
 Որ մէկ գոռում է, մէկ նուազ մարում,
 Պարելով ճամբայ խաւարի միջում:
 Հանգչում են, հալչում ձայներն աշխարհի,
 Հնչում է ժամը խորին պապանձման,
 Դիզում են, կապում ջրերը երկրի
 Եւ ահանջ դնում գիշերն Համարձման:
 Սիրուն հարսի պէս զուգուած են ծաղկունք,
 Մնում է անտառն ուրախ հարսանիքի,
 Մինչև որ երկնից կ'իջնի սուրբ մի տուրք,
 Կը խօսեն բոլոր, փարուին մէկ մէկի:
 Դերննիկ Դէմիրջեան

83. Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

Կառավարութիւնը հին հայոց մէջ

Կառավարութեան սկիզբը խոր հնութեան մէջ ծածկուած է: Իւրաքանչիւր ժողովուրդ, երբ միասին հաւաքուած են՝ ընկերութեամբ կեանք վարելու համար, պէտք է կարգաւորեող կառավարութիւն ունենայ որոշ օրէնքներով:

Բայց կառավարութեան մէկ կամ միւս ձեւը կախուած է երկրի դրութիւնից, ժողովրդական կեանքի հանգամանքներից և շրջակայ ազգերի բնաւորութիւնից: Պատմութիւնից տեսնում ենք որ ժայռոտ, աւազոտ, քարքարոտ տեղերում և ծովային ափերի մօտ բնակող ժողովուրդները, իրանց չոր ու ցամաք երկրի պատճառով, շուտով ստիպւում են դաշտային երկիրները ասպատակել՝ կողոպտւած անելու դիտաւորութեամբ: Այսպիսի ժողովուրդների մէջ բնականաբար գերագոյն իշխանութիւնը անցնում է հէնց սկզբից այն գերդաստանի ձեռքը, որից դուրս են դալիս քաջասիրտ և յաջողակ առաջնորդներ. կազմւում է ժառանգական հարստութիւն. և միապետական իշխանութիւնը անգլուխ կերպով հաստատութիւն է ստանում: Ուրիշ բան է պատահում հովտական ու երկրագործական ժողովուրդների մէջ: Այստեղ առանձին գերդաստաններ են միանում և ցեղական ընկերութիւններ են կազմւում առանձին ցեղապետների պաշտպանութեան տակ, որոնց սլաւութն է հովուել իրանց ցեղը և պաշտպանել նրա սեփականութիւնը և աշխատանքի պտուղը անիրաւութեան դէմ: Այստեղ արիւնակից գերդաստաններ կամաց-կամաց ցեղական ընկերութիւններ կազմելով՝ գերդաստանի հօր ի-

րաւունքներն էլ անցնում են ցեղապետին և այսպիսով կազմւում է կալուածական կամ տանուտիրական կառավարութիւն, որ հայոց էլ իբրեւ հովուական ու երկրագործական ժողովրդի, սեպհական էր սկզբնական ժամանակում: Մեր առաջին նահապետները, մինչև Արամը, ժողովրդեան համար ոչ այլ ինչ էին, բայց եթէ հայրեր, որոնք խնամում էին իրանց ցեղը այնպէս, ինչպէս որ գերդաստանի հայրը հոգում է իր որդւոց պիտոյքը, կամ ինչպէս այժմեան գիւղական կեանքում տանուտէրը կամ ծերը կառավարում է իր գիւղը: Չանազանութիւնը միայն նրանում էր, որ մեր նահապետների մէջ միշտ կար մէկը, որ ժառանգութեամբ ստանում էր ազգի ընդհանուր կառավարութիւնը և որի հովանաւորութեան տակ գտնւում էին միւս բոլոր ցեղապետները: Այս առաւելութիւնն ունէին Հայկից յետոյ ուղիղ գծով յաջորդող նահապետները, որոնց տանուտիրական իրաւունքների ընդհանրութիւնը հիմնւում էր ժառանգական սեպհականութեան վրայ, որով մէկը, իբրեւ գլխաւոր նահապետ, իր ուղածին պէս կամ հին սովորութեան համեմատ՝ բաժանում էր կալուածները արիւնակից ցեղերին: Բայց այս գլխաւորութիւնը այնպէս անզգալի էր, որ երբեմն գլխաւոր տանուտէր նահապետը իր հայրերից իրան ժառանգութեամբ ընկած երկիրը թողնում և ուրիշ տեղեր էր գաղթում: Այսպէս՝ Ամասիան թողնում է Արմաւիրը և գնում է Մասիսի ստորոտը գաղթում, Գեղամը դաղթում է Սևանայ լճի ափերը և այլն կողմերը իրան սեպհականում: Արանից երևում է, որ գլխաւոր նահապետի իրաւունքը շատ չէր զանազանւում երկրորդական նահապետների կամ ցեղապետների իրաւունքից:

Այս տանուտիրական խաղաղ ու պարզ կառավարութիւնը տեւեց հայոց մէջ մինչև այն ժամանակ, երբ Հայկի սերունդը սկսեց շփուիլ զրացի ազգերի հետ, որոնց յարձակմունքներից պաշտպանուելու համար՝ հարկ էր բոլոր ցեղերը միացնել և մէկ մարմին կազմել նրանից՝ մէկ անձի հրամանի և իրաւունքների տակ: Այս բանը կատարեց

Արամը, որ միապետական իշխանութեան սկիզբը դրեց Հայաստանում: Արամի հաստատած միապետութիւնը ժողովրդական կեանքի հանգամանքներից բղխելով և ոչ իշխանական փառասիրութիւնից՝ արդիւնաւոր հետեւանքներ կ'ունենար հայոց համար, եթէ Ասորեստանի տիրապետութիւնը չընդհատէր այդ բնական ու պարզ կառավարութիւնը: Նինուէի թագաւորները ուրիշ նահանգների պէս, Հայաստանն էլ կառավարեցին մինչև ութերորդ դարի սկիզբը և նրանից յետոյ էլ մինչև Պարոյր՝ բնիկ կուսակալների ձեռով, որոնց պիտաւոր պարտքն էր հարկ հաւաքել՝ մէկ մասը թագաւորութեան և միւսը իրանց պիտոյքի համար: Նրանք իրանց ձեռքի տակ ունէին բազմաթիւ դատաւորներ, որոնք ցրուած էին երկրի բոլոր նահանգներում և փոքրիկ դաւառներում: Այս վերջինները ունէին իրանց տեղական կառավարիչները, որոնք առանձին խորհրդի միջնորդութեամբ հոգում էին ժողովրդի պիտոյքը:

Տարակոյս չկայ, որ այս վարչական ձեւ առանց ազդեցութեան չմնաց հայոց կառավարութեան վրայ Պարոյրի և նրա յաջորդների ժամանակ, որոնց կառավարութեան եղանակի վրայ թէև ոչինչ չենք իմանում, այնուամենայնիւ հաւանական է, որ սրանց կամ աւելի ճիշտ՝ Տիգրանի ժամանակ, մտած լինին հայոց մէջ առաջին կարգաւորեալ կառավարութեան ձևերը՝ բարեկարգ դատաւորներով, պիտաւոր օրէնքներով և դաշնադրութիւններով և այլն, որոնք պարսից և յունաց լեզուով էին գրուում:

Ս. Պալասանեան

84. ՀՈՂԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ ՀԱՅՈՑ ՄԷՁ

Հայերը ի բնէ ժիր և աշխատասէր ժողովուրդ լինելով շատ վաղ ժամանակներից իրանց տուին երկրագործութեան և անասնապահութեան: Հայաստանի բերրի դաշտերն ու ճոխ արօտատեղիքը այն բնական ձգտողութեան զօրաւոր պատճառներն են: Բայց սրանից՝ զբաղաշատական

վարդապետութիւնը երկրի մշակութիւնը մարդու հարկաւոր առաքինութիւններից մինն էր համարում: Հայաստանի արգաւանդ դաշտերը տարէ ցտարի առատութեամբ տալիս էին դորեն, դարի, բրինձ, հովիտներն էլ, որոնք լի էին արօտներով, սնուցանում էին անհամար ընտանի կենդանիներ՝ ձի, ջորի, գոմէշ, ոչխար, այծ, էջ ու կով: Բացի սրանից՝ իւրաքանչիւր նահանգ կամ գաւառ կլիմայի և դրութեան համեմատ՝ տեսակ տեսակ բերքեր ու հանքեր էր տալիս. հիւսիսային արևմտեան կողմերը տալիս էին աղ և բիւրեղ, Աղձնիքը և Տուրուբերանը ունէին պղնձի, երկաթի և կապարի հանքեր, Արարատը և Սպերը ոսկի, Փայտակարանի կողմերը բամբակ, Տուրուբերանը՝ զադպէն ու մեղր, Գողթան գաւառը՝ անուշահոտ ու առատ զինի, Տայքը՝ թուղ, նուռ, սերկևիլ ու նուշ, Ուտի նահանգը՝ ձիթենի, Այրարատը որդան կարմիր ներկը. Երասխի ափերի և Սիւնեաց Փայտակարան նահանգների անտառները տալիս էին ամեն տեսակ ագնիւ փայտեր, որոնց դործ էին ածում պալատների շինութեան համար:

Այսպիսի բնական ու արուեստական բերքերով լի երկիրը, ժողովրդեան պիտոյքը լցնելուց յետոյ, բնականաբար ընդարձակ վաճառականութեան տապալէղ պէտք է բանար հայոց համար: Եւ յիշուի, հայերը նշանաւոր էին իրանց վաճառականութեամբ ամենահին ժամանակներում: Հայաստանը թէև ցամաք երկիր է, բայց իր շուրջը երեք ծով ունի և մէջը չորս երևելի գետ, որոնց միջնորդութեամբ միանում է ծովերի հետ: Ճորոխ դետով կապում է Սև ծովի հետ, Երասխ գետով միանում է Կասպից ծովի հետ, Եփրատ ու Տիգրիս գետերով միանում է մէկ կողմից ոսկիանոսի հետ, իսկ Եփրատը Ստամբուլի և Մարաշի կողմից մօտենում է Միջերկրական ծովին: Այսպիսի դիրք ունենալով՝ Հայաստանը գիւրութեամբ կարող էր վաճառականական յարաբերութիւններ ունենալ նոյն ժամանակի բոլոր ծանօթ ազգերի հետ:

Բայց ծովային վաճառականութիւնից առաջ սկսուեց հայոց մէջ ցամաքայինը. այս վերջինն էլ սկզբումը դրա-

ցի ազգերի հետ էր լինում, որոնց հետ հայերը փոխանակում էին իրանց բերքերը: Յետոյ կամաց կամաց սկսեց հեռաւոր երկրներ գնալ և աւաղակների յարձակմունքից ազատ մնալու համար՝ կարաւաններով, այսինքն՝ բազմութեամբ էին ճանապարհորդում ասիական սովորութեամբ, մինչև որ սկսան գետերի ու ծովերի վրայ գնալ: Այնուհետև ցամաքային վաճառականութիւնը, որ մեծ նեղութիւններով էր լինում, երկրորդական տեղն է բռնում և ծովայինը ընդարձակութիւն ստանում: Արեւելքում հայ վաճառականները Նրասի և Կուր գետերով գնում էին Կասպից ծովը, այնտեղից էլ Նաքսարաէս և Ոքսոս գետերով բազաթիացոյ, սոգտիացոյ, պարթեաց և հնդկաց երկրներն էին գնում և այնտեղից իրանց ապրանքները բերելով Սև ծովով՝ Յունաստան և մինչև Իտալիա էին ուղարկում: Արեւմտեան հարաւում կարաւաններով Կապադովկիայից Փիւնիկէ էին հասցնում հայ երկրի բերքերը: Տիւրքսի և Տաբսոնի վաճառանոցներում վաճառում էին հայոց երկրի բազմաթիւ ձիերն ու ջորիները, որոնց վրայ Սուրբ-Գիրքն էլ յիշատակութիւն է անում, և յետոյ տարածում էին դրացի երկիրները, մանաւանդ Պաղեստին: Նրանց տեղ բերւում էին Հայաստանի վաճառանոցները կամ, ինչպէս որ հները ասում էին, «շահաստան քաղաքները» ոսկի, արծաթ, գոհարեղէն ազնիւ կտաւեղէններ ու ներկեր, ցորեն, իւղ ու մեղր:

Աւելի յաճախ երթևեկութիւն ունէին հայերը Նինուէ ու Բաբելոն, ուր Նփրատ ու Տիգրիս գետերի միջնորդութեամբ մեր վաճառականները տանում էին Հայաստանի քիւնին, մրգեղէնները, փայտը, տախտակը և ուրիշ վաճառքները, ու նրանց տեղ բերում էին Բաբելոնի գոյնզգոյն թանկաւրին կտաւեղէնները, կերպաները, գորգերը, որոնց մասին հարեանցի ակնարկում է Մ. Խորենացին: Հերոդոտոսը այսպէս է նկարագրում Բաբելոն գնացող հայ նաւերի կազմութիւնը. «Հայաստանում, ասում է նա, նաւերի կողերը ուռիներից են շինում և յետոյ դրսից մորթով պատում են. նաւի ոչ առաջին կողմը յայտնի է, ոչ յե-

տինը սուր, այլ վահանի ձևով է բոլոր բոլորակ: Այսպիսի նաւերի մէջ ապրանք բարձելով՝ մանաւանդ գինի, երկու մարդ թի քաշելով, ասում է, տանում էին գետի վրայ»: Յետոյ աւելացնում է. «Այս նաւերի մէջ մեծեր էլ կան, փոքրեր էլ. ամենից մեծերը մինչև 1000 տաղանդ բեռն էին տանում: Իւրաքանչիւր նաւ ունի իր մէջ մէկ էջ, մեծերը աւելի շատ: Երբ որ նաւավարները Բաբելոն են հասնում և բեռը թափում, փայտն ու յարդը ծախում են, իսկ մորթերը էշերի վրայ բարձելով՝ Հայաստան են քշում, որովհետև անկարելի է գետի ընթացքին հակառակ գնալ, այնքան սրբնթաց է. հէնց այս պատճառով նաւերը փայտից չեն շինում, այլ մորթից»:

Ս. Պալլասանեան

85. ՄԵՀՐՈՒԺԱՆ ԱՐԾՐՈՒՆԻ ԵՒ ՍՄԲԱՏ ԲԱՒՐԱՏՈՒՆԻ

Ա.

Մեհրուժանը Արծրունեաց հայ իշխանական ցեղից էր: Նա շատ փառասէր էր և մտածում էր մի օր հայոց թագաւոր լինել:

Երբ մեռաւ Արշակ երկրորդը՝ Մեհրուժանը օգտուեց այդ զէպքից, դաւաճանեց իր հայրենիքին, ուրացաւ իր հաւատքը, անցաւ պարսից կողմը և դարձաւ կրակապաշտ Պարսից թագաւոր Շապուհը, որ վաղուց ուղում էր վերջացնել Հայաստանում քրիստոնէութիւնը, շատ է ուրախանում Մեհրուժանի հաւատաւրացութեանը: Նա վճռում է նրա օգնութեամբ նուաճել Հայաստանը և հայերին կրակապաշտ դարձնել: Մատնիչ նախարարին աւելի զբաւելու համար՝ նա ընծայում է նրան շատ զիւղեր, կնութեան է տալիս իր քոյր Որմիզդուխտին և խոստանում է տալ նրան հայոց թագաւորութիւնը՝ եթէ միայն հնազանդեցնէ իրան հայ իշխաններին և մտցնէ իր մայրենի երկրում կրակապաշտութիւնը:

Փառասէր Մեհրուժանը ուրախութեամբ ընդունում է

Շապուհի առաջարկութիւնը և ստանալով նրանից լուրջմամբիւ զօրք՝ արշաւանք է դործում Հայաստան: Նա աւերում է շատ գիւղեր և քաղաքներ, առնում է մի քանի բերդեր, գերում է հայ իշխանների կանանց, հաւատացած լինելով, որ գրանով կըստիպէ նրանց ամուսիններին անձնատուր լինել իրան: Բացի այս՝ նա շղթայակապ ուղարկում է Պարսկաստան հայ եպիսկոպոսներին և քահանաներին, որ ժողովուրդը մնայ առանց հովիւների: այրում է ձեռն ընկած դրքերը, արգելում է հայերէն խօսել և ստիպում է բոլորին պարսկերէն սովորել:

Վշտացած Ներսէս կաթողիկոսը չգիմացաւ Մեհրուժանի այս չարագործութիւններին. նա ուղեց զրանց առաջն առնել և դիմեց յունաց կայսեր օգնութեան: Գրիստոնեայ կայսրը խղճաց հայերին, տուեց Յունաստանում գտնուող թագաժառանգ Պապին՝ Արշակի որդուն, օգնականութեան զօրք և ուղարկեց նրան Հայաստան:

Շքով և հանդիսով եկաւ Պապը հայրենի երկիրը: որ անհամբերութեամբ սպասում էր իր թագաւորին. խորը խոցուեց նրա սիրտը՝ երբ նա անտաւ, որ ամենքը սգի մէջ են, երկիրը աւերակ է դարձել և նենգաւոր Մեհրուժանը տիրացել է իր թագաւորութեանը: Ունենալով պատրաստի զօրք՝ նա յարձակուեց դաւաճան իշխանի վրայ և կարճ միջոցում քշեց նրան իր երկրից:

Չարասիրտ Մեհրուժանը ուղեց իր պարտութեան վրէժն առնել հայ նախարարներից. նա հրամայեց բերդապահներին՝ պարսպներից կախել գերած կանանց և թողնել նրանց զիւկները գիշակեր թռչուններին, ապա ինքը վախկոտ նապաստակի նման փախաւ Պարսկաստան:

Պարսից արքայ Շապուհը օտարիկ չարանում է իր սկսած գործի անաջողութեան համար. նա հաւաքում է անթիւ զօրք և նոյն Մեհրուժանի առաջնորդութեամբ ուղարկում Հայաստան: Յունաց կայսրը, իմանալով այս մասին՝ անօգնական չէ թողում Պապ թագաւորին և տա-

լիս է նրան ընտիր զօրք՝ պաշտպանուելու անօրէն թշնամիների դէմ: Պատերազմը Ձիւրաւ դաշտումն էր: Երկու կողմի զօրքերը վստահութեամբ ճակատ ճակատի են տալիս: Սկսւում է կատաղի կռիւր. զէնքերի շաշիւնը, զինւորների աղաղակները դղրդեցնում են դաշտը: Հայ իշխանների մանուկները իրանց կամքով նոյնպէս վազում են կռուի դաշտը, առաջնորդութեամբ Սմբատ Բագրատունու, որ ասպետական ցեղից էր *): Նրանք խրոխտ կերպով ձի նստած, վահաններով զինաւորուած՝ յարձակում են իրանց հակառակորդ պարսիկ մանուկների վրայ և նիզակահար անելով՝ գետին են գլորում նրանց զիւկները:

Այս արիւնտանդ տեսաբանին վկայ էր Մեծն Ներսէսը, որ նստած նպատ լեռան գագաթի վրայ, ձեռքերն երկինք ամբարձած՝ խնդրում էր Ամենակարողի պաշտպանութիւնը քրիստոնեայ զինւորներին: Ահեղ էր պատերազմը. զինւորները կռւում էին անասելի քաջութեամբ, կարծես ամեն մէկը ուզում էր զարգարել իր գլուխը յաղթութեան պսակով: Յանկարծ, կռուի ամենատաք բոկէին, երկինքը ծածկւում է ամպերով, մութ է պատում չորս կողմը... Բարձրանում է սաստիկ հողմ, որ փչում էր ուղղակի պարսից դէմ: Չայն, աղաղակ է լսւում թշնամեաց զնդերի մէջ, պարսից զինւորները շփոթւում են և յուսահատուած սկսում են փախչել: Բայց Մեհրուժանը յետ է մնում փախուկ պարսիկներից. նրա ձին վիրաւորուել էր: Սմբատ քաջը շտապով վրայ է հասնում, կախաւորում է նրան և լաւ է դատում՝ չտանել նրան հայոց բանակը, որովհետեւ երկիւղ էր կրում, որ Մեծն Ներսէսը կարող էր իր մեծահոգութեամբ խղճալ դաւաճանին և ազատել նրան մահից: Այս պատճառով նա օգտւում է դէպքից, որ նոյն տեղում կրակի շուրջը նստած են եղել մի խումբ մարդիկ. վերցնում է նրանցից հրաշէկ շամփուրը և պսակաձև բուրեւով նրան կախնաւոր մասնիչի գլխով՝ ասում է. « Պսակում եմ քեզ, Մեհրուժան, որովհետեւ դու կամենում էիր լինել հայոց

*) Այս ցեղի իշխանները ասպետ էին կոչւում այն պատճառով, որ նրանք էին թագ դնում հայոց թագաւորների գլխին:

Թագաւոր. իբրեւ ասպետ դնում եմ այս Թագը քո գլխին»։
Զգիմացաւ այս տանջանքին Մեհրուժանը. նա պատժուեց
իր անթիւ չարագործութիւնների համար այս խայտառակ
մահով։

Կ. Կ.

86. Ե. ԴԱՐՈՒ ՀԱՅ ԿԱՆԱՅԻ

Իսկ թէ բոլոր Հայաստանի մէջ ընդհանրապէս ո՞րքան
են երանելի առաքինիների կանայքը՝ թէ կապուածների և
թէ պատերազմում սպանուածների, այդ ես համարել չեմ
կարող։ Մօտ հինգ հարիւրին անուն անուն ճանաչում եմ։
Թէ մեծ, թէ փոքր ամենքն էլ առհասարակ միմիայն հա-
ւատի առաքինութիւնն ունէին զգեցած. և կանանց բնա-
կան տկարութիւնը դօրացնելով մարդիկներից աւելի քաջ
և յաղթող երեւցան։

Այն քնքոյշ կանայքն առհասարակ թէ նախարարների
աղջիկներն և թէ մեծամեծների կանայքը՝ շարմղուն հացի
տեղ կորեկ էին ուտում, անարատ զինու տեղ՝ ջուրը չափով
էին խմում. կերպասի և ոսկեկար հագուստի տեղ՝ հասա-
րակ բրդէ հալաւ էին հագնում. և զանազան տեսակ ան-
կողինների փոխարէն՝ չոր խոտի վերայ էին պառկում գետ-
նի երեսին. և նոքա՝ որ առաջ քնկոտ և քնասէր էին, հրեշ-
տակների նման անքուն էին մնում։ Իւրով չօծեցին, սան-
տրով չկոկեցին իրենց գլխի մազերը։ Եւ ինչ որ անկարե-
լի է կանանց համար չկատարել, այն է՝ շատախօսութեանն
և շուտ շուտ քօյի տակից այս այն կողմ աչք ձգելուն՝
նոյնպէս յաղթեցին. և իրենց լեզուներին կապ դրին աւե-
լորդ խօսք չխօսելու համար։

Թէպէտ և ամենքն էլ ձեռնասուն սպառաւորներ ու-
նէին, բայց չէր երևում նոցա մէջ թէ ո՞րն է տիկինը և
ո՞րն աղախինը. ամենքն էլ մէկ հագուստ ունէին և եր-
կուսն էլ միակերպ չոր գետնի վերայ էին պառկում. մէկը
միւսի համար տեղ չէր ձգում. չունէին նոքա ջուկ կերա-
կուր եփոզներ և ոչ էլ փոքրերը մեծերին երեսարբիչ էին

տալիս։ Այն քնքոյշ կանանց ձեռներին սապոն չդիպաւ և
հանդէսի ժամանակ զուարթութեան համար իւր չօտեցաւ
նոցա. առաջներն իստակ ամաններ չդրին և ուրախութեան
համար բաժակախներն առաջ չեկան. նոցա դռները մի խընդ-
րակ էլ է չբացեց և պատուական մարդիկներից ոչ ոք չը-
հրաւիրուեցաւ նոցա դահլիճները. նոցա մտքից չանցաւ թէ
մի ընտանի գայեակ կամ գոնէ մի հարազատ սիրելի ու-
նին աշխարհիս վերայ։ Փոշի ու ծուխ նստաւ նորեկ հարս-
ների սրահակների և լուացարանների վերայ. և սարդի ոս-
տայններ ձգուեցան նոցա հարսնութեան սենեակներում.
նոցա սեղանի պարազաններն անշքացան, նոցա ապարան-
ները քանդուեցան, կործանուեցան և տակն ու վրայ եղան
նոցա ապահովութեան ամրոցները։ Չորացան, սևացան
ծաղկալից բուրաստաններն և գետնի հետ հաւասար եղան
գինեքեր աղիների տունկերը։ Նոքա իրենց աչքերովը տե-
սան իրենց աշխատանքի յափշտակումը և իրենց ախանջ-
ներովը լսեցին իրենց սիրելիների չարչարանքը։ Նոցա գան-
ձերն արքունիս դրուեցին. և չմիաց ամենեւին մի զարդ
անգամ նոցա երեսի վերայ։

Հայաստանի այն փափուկ մեծացած տիկիները, որ սղա-
հուել մեծացել էին զանազան կակուղ ծածկոյների տակ
և պատգարակների մէջ, միշտ բոբիկ և հետիոտս էին դը-
նում ժամ՝ աղօթելու։ Նոքա, որ երեխայութիւնից հորթի
ուզեզով և որսի փափուկ մսով էին սնուել, վայրենիների նը-
ման խոտակեր կեանք էին վարում մեծ ուրախութեամբ։
Նոցա մարմինների կաշին սևացաւ, ներկուեցաւ, որովհետեւ
ցերեկն արևից էին այրւում և բոլոր զիշերն էլ գետնի
վերայ էին ընկած։ Նոցա բերունից միշտ և հանապազ սաղ-
մոս էր լսւում. և նոցա գլխուր մխիթարանքը մարգարէ-
ների զրքեր կարդալն էր. կռիւ էին բացել և հակառակում
էին կարեւոր մեղքերին. սիրով լուացին նախանձի կապու-
տագոյն ներկուածը. ազահուութեան արմատը կտրեցին և
խոնարհութեամբ ոտնակոխ արին ամբարտաւանութիւնն ու
հասան երկնաւոր բարձրութեան։

Այն այրի կանայքը, որ նոցա մէջն էին, նորից առա-

քինութեան հարսներ եղան. իսկ կապուած նախարարների կանայքը կամաւ կապեցին իրենց մարմնաւոր ցանկութիւններն և հաղորդակից եղան սուրբ կապեալների չարչարանքին: Իրենց կեանքում՝ նմանեցան մահուամբ նահատակուած քաջերին, և հեռուից վարդապետ և մխիթարող եղան բանտարկուածներին: Իրենց մասներով աշխատեցան ու կերակրուեցան և թագաւորական ռոճիկը տարէցտարի թոշակ էին անում և ուղարկում էին ամուսիններին մխիթարելու: Շատ ձմեռներ ձիւներ հալան, գարուն եկաւ, նորեկ ծիծառներ հասան. կենցաղատէր մարդիկ տեսան այդ և ուրախացան, բայց նոքա երբէք չկարողացան տեսնել իրենց ցանկալիներին: Գարնան ծաղիկները նոցա միան էին ձգում իրենց հաւատարիմ ամուսիններին, բայց նոցա աչքերը կարօտ մնացին նոցա երեսի ցանկալի գեղեցկութիւնը տեսնելու:

Որսի բարակներն անհետացան, որսորդների ճանապարհները փակուեցան ջնջուեցան: Նոցա մարդիկների անունները բնագիրների մէջ յիշուեցան, և ոչ մի տարեկան տօն չկարողացաւ բերել նոցա հեռու երկրից: Նոցա ճաշատեղերի վերայ նայեցին կանայք և լաց եղան. և ամենայն ատեանի մէջ յիշեցին նոցա անունները. շատ արձաններ դրած էին նոցա անուանը և նոցա վերայ նշանակուած կար իւրաքանչիւրի անունը:

Նւ երբ այսպէս ամեն կողմից նոցա մտքերն ալեկոծ էին լինում, նոքա դարձեալ չթուլացան ամենեկին երկնաւոր առաքինութիւնից: Է՛լ սովորութիւն չարին հարցնելու հեռուից եկած մէկին, թէ երբ կը լինի, որ տեսնենք մեր սիրելիներին. այլ այն էր նոցա փափագն և խնդրուածքն առ Աստուած՝ թէ ինչպէս որ սկսել են, այնպէս քաջ սրբաւոր և լիքն երկնային սիրով գլուխ հանեն իրենց սկսածը:

Եղիշէ

87. ՎԱՍՍԿԻ ՎԵՐՋԻՆ ՕՐԵՐԸ

Մի հանդիսաւոր օր պարսից թագաւոր Յաղկերտ հրամայեց ընթրիքի հրաւիրել բոլոր մեծամեծներին և երեւելի իշխաններին: Հրաւիրուած էր և Վասակը: Նա հազուայն պատուական զգեստը, որ ստացել էր թագաւորից. զըլխին զրեց ոսկէ խոյրը (զլխարկը), մէջքին կապեց մարգարիտներով և ակնեղէններով զարդարուած ոսկէ գօտին, ականջները կախեց օղբոր, վզից՝ մանեակը, ուսերին զրեց սամոյրը, և բոլոր ունեցած պատուաշանները հագին՝ դնաց պալատ: Աշքունիքի բակում շղթայակապ նստած էին մի քանի հայ իշխաններ և քահանաներ: Երբ նրանք տեսան զուգուած և զարդարուած Վասակին՝ սկսեցին ծաղրել նրան և ասել. «Ո՛վ անխելք վաճառական, պատիւդ վաճառեցիր մի քանի կանացի զարդարանքների. բայց իմացիր, որ շատ շուտ կըզրկուես նրանցից»: Անցնելով դրանց առաջով՝ Վասակը մտաւ ներսի դահլիճը, որ մեծ իշխանների հրապարակն էր, և նստեց: Այս միջոցին գուրս է գալիս արքունիքից թագաւորի սենեակապետը, մօտենում է նրան և ասում. «Թագաւորն ուղարկեց ինձ քեզանից հարցնելու, թէ օր արդար վաստակներիդ համար ես ստացել այդ պատուանշանները». յիշեցրեց այն բոլոր չարագործութիւնները, որոնց համար դատապարտել էին նրան. ասաց, որ նա ապօրինի կերպով տիրեց Սիւնեաց աշխարհին, նենգութեամբ և քսութեամբ սպանել տուեց իր հօրեղբայր Վաղինակին և ինքը ստացաւ նրա իշխանութիւնը: Դատապարտեց նրան և այլ շատ բաների համար, որոնց վկայ էին բոլոր մեծամեծները: Վասակը պապանձուեց և իրան արդարացնող ոչ մի բան չկարողացաւ ասել: Այնուհետեւ մահուան վճիռ կարգացին նրա գլխին: Դահճապետն եկաւ, հանեց նրանից այն բոլորը պատուանշանները, որ ստացել էր թագաւորից, և հազրեց մահապարտի զգեստ: Կապեցին նրա ձեռներն ու ոտները, կանացաբար նստեցրին էգ ձի և տարան ձգեցին այն բանտը, ուր դանւում էին բոլոր մահապարտները: Ամեն օր գուրս էին բերում նրան հրա-

պարակ, բոլոր զօրքի առաջ խայտառակում էին և ծաղրում: Կողոպտեցին, հանեցին նրանից ամեն բան, որ ունէր իր հետ, և այնպիսի ծայրայեղ աղքատութեան մէջ էին պահում, որ իր ծառաները հաց էին մուրում և կերակրում նրան: Նա տուեց իր բոլոր կալուածները, նոյն իսկ կանանց զարդերը արքունիքին նա տուժեց, բայց էլի չըկարողացաւ հատուցանել այն բոլոր պարտքերը, որ դրել էին նրա վրայ:

Այսպէս անարգուեց Վասակը ամեն կողմից. բանաւորը նա ընկաւ ծանր ցաւերի մէջ: Մահուան հոտ փչեց նրա մարմնից, նոյն իսկ ծառաները փախան նրանից: Միայն լեզուն էր կենդանի նրա բերանում, բայց խոստովանութիւն չէր դուրս գալիս նրա շրթունքներից: Նա ճաշակեց ամենադառն մահ. իր բարեկամներն անգամ ոտի տակ տուին նրան, իսկ թշնամիները սաստիկ հարուածներով էլ չկշտացան: Եւ չգտնուեց գերեզմանի տեղ այն մարդու համար, որ կամենում էր մատնութեամբ Հայոց աշխարհի թագաւոր լինել: Նա չէր թողել իր կեանքում ոչ մի չարութիւն, որ արած չլինէր, բայց և չմնաց ոչ մի չարչարանք, որ չանցնէր նրա գլխով մահուան ժամանակ: Շան պէս սատակեցաւ և էլի նման քաջքուեցաւ:

Ե Ղ Ի Չ Է

Ծառի ճրճին ծառէն է,

Չար թշնամին տանէն է.

Վայ այն սոհմին, այն աղգին,

Որոյ մատնիչն ազգէն է:

88. ՎԱՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Յազկերտի թագաւորութեան եօթն և տասներորդ տարին Վրաց Աշուշայ իշխանն արքունի դրան մեծամեծներից իւրաքանչիւրին անհամար ընծաներ տալով՝ մանաւանդ Միհրներսէսին՝ խնդրեց և առել տուեց թագաւորին, որ նորան բախշէն Մամիկոնեան Հմայեակի որդւոցը, որոնց

առել էր Վասակ դայեակների ձեռքից. և նոքա դեռ շատ երեխայ էին: Մեծամեծներն էլ յօժարեցրին թագաւորին և նա կատարեց Աշուշայի խնդիրքը:

Մամիկոնեան Հմայեակի կինն անուանի էր. և Հայաստանի կանանց մէջ ամենից բարձր էր ընտիր և խոհեմ կողմերով. նա մեծացրեց Վրաստանում և ուսում տուեց իւր այն որդւոցը, որոնց Աշուշան իբրեւ պարգև խնդրեց Յազկերտից և բերեց իրենց մօր Զուլիկի մօտ. այնտեղ Վրաստանում մեծացան մանուկներն և ուսում առան ու ամեն բանի մէջ յառաջագէտ ու հռչակաւոր էին. ամեն հասկացող մարդու երևում էին նոքա յաջողակ և դարմանալի. առաջին որդու անունն էր Վահան, երկրորդինը՝ Վասակ և երրորդին՝ Արտաշէս. նոքա մի ուրիշ եղբայր էլ ունէին Վարդ անունով, որ մնացել էր Տայքում, դայեակների մօտ:

Այն ժամանակուայ անպիտան իշխաններն օրէցօր տեսնում էին յառաջադիմութեան աճումը Մամիկոնեանների որդւոց մէջ. ըստօրում նոքա խորհուրդի մէջ աւանաւոր էին, խելացի և հնարագէտ. նետաձգութեան մէջ սիրուն և իսկ տեղին խփող. որսի մէջ թեթև շարժող և ամենից յառաջ սպանող. երկու ձեռքից էլ յաջողակ էին. նոցանով փայլում էին բոլոր հայոց տանուտէրների ընթրիքները. նոցանով զարգարւում էին ամեն տան մէջ օտարներն ու ընտանիները: Նոքա և հոգս էին բաշում Արշարունեաց տէր երանելի Արշաւիր Կամսարականի որդւոցը (որոնք Վարդանի դստեր ծնունդն են) խրատելու և ուղղութիւն տալու իրենց իմաստութեանն ու արուեստին համաձայն: Եւ այսպիսի բարեմասնութիւններ անելուն աւելի արի էր Հմայեակի մեծ որդին՝ Վահանը, որովհետեւ խելացի, առողջախորհուրդ և բարեսէր մարդ էր: Մինչև անգամ պարսիկ գործակալները, թէպէտ ակամայ, բայց սիրում և պատում էին նորան և թագաւորի առաջը դովում էին այն մարդու լաւութիւնը. այնպէս որ թագաւորն ինքը կատարեալ ծանօթացաւ և լաւերի շարքն էր դնում նորան ու բոլորի առաջը դովում և պատուի ար-

ժանի էր համարում. բայց նորա նախահարց գործերը մը-
տաբերելով քաշում էր արժանաւոր պատիւը տալու նո-
րան, մանաւանդ երբ վրայ-վրայ լսում էր այն նախան-
ձորդների բանասարկութիւնը, որոնց սաստիկ վախեցնում
էր Մամիկոնեան Վահանի յաջողութիւն ունենալը:

Մաղխազ Դադիշոն և ուրացողների խմբերը՝ երբ
տեսնում էին Մամիկոնեան Վահանին լաւ կողմերով այն-
պէս երևելի զարգացած, հնար էին փնտրում, թէ ինչպէս
նորան ու նորա եղբայրներին կորցնել կարողանան. պար-
սիկների միան էին ձգում նորա նախահարց մասին՝ թէ
նոցանից որ մէկը չէ խռովեցրել Պարսկաստանը. «Ուրեմն,
ասում էին, երբ և իցէ, սա էլ նայն խռովութիւնները
պիտի հանէ ձեր գլխին»:

Վահանը որ իւր նախանձաւորների այսչափ պրզու-
ուելը տեսաւ, դնաց զուռը և հաւասար փոխեց, բայց չկա-
րողացաւ գործնով կապել չարախօսների բերանը. որով-
հետեւ այն՝ որ մի ուղիղ խօսք խօսել անգամ չգիտէր
հրապարակի մէջ մի լռիւսանի սուաջ, Վահանին ասում էր.
«Նստում է, ասում էին, և ամենքին քիթուպուռնիկ է չի-
նում, ամեն բանի մէջ մանում է և ոչ ոքի չի թողնում
գործ կատարելու»: Վահանը մի գործակից ունէր Վրիւ-
անունով՝ ասորի մարդ ու որդի, որ չկարողանալով ար-
քունի գործը կատարել, դանդաղաւոր էր լինում Վահա-
նի վերայ Պերողի սուաջ թէ «ոսկէհատի գործին ինձ մօ-
տիկ չի թողնում. և ինքն է երկրի բոլոր ոսկին ժողովել
ու մտածում է կայսեր մօտը կամ Հոնաց երկիրը գնալ և
ոսկին նոցա տալով ուզում է զօրք խնդրել և գլուխ քաշել
քեզանից»: Վահանն էլ շուտով վեր առաւ բոլոր ոսկին ու
գնաց Դուռն և ներկայացաւ թագաւորին: Թագաւորն
խմացաւ նորանից թէ ինչքան է ոսկին, որ նա բերել է
իւր հետ, և շատ ուրախացաւ. յետոյ Վահանի առաջը
նորէն ասել առեց Վրիւին այն խօսքերը, որ սուաջ խօ-
սել էր նորա վերայ: Վահանը պատասխանեց թագաւորին
և ասում է. «Ես այնքան կոյր չեմ, որ Արեաց ոյժը տես-
նել չկարողանամ, ես որ՝ դորա ասելովն՝ ապստամբուե-

եմ ուզում, դա ինքն էլ լաւ գիտէ, որ մի ծառայ անգամ
չունիմ, որ ինձ համար խոհարարութիւն անէ և երկու
երեք պատանի անգամ ձեռքիս տակ չանիմ, որ ինձ
ծառայեն: Իմ զօրքիս ոյժն այդքան է. թէ որ մի օտար
երկիր փախչել ուզենայի, ինչմը այսքան ոսկին այստեղ
կը բերէի»: Եւ Վահանն արդարացած դուրս եկաւ այն
ասեանից և պատուով ճանապարհ ընկաւ եկաւ Հայաստան:

Ղազար Փարպեցի

89. ՎԱՀԱՆԻ ՄԱՐԶՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Այն ժամանակներն Հայաստան եկաւ Անդեկան մարդ-
պանը. սա մի խելացի, մտադիր և հասկացող մարդ էր և
կարող էր ճանաչել և ջսկել իմաստունն յիմարից, լաւը
վատից. նա հեազհետէ նկատելով Վահանի խելօքութիւնն
ու հեռատեսութիւնը, արդարախոհութիւնը, երկրի վերայ
հոգս քաշելն և սրտի քաջութիւնը՝ յայտնեց Վաղարշ թա-
գաւորին լիով ամեն բան:

Անդեկանը Հայաստանից եկաւ անձամբ թագաւորի
մօտ և ասում է. Համարձակութիւն եմ առնում յայտնի ա-
սել ձեր առաջը թէ անյարմար է ուրիշ մարդպան նշանա-
կել. որովհետեւ ուրիշ մարդպան, որ Հայաստան է գնում,
երկու երեք տարի հազիւ կարող է ճանաչել նախ՝ այն
երկրի հեշտն ու դժուարը և ապա նորա մարդիկների լաւն
ու վատը:

Եւ Վահանի պէս մարդու լաւութեան ու յաջողակու-
թեան վերայ նայելով երկար ժամանակ մտածում էի, և
երկրի ու թագաւորական գործերի համար լաւ համարելով
նորան, վստահութիւն գաւայ ասել, սրպէսոյ ինչ որ ար-
ժանն է մտածէք և կատարէք:

Անդեկանից որ լսեց այս ամենը, Վաղարշ շուտով
հրաման արաւ հրովարտակ դրել Հայաստան և Մամիկոնէից
տիրոջն ու Հայոց զօրավարին Հայաստանի վերայ մարդպան
նշանակել:

Իսկ Վահանը թէպէտ Հայ մարդիկների նախանձոտութիւնը ճանաչելով, դժուարանում էր ընդունելու, բայց թագաւորի հրամանին հակառակելու էլ իրաւունք չունէր. և երբ հրովարտակն առաւ, շուտով մի անդրուար ուղեց, որ Աստծու տուն դնայ. այս որ լսեցին քաղաքի մարդիկն առհասարակ թէ նախարարներն և ազատները, թէ քաղաքացիք և ռամիկները, մարդ ու կին, ծեր ու տղայ, մինչև անդամ հարսներն էլ ուրախութիւններից առժամանակ մոռացան իրենց հարսնութեան ամօթ ու դուրս եկան առաջատներից և ամենքը վազեցին դէպի եկեղեցի. և Աստծու տունը բաւական չեղաւ բոլորին իւր մէջն ընդունելու, և դուրսը լցուեցան եկեղեցու սրահներն և փողոցներն և շրջակայ հրապարակի բոլոր տեղերը:

Եւ այն օրը բարեպէտների համար անյագ ուրախութեան օր էր, իսկ խարդախների համար անմխիթար տըրտմութեան օր:

Եւ սուրը Յովհան Կաթողիկոսն ուրախ սրտով եկաւ լսողութեան տեղն և խաղաղութեան ողջոյնը տալով ասաց.

«Եկեղեցին սիրողներ, Առաքեալների որդիք, Քրիստոսի արիւնով փրկուածներ, մի ծառայեցէ՛ք ձեր հոգիները մարդկանց երկիւղին. տուէ՛ք Կայսրին Կայսրին և Աստծուն Աստծուն»:

«Ահա դուք եկեղեցին սիրեցիք և եկեղեցին էլ ձեզ սիրեց. թագաւորներին դուք տուեց եկեղեցին. գայլերին դատ դարձրեց. ձեզ փառաւորեց և ճշմարտութեան թըշնամիներն ամաչեցին»:

«Իսկ ես այսօր սրտիս ուրախութիւնից և մտքիս ցնծութիւնից ձեռքերս երկինք եմ բարձրացնում և աղաղակում. «Օրհնուի այն Տէր Աստուածը, որ ինձ արժանի արաւ եկեղեցու որդւոցը, որ ինձ էր յանձնել, պատուով ու շքեղութեամբ պայծառացած տեսնելու Ո՛ւր են աւանց Աստծու գոռոզացածները. ո՞ւր են արիւն թափողները. ո՞ւր են պոռնկութիւն սիրողները, ո՞ւր են եկեղեցին արհամարհողները, օրէնքը ոտնատակ անողները, սրբութիւն պղծողները, մոխրատուն շինողները, ճշմարտութիւն մոռա-

ցողները, արդարութիւն հայհոյողները. փախան, կորան, ամօթով մնացին»:

«Ո՞վ կը տայ իմ գլխիս ջուր և աչքերիս արտասուքի աղբիւր, որ նսաէի ողբայի այն աղորմելիների կորուստը: Ահա տեսէ՛ք, սեղանի առաջ սատկում է արիւն թափողը, բայց շտապեցէ՛ք օգնելու: Սէմէին գլխատուում է, բայց ձեռք տուէ՛ք նորան զթութեամբ: Այստեղ, ասացէ՛ք, Սողոմոն չկայ և ոչ էլ քարեղէն սալերի վերայ դրուած անթողութեան օրէնքներ: Քրիստոսն է այստեղ. ամենքդ էլ ծափ տուէ՛ք, ո՞վ հեթանոսներ. նա, որ ասաց թէ «եկէ՛ք ինձ մօտ ամենայն նեղեալներ և ո՞վ որ ծանր բեռ ունի, ու ես կը հանդատացնեմ ձեզ»:

«Նաեւ ձեզ՝ աւելի զօրեղ և կարող մարդիկներից պատուէ՛ր տուեց, թէ՛ դուք՝ որ կարողութեան տէր էք, տկարների տկարութիւնը վերցրէ՛ք: Դուք՝ որ Քրիստոսից հրաւիրուած էք երկնաւոր հացն ուտելու, կանչեցէ՛ք ձեզ հետ կաղերին, կոյրերին և հիւանդներին: Տգէտներին համոզեցէ՛ք կաթ ծծել՝ սնունդ դանելու համար և ուրախաբար բաժակից խմել սովորեցրէ՛ք՝ հոգուով հիւանդներին և մեղքի տակ ճնշուածներին. բերէ՛ք նոցա այստեղ և ամենքը բժշկութիւն կը գտնին՝ բերելով իրենց հետ խոստովանութիւն և արտասուք: Ամեն ցաւի համար էլ բժիշկներն յայտնի են ու տաւորաստ. մաքսաւորին Մատթէոս աւետարանչի ու Զաքէոսի մօտ տարէ՛ք, պոռնիկներին՝ պոռնիկ կնոջ մօտ, որ այսօր Քրիստոսի դուստրն է. աւազակներին՝ դրախտաբաց աւաղակի մօտ. ուրացողներին՝ արքայութեան գոնապան ու փակակալ Պետրոսի մօտ: Եւ աղօթքից ու արտասուքից աւելի՝ ուրիշ զին ուզող չկայ»:

«Ուստի աղաչում եմ ձեզ հաստատուն մնացածներից և տակաւին անգայթներից. մի նմանեցնէ՛ք ձեր աղօթքը փարիսեցու աղօթքին, թէ՛ և բիւրաւոր բարիքների պատճառ եղած գտնիք ձեր անձերը. այլ ասացէ՛ք թէ՛ անպիտան ծառաներ ենք»:

«Ուրեմն տայ Աստուած այգալիսի զարդի հետ և երկնային փափազելի զարդն էլ ունենաք և լսէ՛ք փառաւորեալ ու երանելի բարբառը՝ թէ «եկէ՛ք, իմ Հօրս օրհնածներ, ժառանգեցէ՛ք ձեզ համար աշխարհիս սկզբից պատրաստ արքայութիւնը»: Աստուած տայ արժանանանք մենք ամենքս այդ ողորմութեանը Տիրոջ շնորհին ու մարգասիրութեամբը»:

Ղազար Փարպեցի

90. ԶՐՕՐՀՆԷՔԸ ՌՈՒՅԷՆ ԹԱԳԱՆՈՐԻ ՕՐՈՎ

Մի եւրոպացի ճանապարհորդ Արեւելքում Հաննովերի Հելահեսայմ քաղաքացի, կրօնաւոր Վիլլերբրանդ անունով՝ 694 տարի առաջ իր ուղևորութեան ժամանակ՝ գտնւում էր Կիլիկիայում, ուր երկու ամսի չափ հիւրասիրեց նրան մեր Լևոն Ա. թագաւորը:

Վիլլերբրանդ վարդապետը Սիւ քաղաքում 1211 թուին ներկայ լինելով Հոյոց Զրօրհնէքի հանգիսին, ահա ինչպէս է այն նկարագրում.

«Սիւ քաղաքը՝ տէր թագաւորի մայրաքաղաքն է. բնակիչները անթիւ են և հարուստ. պարիսպ չունի, ուստի նրան սուելի քաղաքաւան կը կոչէի, եթէ մէջը չլինէր Հայոց կաթողիկոսարանը: Սակայն ունի մի ամուր բերդ լեռան գագաթի վրայ, որի ոտքից սկսւում է քաղաքը աստիճանաբար դարձաւոր տարածուել: Զրօրհնէքի հանդէսը հայերը այս կերպով են կատարում. ծննդեան տօնից տասներկու օր առաջ՝ որ մենք լատիններս խնդումով, կերուխումով ենք անցկացնում, նրանք աղաշխարութիւնով և պասով են անցկացնում, հրաժարուելով մսից, գինուց, իւղից: Իսկ բուն խթման օրը՝ ծամ են պահում, որպէս զի վերջալոյսից յետոյ պատարագ մատուցանեն: Իսկ երրորդ օրը Քրիստոսի ծննդեան տօնն են կատարում, ասելով՝ Յիսուս նոյն օրը ծնաւ և 30 տարուց յետոյ նոյն օրը մրկրաւուց: Առաւօտուն ամենքն շտապում էին քաղաքի մօտի գետեզերքը գնալ, ուր որ թագաւոր տէրն էլ գնում էր՝ այս կարգով. ինքը թագաւորը զարմանահրաշ ճոխ սղճնուած բարձրահասակ ձիու վրայ հեծած էր, նրա կողքից գնում էին Ալեման ապետների կարգապետը, Սելիկիոյ հիւրընկալ ասպետների բերդապետը, իրանց կրօնակից հազար ընկերներով. յետոյ գալիս է տէր Ռուբէն թագաւորագնը և զօրականների բազմութիւնը գեղեցկազարդ հագնուած, որոնց մարդիկ ամեն մէկ զօրախմբի զօրները և վառերը տանում էին ձեռներին բարձրացրած և նրանց տարած ձիերի սանձից բռնած՝ մեծ թագաւորի առաջից

գնում էին: Նրա և այդ խմբի միջով գնում էին շատ զինակիրներ իբրեւ անձնապահներ թագաւորի, իսկ ժողովրդի բազմութիւնը չորս կողմից ողջունում էր նրան սաստիկ ձայն աղաղակելով. «Սուրբ թագաւոր»:

Այսպիսի մեծ հանդէսով թագաւորը եկաւ իջաւ գետեզերքում սարքած վրանի տակ. ապա եկան յոյներն իրանց սրբազանով, շատ սրբազան սպասներով, և ապա այնչափ փողերի և երաժշտական նուագների ձայներ էին լսւում, որ աւելի մի հանդէս քան թէ մի թափօր էր ձևանում: Սրանք էլ եկան որոշած տեղը կանգնեցին, և ամենքը սպասում էին հայոց եկեղեցական ուխտին, որ գալիս էր խաչերով, խաչվաւներով, ոսկեհուռ զգեստաւորուած, ակնախաղ ծանրադին սպասներով, իրանց կաթողիկոսով, խոնարհական կերպով վայելչակարգ թափօր կազմած: Երբոր բոլոր թափօրը մէկ տեղ եկաւ, սկսեցին քաղցրածայն երգել, դրքեր, աւետարաններ և աղօթքներ կարդալ, օրհնեցին ջուրը, մկրտեցին ս. խաչը, հեղմամբ սըրբալոյս միւռօնի: Այն ժամանակ մէկը գետի մէջ մտաւ և շաքարաբերան կանչեց. «Կեցցէ թագաւոր մեր յաւիտեան»: Բոլոր բազմութիւնը պատասխանեց. «Ամէն»: Յետոյ թագաւորը և ուրիշները օրհնած ջրով իրանց ցօղեցին, իսկ ասորիները մերկացած ընկան ջուրը:

«Այս արարողութիւնն աւարտելուց յետոյ, եկեղեցականները յետ դարձան իրանց տեղը, իսկ թագաւորը և զինուորականները փութացին գէպի դաշտերը, և պալատականները երկվարները վազեցնելով, նիզակներ նետելով՝ զինուորական խաղեր արին, ամբողջ օրը մեծ ուրախութիւններով անցուցին:

«Այս էլ գիտցէք, որ տէր թագաւորը այդ Սիւ քաղաքի մօտ իրան զբօսանքի մի պարտէզ է պատրաստել, որի սքանչելի փափկութիւնները նկարագրելը, խոստովանում եմ, որ իմ կարողութիւնիցս վեր է»:

91. Ճ Ա Մ Բ Ո Ր Դ Ա Կ Ա Ն

Այց Լեմբերգի հայերից

1899 թվի յունիսի վերջերին՝ ես մնաս բարով ասացի Եւրոպային։ Յարմարագոյն ճանապարհը՝ հայրենիք վերադառնալու, ընկնում էր Միւնխէնի, Վիէննայի և Լեմբերգի վրայով։

Լեմբերգ հասայ ես գիշերը ժամը 10-ին։ Առաւօտ կանուխ շտապեցի հայ կանոնիկոս Աւգուստ Թէոդորովիչի տունը, որի հասցէն ձեռիս էր. սակայն մեծ եղաւ հիւսիսի ուղիւ, երբ ժամը 9-ին նրան տանը չգտայ, այն ինչ ես սրտել էի նոյն օրն և եթ շտրունակել ճանապարհս։ Լեհ աղախինը, որ բացի իր մայրենի լեզուից ոչ մի այլ լեզու չէր հասկանում, առաջնորդեց ինձ մի այլ առն, ուր որոնածս անձի մասին տեղեկութիւն պիտի ստանայի։

Չորրորդ յարկում կանգ առնելով, աղախինը նշան արաւ, որ դանդահարեմ։ Հազիւ դուռը բացուել էր և այցեատմաս ներս էի ուղարկել, որ դռան շէմքում երևեցաւ բարակ, բարձրահասակ, լուրջ և խիստ դիմազծերով մի կաթոլիկ հոգևորական և քաղաքավարութեամբ ներս հրաւիրեց ինձ։—Յայտնեցի, որ ես հայ ճամբորդ եմ և ցանկանում եմ անպատճառ տեսնել տեղիս հայ ուսանողներին. նա մի տոմսակ սուսաւ, որով պիտի գտնէի Թէոդորովիչին համալսարանում։—Շնորհակալութեամբ հեռանալով այդ աստուածաբանի մօտից, դռանը այցեատմոյի վրայ կարգացի, որ նրա անունն էլ Թէոդորովիչ է. ուրեմն հայ է, և նրա սեւ աչքերն ու թուխ մելամաղձոտ գծերը զրա մասին շատ կասկած չէին թողնում, ինքը, սակայն, ինչպէս երևաց և որպէս յետոյ տեղեկացայ, նոյնիսկ թշնամի է ազգային շարժման Լեհաստանում։

Դարբասն անցնելիս՝ աչքս կանգ առաւ շէմքի քարի վրայ, ուր մի տեսակ ծանօթ և տարօրինակ գծեր գրաւեցին ուշադրութիւնս... և ով զարմանք. մօտիկից նայելով՝ առաջս բացւում է մաքուր Մեսրոպեան գրերով մի կիսամաշ արձանագրութիւն, որ ընկած լինելով շտրունակ ոտի տակ, մօտ ապագայում իսպառ կորչելու է։ Ես մի ներքին յանդիմանութիւն ուղարկեցի վերեն ապրող հայ հոգևորականի հասցէին, որ այնքան անհոգութեամբ անց ու գարձ է անում այդ յիշատակարանի վրայով...

Համալսարանում, սակայն, չգտայ որոնածս անձին. մի ուսանող հոգևորականի ջանքերի շնորհիւ տեղեկացայ, որ Թէոդորովիչը այդ օրը դատախօսութիւն չունի, ուրեմն որոնեմ իղուր է. ժամը արդէն 11-ի մօտերն էր, ես կամաց-կամաց վերադառնում էի նրա տունը, ուր այցեատմասիս վրայ գրել էի՝ ինձ սպասել 12-ից մինչև 1-ը, և ահա նրա սան մօտերը մի փողոցի անկիւնում կարդում եմ լեհերէն՝ «Հայոց փողոց». մի քիչ վերև ներս եմ մտնում մի փոքրիկ եկեղեցու բակ, ուր դարբասի մի անկիւնում, մարմարեայ մի քարի վրայի հայերէն արձանագրութիւնը տարակոյս չի թողնում, որ հայոց եկեղեցու բակում եմ։ Մի շարք գերեզմանաքարեր, հին Մեսրոպեան (երկաթագիր) գրերով, փարատում են ամեն մի կասկած. ես դիտում եմ եկեղեցին, անցողաբար կարդում եմ արձանագրութիւնները և կանգ եմ առնում մի նոր—գեղեցիկ յուշարձանի դիմաց... Հնութիւններ շատ ունիմ տեսած... բայց այն զգացումը, որ ես ստացել եմ անսպասելի կերպով Եւրոպայի մի անկիւնում մայրենի լեզուի հետքեր գտնելով, այն միտքը, թէ մի անգամ այստեղ ապրել ու խօսել են հայեր, սրտնց կենդանի ապացոյցը տեսնում եմ այս արձանների վրայ, ինձ մի տեսակ թովիչ, կախարդական և երկիւղալի տալուորութեան մէջ էին դրել։ Մարդ չէ ուզում հաւատալ իր աչքերին և միանգամայն շփոթւում է. դրանք մեր կորստեան լաւագոյն ապացոյցներն են... Մարդ մտածում է անցեալի, ներկայի և ապագայի մասին, և

մի զառանցալի ու տխուր անորոշութիւն ճմրւմ, կեղեքում է մարդու սիրտը...

«Համեցէք, վերե համեցէք», լսում եմ յետեւից և հաւատալս իսկի չի գալիս. ո՞վ պիտի այստեղ հայերէն խօսի, ո՞վ գիտէ իմ հայ լինելու: Ինձ այնպէս թւաց, թէ ականջներս խաբում են, թէ այս անձանադրութիւններն են, որ լեզու տռած ինձ հետ հայերէն են խօսում, ճանապարհի բազմաթիւ տպաւորութիւններից և անքնութիւնից յոգնած երևակայութեան համար մի տարօրինակ բան չէ բաց աչքով զառանցելը... և սակայն ձայնը կրկնւում է: Յետ եմ նայում պատուհանին, որտեղից ձայնն է գալիս և զարմանքով նկատում, որ տեսածս իրականութիւն է. «համեցէք, համեցէք, կրկնում է մի պարոն ժպիտն երեսին. վերե համեցէք»:

Մի քանի քայլով արդէն երկրորդ յարկումն էի, որտեղից ինձ կանչում էին, ուր հաւաքուած գոյաց եօթ-ութ հոգի, բոլորեքեան հայ-կաթոլիկ հոգևորականներ. բոլորն էլ գիտեն մի քանի խօսք հայերէն, ոչ աւելի. — մինը միայն, Գաւրդովիչ, անսայթաք հայերէն է խօսում. մնացեալներին հետ սկսեցի գերմաներէն բացատրուել: — Նրանցից տեղեկացայ, որ Թէոդորովիչը իմացել է իմ գալը և ինձ է ուղարկում: Հայ հոգևորականները տեսնելով ինձ եկեղեցին գիտելիս, ճանաչել են, որ ես պիտի լինիմ նորեկը և ներս են կանչել: — Մի քանի բոսէ խօսակցելուց յետոյ նրանք մի ծառայ տուին, որ ինձ ցոյց տայ Թէոդորովիչի սուրճ-հոգիւ գոնից դուրս էի եկել, որ մի զոյգ սուրճ ու երիտասարդ ձեռներ սեղմեցին իմ բազուկը — դա Աւգուստ Թէոդորովիչն էր, իմ որոնած հայ ուսանողը, հայ-կաթոլիկ հոգևորականի տարագով, սև ու թարմ գիմազներով մի տաք ու վառվռուն երիտասարդ... Նա առաջնորդեց ինձ իր բնակարանը, ուր Եւրոպայի հայ ուսանողների բարձնելը հաղորդելուց յետոյ, յայտնեցի, որ կ'ուզէի մնացեալ ուսանողներին էլ տեսնել, որ շուտով ճանապարհս շարունակեմ:

Թէոդորովիչը հայի պէս ինձ հիւրասիրելուց յետոյ ա-

ռաջնորդեց պ. Մանուկեիչի մօտ, ուր երկու սենեակում չորս հայ ուսանող միասին են ապրում: Մի ժամից յետոյ տանից աւելի ուսանողներ արդէն շրջապատել էին ինձ. — Հայեր, այնպիսի վառուած ու աղօթորուած հայեր, որոնց նմանը ես երբէք չեմ տեսել: Մի կողմից նրանք ուշ ու միտք դարձած ուղում են անթիւ հարցերով գաղափար ստանալ մեր կացութեան մասին. նրանք հրճւում են, լսելով, որ հայերի մեծամասնութիւնը դեռ հայերէն է խօսում, ժողովրդի մեծ մասը դեռ հողագործ է, ունինք մամուլ, դպրոցներ ու կրթութեամբ մարդիկ, որ կաթոլիկութիւնը մեզ համար փառաբալու չէ... միւս կողմից ասեն ջանք ու ճիգ թափում են ցոյց տալու, որ իրանք էլ դեռ հայեր են, լաւ հայեր, թէև կաթոլիկ ու լեզուն մոռացած: Մարդ ուղարկեցին և բերել տուին «Հայոց դպրոցից» միակ հայ աղան, որ դեռ չէ մոռացել մի քանի հայերէն բառեր, իսկ երբ նա սկսեց հայերէն «մէկ, երկու» համարել, նրանց հիացմունքը հասաւ հրճուանքի: Խեղճեր, չգիտեն թէ քանի քանի հայ ընտանիքներ գիտմամբ ջանք են թափում մոռանալու հայերէնը... Նրանք ուղեցին ինձ հայաւարի հիւրասիրել և բերին բուժէն «այծու միտ», որ միմիայն տեղացի հայերի կերակուրն է. դա պատրաստւում է այծի մսից և մի տեսակ երշիկ է... Ճաշից յետոյ, երեկոյեան, հայերի թիւը հասաւ մօտ 15-ի. կանչեցին միակ հայ գինւորին, որին է յանձնուած տեղական գործի պաշարը դնելու և մատակարարելու գործը՝ շնորհիւ իր աչալըջութեան:

Ինձ ստիպեցին, որ ազգային տաղեր երգեմ, և նոյն երեկոյեան պրի առան ու սովորեցան «Բամբ որոտանը», որ նրանց սաստիկ դուր եկաւ: Նրանց սղևորութիւնն այն աստիճանի է հասել, որ սրտել են, միջոցները ներածին պէս, Հայաստան գալ, հայ աղջկայ հետ ամուսնանալ և հայերէն սովորել: Ոմանք ձեռ են քաշել իրանց ընտրած աղջիկներից՝ հայ աղջիկ ուղելու մատաղութեամբ: Կարծելով թէ ինձ համար անգուրեկան է նրանց կրօնը — կաթոլիկութիւնը, օգտուելով կանոնիկոս Թէոդորովիչի բացակայութիւնից, բացասարում էին, որ առաջին յարմար բոսէին

նրանք պատրաստ են մայրենի եկեղեցու գիրկը դառնալ։ — Ես նրանց հասկացրի, որ անցել են կրօնական մոլեռանդութեան շրջանները, թէև ցաւալի է այն, որ հայերից շատերը կաթոլիկ են դարձել, բայց և այնպէս նրանք մեզ համար նոյնպիսի հարազատ ու սիրելի եղբայրներ են, ինչպէս և լուսաւորչականները, միայն թէ իրանց հայ զգան և հայ ճանաչեն...

Այդ երեկոյ, թաւորոն չլինելու պատճառով, ինձ տաւրան ցիրկ, այնտեղից էլ ընթրիքի և ապա իրանց մօտ նշնջելու։ Առաւօտ կանուխ ես ինձ հրաւիրողներին թողնելով քնած՝ շտապեցի կանոնիկոս Թէոդորովիչի մօտ, որին վերջապէս պարապելիս։ Երիտասարդ հոգևորականը մի լաւ գրագիտի, յատկապէս հայերին վերաբերեալ գրքերի՝ եւրոպական բոլոր լեզուներով. հին լեզուներից զատ նա խօսում և գրում է ֆրանսերէն և գերմաներէն, իսկ լեհերէնը նրա մայրենի լեզուն է։ Չնայելով որ մայրը լեհ է, նա է տեղական հայութեան հոգին ու եռանդը. գրում է լեհական և գերմանական թերթերում և առանձին բրօշուրներ ունի նուիրած հայոց խնդիրին... ազատ կարգում է հայերէն, միայն շատ քիչ բան է հասկանում։ Նրա ցանկութիւնն է կարելոյն չափ շուտով Հայաստան գալ հայերէն սովորելու, որի համար նա ուզում է մինչև անգամ ուսումը կիսատ թողնել։ Իմ բարի խորհուրդն էր համոզել, որ նա առաջ վերջացնի ուսումը, ապա վերջապէս նուիրւի հայերէնի ուսումնասիրութեան։

Պործն աւելի հիմնաւոր անելու համար, ես նրանց պահանջի համեմատ խոստացայ մի հայ ուսանող ուղարկել, որ ուսուցանէ նրանց, և ինքն էլ ուսանի համալսարանում...

Աւգոստ Թէոդորովիչն ինձ ուղեկցեց քաղաքից մի քիչ դուրս գրօններու... Ճանապարհին նա ցոյց էր տալիս այս կամ այն տունը, այս և այն եկեղեցին ու վանքը, որ ժամանակով հայերին են պատկանել, իսկ հիմա անցել են լեհերի ձեռը։ Նա ինձ ցոյց տուաւ քաղաքի կենդրոնում մի հիանալի արձան, նուիրած մի յայտնի լեհացի թագաւորի յիշատակին, որ հայի գործ է, արուեստագէտն էլ զեռ կեն-

դանի։ Պատմեց յայտնի նկարիչներին, մամուլի ներկայացուցիչներին, բանաստեղծներին, ջութակահարներին և այլ նշանաւոր արուեստագէտների ու գիւլյումատների մասին հայ-ծագումով, որոնցով պարծենում է լեհական ազգը։ — Հայերն այնքան լաւ անուն են ունեցել այդտեղ և այնքան մեծ հայրենասիրութիւն, որ Սենկեիչը իր մի պատմական վէպի մէջ մեծ համակրանքով է խօսում նրանց մասին...

Այդ օրը ճաշից առաջ հարկ էր այցելել տեղական մի քանի հայերի, մինին (արձանագործին) տանը չգտանք, երկրորդը — վաճառականը շատ սիրալիր ու զարմացած ընդունեց «հայի» այցելութիւնը, երրորդին, որ պրօֆեսսոր է, նոյնպէս տանը չգտանք, սակայն աւելորդ չհամարեցինք կրկին անգամ ճաշից յետոյ այցելելու։ Թէոդորովիչը ներկայացրեց ինձ այդ պարոնին, և որքան ես մակարերել կարող էի լեհերէնից, ասաց որ մի հայաստանցի պարոն է, որ հետաքրքրւում է տեղական հայերով... Պրօֆեսսորը — Յովհաննէս Անտոնիւիչը — Բոլոցի տապետ, պատկանում է տեղական արխատիրատիային, դասախօսում է գեղարուեստի պատմութիւն և յայտնի գիտնական է. նա բարձրահասակ, մորթու թուխ գոյնով և բուն հայկական տիպարով մի պարոն է, որ հայի լրջութեանը միացնում է կիրթ կրթութեանը մեղմ ու գուրեւոր շարժումները։

Նա մեզ ընդունեց վերին աստիճանի սիրալիր, իր դրասենեակում, ուր հասա գրքերով ծանրաբեռնած սեղանի մօտ սուրճ հրամցուց։ Մի քանի վայրկեանից յետոյ սիրալիր խօսակցութիւնը դարձաւ ընկերական, կարող եմ ասել եղբայրական։ Հասկանալի է, խօսակցութեան հիւթն ինչ կը լինէր... ինձ հետաքրքրողը լեհաստանի հայերն էին, իսկ պրօֆեսսորի ցանկութիւնն էր կարելոյն չափ շատ տեղեկութիւններ ստանալ մեր մասին։ Այդ ամենի հետ ինձ զարմացնողն ու հիացնողն այն էր, որ մի լեհական ուղնուական, մի աւստրիական հպատակ և վերջապէս մի ղիանական, առանձնացած ու դարերով կտրուած հայրենիքից, ոչ միայն արտաքինով, այլ և հոգով մնացել է կա-

տարեալ հայ: Ես առանց քաշուելու առացի նրան իմ կարծիքը, աւելացնելով, որ նա պարտական է Հայաստան գալու և իր աչքերով տեսնելու այն ամենը, ինչ որ նրան հետաքրքրում է... «Մենք մի Հայրիկ ունինք, որին ուխտ են դալիս ամեն տեղի հայերը, ես պիտի պատմեմ ձեր մասին նրան և նրա սիրտը պիտի ցաւի, եթէ դուք ձեր որդիական յարգանքները չմատուցանէք նրան էջմիածնում: Ես ձեզ ճիշտ եմ ասում, մինչև օրս մենք չգիտէինք, որ Եւրոպայում մենք ձեզ նման բանիմաց հայ եղբայրներ ունինք, այդ մասին ես պիտի յայտնեմ մեր մամուլի մէջ, և դուք հայերի յանդիմանութեանը պիտի արժանանաք, եթէ մեզ այցելութեան չգաք: Իբրև արևելցի ես պարզ եմ ասում այն, ինչ որ մտածում եմ, մենք էլ արուեստ ունինք. ձեր վրայ պարտք կայ ճանաչել տալու մեր արուեստը Եւրոպային»...

Իմ խօսակցութիւնը, ինչպէս երևում է, լաւ տպաւորութիւն էր թողել պրօֆեսսորի վրայ, որովհետեւ երբ ոտքի ելանք մեկնելու, նա համարեալ դօրով ստիպեց, որ նոյն երեկոյեան անպատճառ իրան կրկին այցելութեան գնանք. տեսնելով որ այդ անկարելի է, քանի որ նոյն օրը ես մեկնելու էի, նա խնդրեց ներկայ գտնուել իր գասախօսութեանը՝ վերջում մի քիչ զրուցելու:

Ժամանակի ստիւաւութեան և ճանապարհի պատրաստութեան պատճառով ես ու իմ բարեկամ Թէոդորովիչը հազիւ գասախօսութեան վերջին մտնել կարողացանք լաւան, ուր խօսում էր պ. Անտոնիչը: Նա մի այնպիսի ընդունելութիւն ցոյց տուաւ, որ ես պէտք է մինչև ականջներս կարմրէի: Մեր մտնելը նկատելուն պէս, նա վերկացաւ տեղից և խորը կերպով գլուխ տուաւ, որի պատճառով ամբողջ լոարանը՝ օրիորդներ ու երիտասարդներ, հայեացքները ուղղեցին դէպի մեզ: Դասախօսութեան նիւթը Միքէլ-Անջէլօ-ի մի պատկերն էր:

Նա մեզ առաջնորդեց իր աշխատանոցը... և բաց աբաւ մի խումբ ստուար կարտոններ, որոնց վրայ գիտնականի հոգածութեամբ ու խնամքով արտահանած էին բոլոր

այն արձանագրութիւնները, ծաղկանկարներն ու քանդակները, որ երբ և իցէ ստեղծել են Լեհաստանի հայերը: Այն գրերը, որ ես ցաւելով հանդիպել էի հայ հազուորականի շէմքում կորստի մասնուած, հիացմունքով տեսայ որ հայ-գիտնականը խնամքով ժողովել և պահում է... Պ. Անտոնիչը տեղական հայ-եկեղեցու երեցիովն է, ուղում է նոյն եկեղեցին նորոգել հայ-ճաշակով, ուստի ինձանից տեղեկութիւններ և նիւթեր խնդրեց 17 դարու հայ արուեստի մասին: Վերջացնելով այդ հաւաքածուն գիտելը, մենք նստանք հարեան սենեակում խօսելու: Նկատելով համալսարանի ուսանողների և պրօֆեսսորների ցանկը, նա սկսեց հաշուել և ցոյց տուաւ, որ պրօֆեսսորներից վեցը հայ ծագում ունին, բայց երկուսն են միայն, որ գեո չեն մոռացել իրանց ազգութիւնը: Ուսանողների մէջ հազիւ ութ հոգի հայ են գրել իրանց, որի վրայ վրդովուելով, նա պատկերեց Թէոդորովիչին «իբն ունում յանդիմանելու այն ուսանողներին, որոնք իրանց հայ անունը մոռացել են նշանակելու ցանկի մէջ. եթէ ուումինը, լեհը, գերմանացին այստեղ չեն մոռանում իրանց ազգը, մենք ինչու պիտի մոռանանք»: Մինչ այդ, պրօֆեսսոր Անտոնիչը մանկական պարզութեամբ խնդրեց լսել իր երգածը և հաւաստիացնել՝ արդեօք ճիշտ է եղանակը... և յիսնամեայ գիտնականը սկսեց երգել «Մեր հայրենիք թշուառ անտէր»... մի այնպիսի տենչանքով, որ կարելի էր լաց լինել, եթէ մարդ չամաչէր: Այդ երգը նա սովորած է եղել Վենետիկի հայրերից, առանց հայերէն գիտենալու:

Հսկում որ տեղական հայ ուսանողները ուղում են հայերէնի ուսուցիչ հրաւիրել, նա սաստիկ ուրախացաւ, աւելացնելով, որ աշակերտներից մինն էլ ինքն ու իր որդին պիտի լինին: Երբ ես կրկին խնդրեցի խօստանալ Հայաստան գալու, նա ասաց, որ առաջիկայ երեք տարուայ ընթացքում նա այդ չի կարող անել, որովհետեւ գիտական նըպատակով նա պաշտօնապէս պարտական է ուղևորուել Իտալիա և Պորտուգալիա, իսկ այնուհետեւ «երբ ես հայերէն սովորած կը լինիմ, այն ժամանակ կուգամ Հայաստան իմ

աչքով տեսնելու և հասկանալու, որովհետեւ ես ուսումնասիրած չեմ համարում այն բանը որ թարգմանների միջոցով է կատարւում: Նա հայերէն սովորելու դասաւորը խնդրեց ինձանից, որ անկարող էի տալ, բանի որ այդպիսին աշխարհաբարի համար գոյութիւն չունի: Խոստանալով նիւթեր ուզարկել հայ արուեստի և հայ երաժշտութեան մասին, յայտնել մանաւանդ՝ արդեօք թուրքերի ու պարսիկի գործածից, հայի գործած կապերտը, գորգը և կամ որեւէ արուեստի գործը որոշում է, ես մնաս բարեւ ասացի պրօֆեսորին, որ մի անմոռանալի և գուրեւան տպաւորութիւն թողեց վրաս: Իբրեւ յիշատակ նա ինձ տուաւ մի փոքրիկ բրօշիւր, Լեհաստանի հայերի մասին, որ իր գրածն է, և քաղուած է «Աւստրօ-Ունգարիան պատկերով ու խօսքով» — յայտնի գործից, որ պետական հրատարակութիւն է:

Նոյն երեկոյեան ժամը 10-ին, 12-ի չափ երիտասարդ հայեր երկաթուղու կայարանն եկան ուրախ երգերով և յոյսերով ճանապարհ ձգելու «Հայաստանցի բարեկամին»՝ ուղարկելով իրանց լաւագոյն իղձերն ու ցանկութիւնները իրանց հեռաւոր եղբայրներին...

Երկաթուղին սլանում է, ես առանձնացած օթեակում շարունակ մտածում եմ. երանգ էր այս ամենը թէ իրականութիւն... և ես յաւիտեան չեմ մոռանայ այդ բարի, ազնիւ ու հիւրասէր երիտասարդներին, որոնք երկու օրուայ ընթացքում այնքան գուրեւան և անջնջելի տպաւորութիւն թողին վրաս...

Գր. Վանցեան

92. Դ Է Պ Ի Ա Ն Ի

Այէքսանդրապօլից մինչև Անի մօտ 50 վերստ է: Անցնելով Ախուրեան գետը՝ դուր մտնում էք մի ընդարձակ դաշտ — Շիրակայ դաշտի շարունակութիւնը: Այդ դաշտի միջից հեզիկ սահում է Ախուրեանը՝ բաժանելով ռուսաց և տաճկաց նախկին սահմանները: Գետի երկու կողմում ձգւում են բազմաթիւ գիւղեր: Այդ գիւղերի մէջ, որոն-

ցից ոմանք տաճկաբնակ, ոմանք հայաբնակ և ոմանք խառն են, կան կանգուն և անկանգուն, հին և նոր, աւեր և կիսաւեր եկեղեցիներ և վանքեր... որոնք մի առանձին տրպաւորութիւն են գործում առաջին անգամ այդ երկրում ոտք կոխող հայ ճամբորդի վրայ:

Կարծես մի ելեքտրական գօրութեամբ հեռադիտակադէպի Ալաճայի ստորոտը խոնարհեց և Անույ աւերակները յանկարծ իմ աչքին դիպան... Աստուած իմ... չեմ կարող խօսքով բացատրել այն՝ ինչ որ նոյն րոպէում ես զգացի... Սիրտս փղձկաց և արտասուքներն ինձ հեղձամղձուկ արին: Սրտատրոփ և տալնապալից կառքիցս վայր իջայ և ջերմ արտասուքով իմ կաթոգին և մոռացուած հայրենիքի սուրբ հողն առաջին անգամ համբուրեցի:

Ոչ թէ հայ այլ ամեն մարդ, ինչ ազգից կ'ուզէ, թող լինի, տեսնելով առաջին անգամ այդ քաղաքը՝ չէ կարող անտարբեր նայել նրա աւերակներին, որոնք մի ծանր, մի սրտաճմլիկ տպաւորութիւն են գործում մարդու վրայ:

Աւերակների շատութիւնը և միասին լինելը, նրանց վիթխարի տեսքը, վսեմութիւնը, փառաւորութիւնը՝ այդ ամենը կենդանութիւն են ներշնչում: Միւս կողմից՝ փրլատակների կոյտերը, հողաբլուրների և քարաբլուրների անուշիկ տեսարանները իրանց մեռելութեան հոտ փչող լուրթեամբ մի զարհուրելի գերեզմանոցի պատկեր են ներկայացնում: Ձեր աչքն արագաբար այս և այն կողմն է ձգւում, իսկ ձեր ուշքն ու միտքը անդադար այս և այն կողմն է ուստոստում. ելեքտրական մի ցնցիւն, մի սարսուռ էք զգում ձեր ջղերում և կարծես ուզում էք թողնել-փախչել այդ անաւոր և փառաւոր, այդ սխրալի ու տխրալի տարօրինակ քաղաքից, որի ամեն մի անկիւնից, ամեն մի կողմից տաղաչափի ասածի նման՝

Հետզհետեւ քեզ անս նոր-նոր ձայն
Սրախդ մէջ, ափկին, արձագանք կուտան.
Ամեն մի քարէ մի նոր ձայն կ'եղէ,
Ամեն մի բեկոր նոր բան կը պատմէ.

Ո՛ր կողմը նայես՝ տխուր տեսարան.

Ո՛ր կողմը դիտես՝ աւերակ միայն.

Կամ հրաշալի սուրբ եկեղեցեաց.

Կը տեսնես դու լուկ դմբէթը մնացած,

Կամ մեծակառոյց ի հիմանց ի վեր,

Կիսաւեր կանգնած են ապարանքներ.

Ահա կը շարժին, ահա կ'երերին.

Նոքա էլ հիմա գետին կը փռին:

Իսկ դու զգացւած, տխուր ցողազին

Աչքով կը տեսնես աւերակ Անին:

(Մկրտիչ Պալեան)

Անին տեսնող ամեն ճանապարհորդ իր անունն ու ազգանունը և մի քանի սրտառուչ տողեր մատիտով, ածուխով կամ կաւիճով գրել է այս և այն տեղում:

Այդ արձանագրութիւնները բոլորն էլ սրտացաւ բովանդակութիւն ունին. նրանց մէջ կան այնպիսիները, որ աւելորդ չհամարեցի գուրս բերել յիշատակարանիս մէջ:

Ահա այդ տողերը.

1. Գեղածիծաղ զուտ դարունը տիրելու է այս երկրում.

Քաջ և անվախ հայ անունը մնալու է միշտ աշխարհում:

2. Եկի տեսի և ողբացի:

3. Աստուած իմ, ինչո՞ւ թողիր, որ անօրէնները պղծեն քո սուրբ տաճարը. ինչո՞ւ թողիր քեզ սիրող և պաշտող ազգի:

(Այս տողերը ուռսերէն է և նրա զրոյը մի ուռս գնդապետ:)

4. Այսքան զօրութիւն ունեցող մի ազգ՝ եթէ մինչև հիմա չէ անհետացել, այսուհետև երբէք չի անհետանայ:

(Սորա զրոյը մի Ֆրանսիացի է:)

5. Ամեն տղայ ունի իրան հէր ու մէր,

Մէջ աշխարհիս դու ես անտէր մնացեր.

Սրբաբաժնոյ լոյս է բացուել անջնջեր,

Քեզի համար մթոս, ամպոս սև օրեր:

6. Հեռուից կ'երերին ժամ ու զանդատուն.

Բերգն ու պարիսպ նկուն, կիսով քայքայուն,

Քաղաքդ, շէնքերդ անբնակ,

Դէհ, ի՞նչպէս հայու աչք չողբայ անքուն:

Ձերկիր թագաւոր, չերկիր զինւոր.

Հայաստան սգաւոր, վախ, էս ի՞նչ սև օր.

Արարատ, քո տխուր ազգդ ցիր ու ցան,

Երկիրդ ոտաց կոխան, ախո՞ս քեզ հաղար:

(Այս զոգարիկ առղերը մի պատուական հայ-կաթոլիկ վարդապետի են):

«ՓՈՐՁ». Գևորգիան

93. ԿԱՐԻՆ ԿԱՄ ԷՐԶՐԱՄ

Կարին քաղաքը գտնւում է Եփրատ գետի ափունքներին մօտ, թիւրքաց Հայաստանի այն մասում, որ հին ժամանակ կոչւում էր Բարձր Հայք:

Հայաստանի ամեն մի թիւ հող հին ժամանակներից սկսած օտարները աշխատել են խել, յոյն, պարսիկ, արաբ, թաթար, թուրք և այլ ցեղեր Հայաստանին տիրելու համար նրան աւերել են, նրա բնակիչներին կոտորել: Այսպիսի բարբարոսութիւնների շատ է վկայ եղել և Կարինը:

Պատմութիւնից յայտնի է որ զեռ Ե դարում Ք. յ. Անատոլ անունով մի յոյն զօրավար Հայոց Կարին գիւղը ամրացնելով քաղաք դարձրեց և ի պատիւ յունաց Թէոդոս կայսեր այդ քաղաքը Թէոդոսպոլիս անուանեց: Այնուհետև քրիստոնեայ յոյները և կռապաշտ պարսիկները երկար կռւում էին իրար դէմ Հայաստանը իրար ձեռքից խելու համար: Իսկ է դարում Հայաստանի վրայ յարձակուեցին մահմեդական արաբները և տիրելով մեր երկրին գրաւեցին և Թէոդոսպոլիս քաղաքը, որին տուին Էրզրում անունը, որ նշանակում է յոյների (ուռում) երկիրը: Արաբներին յետոյ Հայաստանը աւերեցին թաթարները, որոնց ցեղերից մէկը, այսինքն թիւրքերը, վեցերորդ դարի սկզբում տիրեցին նրան: Այդ ժամանակից մինչև օրս Կարինը մնաց թիւրքաց ձեռքում: Զարմանալի չէ, որ այդքան փոփոխութիւններից յետոյ Կարինում այժմ գեղաւոր է հին Հայաստանի յիշատակներ գտնել:

Կարինը այժմ թիւրքաց Հայաստանի ամենամեծ վարչական կենդրոնն է: Նա Էրզրումի նահանգի կամ վիլայէթի գլխաւոր քաղաքն է և առաջնակարգ ամրութիւնն է: Կարինը գտնուում է այն մեծ ճանապարհի վրայ, որը Տրապիզոնից տանում է Պարսկաստան: Կարինը թիւրքաց Հայաստանի այն գլխաւոր առևտրական կենդրոնն է, ուր Հայաստանի զանազան կողմերից հաւաքւում են ամեն տեսակ բերքեր և ապրանքներ. այսպէս օրինակ, Բաղէշից բերում են կարմիր կաւ, Վանից շալեր, Արաբկիրից բամբակեայ մի գործուածք, որ կոչւում է մանխայ, Խարբերդից գինի և մետաքսի մի գործուածք, որ կոչւում է գեազի, իսկ Բարձր Հայքի զանազան կողմերից ստացւում են մեծ քանակութեամբ գայլի, աղուէսի, կուղի և այլ թանձրամորթ գաղաների մորթիներ:

Կարինը կապւում է Անգրկովկասի հետ Կարս քաղաքի միջոցով: Չնայած իր վարչական և առևտրական նշանակութեան՝ Կարինը շատ ողորմելի արտաքին տեսք ունի. նրա փողոցները նեղ են, ծուռ ու մուռ ու կեղտոտ, տները փոքր են և անշուք. չեն երևում եկեղեցիների դմբէթներ, այլ քաղաքի զանազան կողմերում բարձրանում են մզկիթների մինարէներ:

Կարին քաղաքում ապրում են մօտաւորապէս 8 հազար առև բնակիչներ, որոնցից հայիւ 3 հազար առևն հայ լինի, իսկ մնացածը՝ թիւրք: Բացի հայերից և թիւրքերից կան նաև սակաւթիւ պարսիկներ, եւրոպացիք և յոյներ: Հայերի թիւը պակասեց՝ երբ 1820 թուականի ռուս-տաճկական պատերազմից յետոյ հայերի մի մասը թէ քաղաքից և թէ շրջակայ գիւղերից գաղթեց Ռուսաստան: Այդ գաղթականները հաստատուեցին Ալէքսանդրապոլի, Ախալցխայի և Ախալքաղաքի կողմերում:

Լ. Սարգսեան

94. ՀՆԴԿԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ

(Մի գլուխ «Կայսեր նամբորդութիւնից դէպի արեւելք»)

Հնդկաստանում, վաղուց արդէն աչքի է ընկնում հայ առաքել մի որոշ ազգեցութեամբ, Նրանք իրանց կապերը չեն կտրել Էջմիածնից, և ամեն մի կաթողիկոսական ընտրութեանը, մասնակցում են հայ ձայներ և Գանգէսի ափերից: Կովկասը և ռուս-պետութիւնը դորա համար էլ սիրելի են հայ ազգին, որի անդամներից շատերը ստեղծով հեռացել են Ասիայի խորքերը և շատ տեղերում դրաւել են աչքի զարնոյ անտեսական դրութիւն:

Երբ մեծ մօնղօլներից մինն ամուսնացնել էր ուզում իր մօտ ծառայող անգլիացի բժշկին, նա հրաժարւում էր ոչ քրիստոնէայ աղջկայ հետ ամուսնանալ. այն ժամանակ նրան առաջարկեցին մի հայ զինուորականի աղջիկ: Երբ անգլիական առաջին դեսպանն Հնդկաստանում, պ. Ռօ, ճամբորդում էր երկրի խորքը, նրա խոհարարը խիստ հարբեց հայ դուքանչու մօտ:

Առևտրական գործերով Հայկի սերունդը ցրուած է ամբողջ Հնդկական թերակղզում և ուր հնարաւոր է եղել, հիմնել է մի մի ծաղկած գաղթավայր: Այսպէս օրինակ Կալկաթայում հայ կօլօնիան այնքան հարուստ և փարթամ էր, որ 1724 թ. Ակոր-Նաղարը հիմնեց մի հայ-լուսաւորչական եկեղեցի: Սորան կից հայերն ունին հիմա մի ճեմարան և աղքատանոց, իսկ մի ժամանակ, այստեղ կար տալարան և հրատարակւում էին հայ գրքեր ու լրագիր:

Կաթողիկոսի ստորադրեալները Կալկաթայում, գիտենալով Ռուսաստանի նշանակութիւնը հայերի վերաբերմամբ, ցանկացան մի ընծայ տալ Ն. Կ. Բ. Թագաժառանգ Յեսարևիչին. դորա համար էլ հայ արժաթագործները պատրաստեցին մի արծաթեայ մօդել հռչակաւոր հնդկական առճարի — «Բուդդա-Հայա», որ և մատուցուեց ըստ հարկին:

Իշխ. Ուխտոմսակի

95. ՄԻ ՊՏՈՅՏ ՆԱԳԱՍԱԿԻ ՓՈՂՈՑՆԵՐՈՒՄ

Առաւօտը շատ վաղ շինիկիշանները արդէն խմբուել էին լուսամուտների առաջ, ուշադիր մեր դուրս գալուն, և հէնց որ երևացինք դռների մէջ, նրանք ուրախ վաղ տուէն դէպի մեզ, իրար առաջը կտրելով:

Առանց վարանումի չէր, որ մենք տեղի առնինք նրանց խնդրանքին ու հեծանք թեթև կառքերը:

Զինրիկիշանները խոլոյն հանդստացան, սրբուեց նրանց դէմքից պաղապանքի արտայայտութիւնը, և մեզ մի թեթև ու խնամածու ժպիտ ձօնելով՝ աշխոյժ լծուեցին ու առաջ վազեցին:

Այլ ու ձախ երևում ու աչքից կորչում էին չինացի դերձակներէ ու կօշկակարներէ աշխատանոցներն իրանց ցուցանալներով և այլ այդ կարգի ուրիշ խանութներ, որոնք ծառայում են եւրոպացիներէ պէտքերին: Զինացիք շատ վատ վարժ եւրոպական շորեր են կարում, ճարպիկ կերպով յարմարուելով մեր ճաշակին ու տարազին, որ նրանց համար այնքան խորթ է:

Այդ անսակեալից առանձին աջոյութիւն ունին կնոջ հաղուստ կարողները, այնպէս որ եւրոպուհիք յօժարութեամբ դրանց են յանձնում իրանց արդ ու դարդը:

Ուրախ է կեանքը եւրոպական թաղում:

Անթիւ գարեջրատաների բաց դռներից դուրս են խուժում հարբած երաժիշանների հնչիւնները, որի չափի տակ դուարթ պարում են զլուինները տաքացած օտարազգի նաւաստիները:

Մենք արագ անցանք կամրջով այն բազմաթիւ ջրանցքներից մէկը, որոնք ցանցի պէս կտրաւում են քաղաքը, և մտանք արդէն զուտ ճապոնական մասը:

Մի վայրկեան ամեն բան շուրջը խաղալիկի ապուրութիւն է անում, ամեն ինչ այնքան մանր է ու փոքրադիր: Փողոցը այնպէս նեղ է, որ եթէ պատահմամբ եւրոպական մի կառք ներս մտնէր, կը խցէր ամբողջ փողոցի շարժումը. էլ ինչ ասել կուզէ, որ շուտ տալ բացարձակա-

պէս կարող չէր լինի: Ինչքան էլ շատ փոքր լինէին մեր կառքերը, նորից ստիպուած էինք իրար ետեից գնալու, ոտքով գնացողների ճամփան չփակելու համար: Սակայն փողոցը ոչ մութ էր թուում, ոչ էլ մռայլ շնորհիւ շէնքերի ցածութեանը: Տները բոլորն էլ անխտիր երկյարկանի են, կղմինդրէ մի օրինակ թեք կտուրներով և բամբուկի բաւակ պատերով: Յաճի յարկում դեռեղուած է լինում քանութիւն կամ արհեստանոցը, վերեւում ապրում է տէրը: Ընդհանուր տպաւորութիւնը մօտաւորապէս նոյնն է, ինչ որ ասիական քաղաքը Կովկասում: Այստեղ էլ չկան արտաքին պատեր, այստեղ էլ ապրանքը դարսուած է դուրսը: Ամեն ինչ բաց է, ամեն ինչ մատչելի ցանկացողի աչքին: Հիմնական մեծ տարբերութիւնն այն է, որ այստեղ հետք անգամ չկայ ասիական համբաւաւոր անկարգութեան ու կեղտի:

Շուրջը ամեն բան փայլում է մաքրութիւնից: Շէնքերը այնպէս սեղմ ու անընդհատ կցուած են իրար, որ մարդ սկամայ սարսափում է, մտածելով, թէ ինչ է լինելու քաղաքը, եթէ յանկարծ հրդեհ ընկնի: Ինչ ճարակ կայ այստեղ բոցերից: Կարտոնի նման բարակ տները չոր յարդի պէս մի վայրկեանում կայրուեն: Բայց իսկապէս հրդեհը այնքան էլ մեծ ու յաճախ չի լինում այստեղ համեմատաբար: Ծաղոնացին կրակի հետ չափազանց զգոյշ է:

Նա երբեք գիշերը չի թողնի նաւթի լամպը վառ, այլ միայն լուլի կանթեղը, որ հեշտ է հանգչում:

Բացի այդ իր թանկագին իրերը նա միշտ պահում է տան կից մի փոքրիկ քարաշէն մասում:

Իսկ հրդեհի ժամանակ նրանք խմբովին օգնութեան են վաղում այրուող տան ներսը. վերջն էլ օգնում են հրկիզեալին, ընդհանուր օժանդակութեամբ նրա համար մի նոր տուն գնելով:

Տները խիստ էժան են և ծախուում են պատրաստ, նրանց թեթևութեան ու կազմի պարզութեան պատճառով հեշտ է և տեղափոխելը:

Փողոցը լի է կեանքով:

Փափուկ դեմքի վրայով արագ պահում են ճարպիկ

ջինները, քաշելով իրանց փոքրիկ կառքերի մէջ մի կողեա ճապոնուհու կամ տուրիստներէ մի ամբողջ շարք:

Անց է կենում մանրամասնաւոր, կրելով իր ուսին՝ փայտից կախած դամբիւղները, որոնք լի են ամեն տեսակ բանջարեղէնով, պտուղով կամ ձկնով:

Փողոցում անասուն գրեթէ չես տեսնում: Սակաւ, շատ սակաւ է հանդիպում մի ձի կամ եղ, ամբալները յարգով կապած պայտի փոխարէն: Տիրոջ ցոյց տուած մեծ հողածովթիւնից պարզ երեւում է, որ նրանք մի առօրեայ երեւոյթ չեն ճապոնացու կեանքում:

Ահա մի փոքրիկ աղջիկ անփոյթ կերպով իր լայն գօտու մէջ տանում է փոքրիկ եղբօրը, որը հանդիստ նիրհում է նրա մէջքին. մինչդեռ աղջիկը հետաքրքրութեամբ կանգ է առնում դոյնդոյն ապակէ գնդակների դէմ, որ ծախու է դրել փողոցում թափառական մանրամասնաւոր:

Երիտասարդ ճապոնուհիները մանր քայլերով զգոյշ անց են կենում, իրանց բարձր փայտէ կօշիկները շարունակ թխթխկացնելով: Նրանց մոզգ սև մազերի գեղեցիկ շինեօնը հիւսուած է կօրալներով. գլխարկ երբեք չկայ. պաշտօնականում են արեւից ու անձրեւից իրանց տարօրինակ ու գեղեցիկ հովանոցներով: Հագի կիրիմօնը (խալաթ) զրբկում է ճապոնուհու մէջքը, սահում է ցած ու պինդ փաթաթում է նրա ոտներին: Չունեն ոչ օդ, ոչ մատանի, ոչ էլ ընդհանրապէս մեր կանանցից այդչափ սիրուած միւս ոսկեղէն զարդերը:

Նրանց գլխաւոր հպարտութիւնն է կազմում գեղեցիկ օրին (գօտի), որ լայն շերտով մի քանի անգամ դալարուած է նրա մէջքին և մի տեսակ կօրսէտի դեր է կատարում: Այդ գօտին նրա հողածովթեան մասնաւոր առարկան է միշտ և նրա ճաշակի ու շնորհքի սովորական չափը:

Որքան օրիկ կտորը գեղեցիկ է, որքան հարուստ է նրա բանուածքը և որքան շնորհալի կապուածքը, այնքան ընտիր է համարւում ճապոնուհու տուալէտը և այնքան աւելի է իր ընկերուհիների նախանձը շարժում:

Տգամարդու կիմօնօնը (խալաթ) կնոջինից շատ քիչ է

տարբերւում, մանաւանդ անվարժ ունի համար. նա էլ է կապում գօտի, միայն շատ աւելի նեղ:

Իսկ նրանց մինչև տկանջները քաշած եւրոպական գլխարկը, հագի փայտէ ծանր կօշիկների հետ միասին մի հետաքրքիր խառնուրդ է կազմում եւրոպայի և Ասիայի: Անբաժան հովհարը կամ մի հովանոց բռնած ձեռին՝ նրանք հանգիստ գնում են ու գալիս իրանց բարի ու մտածկոտ դէմքերով:

Մի շատ բնորոշ դէմք էր ներկայացնում և ոստիկանը, որ ամբողջապէս եւրոպական սալիքակ զգեստների մէջ, երկար սուրը մէջքին, կանգնել էր այնտեղ իր վսեմ պաշտօնի խորին գիտակցութիւնը երեսին:

Մօտիցս լսում է յանկարծ զանգակի սուր հնչիւնը: Մի բարձրահասակ մարդ կանգ է առել փողոցի ճիշտ մէջտեղը և թատրոնական վեհափառութեամբ, յենած ձեռի դրօշակին, որի վրայ մի քանի ճապոնական տառեր են զրբած, մի անբնական ծայնով ինչ-որ ասում է արագ, շարունակ գիմելով աջ ու ձախ շրջապատողներին, որոնք սակայն մի մեծ հետաքրքրութիւն չէին ցոյց տալիս:

Կրկին զանգակ, և ծայնողը շարժւում է առաջ, տանելով հետը իր արտառանած բացականչութիւնների հանելուկը:

Մի այլ տեղ բարձր պոռում է մի ուրիշը, երեւի յանձնարարելով իր ձեռքի բռնած զէրքը. միւս կողմը մի մարդ անգագար զանգահարում է, անցորդների ուշքը իր ապրանքի վրայ դարձնելու համար:

Քիչ հեռուն լսում է յանկարծ մեղամաղձոտ մի սուրոց. և երևում է մի կոյրի կերպարանք, յենած իր գաւազանին, որ զգոյշ առաջ է գալիս շուրջի իրարանցումի միջով: Դա մի մասսաթիստ է, որ սուրցով իր անցնե՛ն է յայանում:

Այդ արուեստը ճապոնուհ անյիշելի ժամանակներից կոյրերի մենաշնորհն է կազմում:

Տները մասնաւորապէս հետաքրքիր են նրանով, որ դրսի պատ չունենալով անցորդին միջոց են տալիս ճապոնացու նիստն ու կացը կատարելապէս ուսումնասիրելու և բաց են անում բնորոշ տեսարանների մի ամբողջ շարք:

Ամեն մի տուն կարծես մի շրջանակ լինի, ուր մեզ պարզ ցուցադրուած են նրանց բնակիչների կեանքն ու աշխատանքը:

Ահա այստեղ բոլորովին ճաղատ մի ճապոնացի շրջապատուած թղթէ լապտերների ու հովանոցների մի ամբողջ կոյտով՝ մեծ հողածուծեամբ նկարուած է: Մի անսովոր լըջութիւն կայ նրա դէմքին: Այն բարեսիրտ ու միամիտ կենդրոնացումը, որով կատարուած է նա իր աշխատանքը, քեզ ահամայ երեխայ է յիշեցնում:

Կից խանութում մեատաքս են ծախում. պատերին կախուած են կտորներ քմահաճ նկարներով: Գործավար ճապոնուհիները մէկը միւսի ետեւից բաց են անում յաճախորդի առաջ մետաքսի նեղ փաթեթները, մինչ տէրը, չոքած իր մանրիկ սեզանի առջև, բոլորովին խորասուզուել է հաշիւների մէջ:

Մի քիչ դէնը մոմ են պատրաստում, խանութի մեծ մասը բռնում է կանաչ հեղուկով լիքը տաշար, որի մէջ թաթախում են անպաղար փոքր կլոր փայտեր. չորանում են, թաթախում նորից. և այսպէս մի քանի անգամ, մինչև մոմը պատրաստ լինի:

Կողքին մի աշխատանոցում պատանիներն իրանց ձեռագործի վրայ ծռած տանգրադորում են ոսկեթել. քմահաճ նկարներ:

Ոսկերիչի խանութում շինում են զեղեցիկ զօտներ, փոքրիկ բուշներ, որոնք սուր են ներկայացնում, և այլ մանր զարդեր. սրանց գլխաւոր դնողները տուրխատներն¹⁾ են: Բայց այնտեղ բնաւ չէք տեսնի թանկագին քարեր, որին ճապոնացին արժէք չի տալիս: Նրան զբաւողը շինուածքի զեղարուեստական կողմն է:

¹⁾ Ճամբորդ:

Յաճախ աչքիդ հանդիպում են սափրիչի խանութներ, ուր յաճախորդները բոլոր ուժով գլուխները յետ ձկած՝ նստած են մի յուսահատ դիրքով, քթները յանձնած սափրիչի բարեհաճ տրամադրութեանը, կամ մի ճապոնուհի, որ զբաղուած է իր տուալետն աւարտելով:

Ապա նորից գալիս են խանութները:

Հովհարներ, ափսէներ, զամբիւղներ, բոլորն էլ կախուած առաստաղից, ծածանւում են անցորդի քթի տակ: Նրանց ետեւից նկատուած է մի ամբողջ շարք յարգէ ունամանների իրանց թաւշէ գեղեցիկ՝ օղակներով. կամ մի չաստուած, որ իր ահագին փորովը բազմած է սեզանի գլխին:

Շատ են ժամագործները: Ժամացոյցը արեւելքում խիստ է յարգուած: Չինացիք նկարուելու ժամանակ ժամացոյցը դնում են իրանց մօտը սեզանի վրայ, երբեմն նոյն իսկ երկուսը, իրանց աւելի փառահեղութիւն տալու համար:

Լուսանկարիչները ցուցանակներն էլ բաւական յաճախ են աչքի ընկնում. մանաւանդ եւրոպական թաղի մօտերը: Լուսանկարը շատ էժան է. 12 հատ զեղեցիկ գունաւոր տեսարանը արժէ իէն (մօտ 3 ռուբլի): 12 փոքր նկար վիզիտ դիրքով, այն էլ ամենալաւ լուսանկարչի մօտ, արժէ նոյնպէս 2 ռ., իսկ աշխատանքը չափազանց մաքուր է ու սիրուն:

Ուտեստի շուկան նոյնպէս մօտիկ է եւրոպական մասին: Խանութները շարուած են իրանց տեսակի համեմատ. մի շարք միայն միս են ծախում, ապա բանջարեղէն, պրտուղ, ձուկ և այլն:

Միւրը դրած է ապակէ գանգակների տակ, որ սաստիկ մաքուր են պահում:

Ձկան խանութը ներկայացնում է վրան ծածկած մի բակ, ուր խառն թափած են ձկան կոյտերը քարէ յատակին: Եւ ինչ երկակենցաղ ստես, որ այստեղ չլինի, ահագին քանակութեամբ ժժմակներ, ճիճուներ, խեչափառներ և այլն, որին եւրոպացին նայել անգամ չէ կարող:

Առհասարակ ձուկը ճապոնացու գլխաւոր ու նախըն-

աիր կերակուրն է, և բրնձից յետոյ առաջին տեղն է բռնում:

Ձուկն ուտում են մեծ մասամբ հում: Մեխով տալիս են գլխին, նրա տանջանքին վերջ տալու համար, հանում են փորոտին, կտրատում են, դնում են սնակի մէջ և հրամցնում:

Այսպէս պատրաստած ձուկը նրանց սիրելի կերակուրն է իբրեւ դէստերտ:

Միս ուտում են չափազանց քիչ, գերադասում են պտուղն ու բանջարը: Պտուղներից սովորական են բանան, անանաս, կոկոս և երեսի գլխի մեծութեամբ ահագին նարինջներ (պապերմուս), այլ և եամամօ, որը մի մեծ ելակի է նման ու մի տեսակ ձիւթի հոտ ունի:

Շատ կան նոյնպէս քաղցրավամուսներ. ճաղմուսիցին սիրում է անուշեղէն. խմորեղէնը լինում է թէ հում, թէ եփած: Նրանց կարկանդակների ու շաքարեղէնների տեսքը այնքան էլ զրաւիչ չէ մեզ համար: Միայն խիտ համեղ է «կաստերա» ասուած սորգը. այն էլ սպանական ծագում ունի:

*
* *

Բոլոր արտիստները, մանաւանդ ուսաները, իրանց պարտքն են համարում այցելել Նազատակիի հուշակը կազմող վարպետ Իեզակիի արհեստանոցը, ուր կրիայի պատեանից գեղեցիկ իրեր են պատրաստում:

Իեզակին, որին ամենքը «Ժեներալ կրիայ» են անուանում, սովորական, հասուլիկ, կարճիկ մի մարդ է բարի գէմքով: Մեզ ընդունեց մեծ սիրով, սեղմեց ձեռքս եւ ըրաւովարի, բարեկեց մեզ մի թոթով ուտեսերէնով և իսկոյն հրամայեց թէյ բերեն:

Ճապոնական թէյը հրամցնում են փոքրիկ զաւաթներով և առանց շաքարի. բայց համեղ կտտերան լիովի փոխարինում է շաքարի պակասը:

Թէյից յետոյ Իեզակին մեզ առաջնորդեց վերի յարկը, ուր իրերն էին ցուցադրուած: Փոսկրի քանդակումը հիանալի է ուղղակի իր նրբութեամբ ու գեղեցկութեամբ:

Ամենից աւելի աչքի ընկնող տեղում դետեղուած էին կրիայի պատեանից շինած ճաղմուսական ու եւրոպական մի քանի ուղղմաններ:

Կայմերը իրանց կայաններով, պարանները, երարանները, մինչև անգամ սանդուղքի խրաքանչիւր աստիճանը դուրս էր բերուած զարմանալի ճշտութեամբ ու մաքուր:

Իեզակիի այդ մանրակտր գեղարուեստական փոքրիկ աշխարհից մենք ընկանք ուղղակի ժողովրդական ու եռուն առևտրի տաճարը, Ճապոն-Բազարը, որ մեր կարաւանատալային համապատասխանող մի բան է:

Դա մի մեծ կլոր շէնք է, ուր խանութների շարքը ձգւում է ճառագայթի ձևով դէպի կենդրոնը, ապա կենդրոնից դէպի շրջագիծը, կազմելով մի նեղ անընդհատ զիծ, որից չես կարող դուրս գալ, մինչև որ այդ ամբողջ լսելի-րինտը անց չկենաս իր բոլոր անկիւններով ու թեքումներով, եթէ միայն յուսահատած, կէս ճամբից դեռ չդառնաս:

Ապրանքի տեսակները շատ չեն և շարունակ կրկնում են: Մասնաւորապէս շատ կան զանազան գոյնի թաւշնայ քսակներ, զարդ հերկաներ, և անթիւ անհամար թղթէ հովհարներ ամեն տեսակ ֆանտաստիկ նկարներով ծածկուած:

Պատերից կախուած են ճաղմուսական տիկնիկներ, աչքերը չոած և մոնդրական տիպիկ գէմքերով: Մեծ տեղ է բռնում զրքերի խանութը:

Նրանց զրքերն էլ են իրանց տեսակի: Թուղթը աւելի հասա է և խորտուբորդ, ապել կարելի է միայն մի երեսի վրայ, այնպէս որ մեր մի թերթին համապատասխանում է նրանց կրկնաառի ծալած երկու երեսը: Կազմն էլ տարբերակ է. թղթերը կարում են մեռաքսէ թելով, որ զրաից մի գեղեցիկ հանգսյց է կազմում:

Ծախողները կին են մեծ մասով: Օտար անցորդներին նրանք կանչում են անգլիերէն կամ ուսերէն, բաւական յաջող գուշակելով նրանց ինչ ազգից լինելը:

Նազատակիում օտար լեզուներից ամենից աւելի տարածուածը ուսերէնն է. զրան նպատում է Կամաւոր Ֆլօտի յաճախակի երթևեկը և սուս ուղղմանակերի այցը:

*
* *

Նազատակիի փողոցներով իմ անցնելը ոչ ոքի ուշադրութիւնը չէր գրաւում: Եւրոպացիներին ընտելացած են արգէն:

Միայն երբ երկար կանգ էի առնում մի որևէ խանութի առաջ, զիտում էին ինձ ոտից զլուխ՝ զարմանալով երևի, թէ ի՞նչն էր ինձ այդպէս հետաքրքրողը:

Մի ճապոնացի նկատելով, որ հայեացքս մի մասնա-
ւոր հետաքրքրութեամբ եմ ուղղում խանութի խորքը,
խնդրեց, որ ներս մտնեմ նրա բնակարանը, եթէ կրնամ:

Եւ ինչ ասել կողի, որ մեծ ուրախութեամբ ընդու-
նեցի նրա առաջարկը, և նրա հետ մի նեղ ու փոքր անց-
քով մտանք ետևի մասը: Դա արդէն բնակարանն էր, մի
մեծ սենեակ, որ հեշտութեամբ կարելի է մի քանիսի վե-
րածել շարժական թեթև պատերի միջոցով: Յատակը այդ-
տեղ քիչ բարձր է նախասենեակից: Հետևելով տեղական
քաղաքավարութեանը, հանեցի կօշիկներս սանդուղքի գլխին
և գուլպաներով կոխեցի սենեակի մաքուր հատիկը:

Շուրջն ամեն-ինչ մաքրութիւնից փայլում էր: Թղթէ
պատերին նկարուած էին արագիւններ: Անկիւնում դետե-
ղուած էր սիրուն երկթե ճենապատը և մի փոքրիկ թագար՝
մէջը մանրադիտական մի ծառով: Սենեակի խորքում պա-
տի մէջ ծալքն էր, ուր ցերեկներն անկողիններն են դար-
սում: Ճապոնացին, ինչպէս յայտնի է, կահ-կարասի չի սի-
րում, ասելով թէ դրանք փոշի հաւաքելուց դատ ուրիշ
բանի պէտք չեն:

Անկողինը փռում են գետնի հասիւրի վրայ, ճաշում են
չոքած և ամեն մէկի առաջ կայ մի-մի ցածիկ փոքրիկ
սեղան, կամ յաճախ ուղղակի գետնին:

Սենեակից դուրս գալով, մտանք ցանկով շրջապատած
բակիկը, իր մանրիկ պարտէզիկով, ուր բանտարկուած էր
պտուղներով ծանրաբեռնուած մանդարենի մի ծառ, կար-
ծես վանդակի մէջ:

Այդ պարտէզիկի կենդրոնում ցուցում էր մի աւելի
փոքրիկ լճակ, մէջն էլ մանրադիտական մի ժայռիկ, որի վրայ
հպարտ վեր էր բարձրանում մի մի գաճաճ ծառիկ:

Ճապոնացին շատ է սիրում բնութիւնը. գիւղերում
նա աշխատում է շինել իր բնակարանը կարկաշուն ա-
ռուակի ափին, կամ սարի սիրուն լանջին, որտեղից լայն
գեղեցիկ տեսարան է բացւում: Իսկ քաղաքում հեռու այդ
բոլորից նա ուղտւում է բնութեան գոնէ մի նմուշը, մի փոք-
րիկ կտոր իր մօտն ունենայ:

Ճապոնացու տանը, թէ ներսը, թէ բակում, ամեն
բանի վրայ մի մասնաւոր դրոշմ կայ գոհունակութեան, չա-
փաւորութեան և գեղարուեստական պարզութեան:

Օր. Հ. Մելիք-Հայկազեան

96. Ա Ձ Գ Ա Գ Ր Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Գնչուներ եւ հայ բօռաներ

«Ուզան բերանը կթան կոխն լաւ է»:
Բօշ. առած:

Մի ժողովուրդ, որ ազգութիւն, հայրենիք և կրօն
չունի, որ չի ցանում, չի հնձում, թռչունի պէս ապրում
է», որի հայրենիքը աշխարհն է ամբողջապէս, հովանին
երկինքը, հարստութիւնը մի աւանակ և մի քանի չուլ ու
փալաս,— դա բօշան է: Նա դիմանում է հիւսիսի սառնա-
մանիքին, տանում է հարաւի խորշակն անվաւա: Ամեն
տեղ նա ապրում է և ընտելանում՝ որպէս իր սեփական
տանը. *ubi bene, ibi patria* *), ահա նրա գաղափարը հայ-
րենիքի մասին: Դաւանում է այն բոլոր կրօնները, որոնց
ծանօթ է, ընդունում և խօսում է այն բոլոր ազգերի լե-
զուները, որոնց հետ մօտիկ յարաբերութիւն ունի: Ամեն
երկիր նա անխտիր համարում է իր հայրենիքը, ամեն լե-
զու, որի գիտենալուց շահ է սպասում, իր մայրենի լե-
զուն և ամեն ինչ իր սեփականութիւնը: Մի անօրինակ,
եղակի աշխարհ-քաղաքացի՝ կօսմօլօլիտի մի կատարելա-
տիպ— դա գնչուն է առհասարակ և բօշան ի մասնաւորի:

Հալարտ իր աղքատութեան մէջ, անկախ և ազատա-
սէր առանց որեւէ քաջութեան, աշխարհակալ և հարկաւոր
առանց զէնքի և աշխարհաստան պատերազմների. անհոգ,
որպէս երկնքի թռչունը, նա հնձում է այնտեղ, ուր չի
ցանել. պահանջում և ստանում է այն, որ չի տուել. վա-
յելում է այն, որ իր քրտինքով չի վաստակել. «մի այսու-
հետե հոգայցէք վասն վաղուի, զի վաղիւն վասն իր հո-
գատցի», դա բօշայի կեանքի բնարանն է:

Նա վատահ է, որ ամեն տեղ կիշխէ, կը տիրապետէ,
այն մտքով, ինչ մտքով որ բօշան հասկանում իշխել և
տիրապետել բաները: Նա համոզուած է, որ ամենքը պար-
տական են իրան հարկ տալու, և հաւատացած է, որ ա-
մենից կը ստանայ իր պահանջը, ուստի և նա ամենուրեք,
ամեն տեղ է, ուր բանաւոր արարածներ կան: Սարերն

*) Ուր լաւ, անդ հայրենիք:

ու ձորերը չեն խափանում նրա ընթացքը, ծովն ու անապատը արգելք չեն դառնում նրա անընդհատ թափառելուն: Եղանակների յանկարծական փոփոխություն, անձրև, արև, ձիւն կամ փոթորիկ երկիւղ չեն ազդում նորան:

Տոկունութեամբ յաղթելով բոլոր բնական արգելքներին և պատահարներին, նա իր թռուցիկ բնակարանով մերթ երևում է հարաւի տօթակէզ անապատներում, մերթ հիւսիսի սառնամանիքում և չքանում է որպէս պատկեր: Նա չի ճանաչում ոչ սահման, ոչ տարածութիւն և ոչ արգելք. ուստի և թափառում է աշխարհի բոլոր մասերում և բոլոր ազգութիւնների մէջ անխտիր:

Չուր չէ այն աւանդութիւնը, որ մեր բօշաներն իրանց Կայէնի սերունդ են համարում, հաւատարմով, թէ երկնային անէծքն է, որ նրանց «երերեալ ու տատանեալ» թափառել է տալիս իրանց նախահօր մեղքը քաւելու համար: Չունենալով հող և մասնաւոր սեփականութիւն, նա ամբողջ աշխարհի բերքն իր սեփականութիւնն է համարում, ուստի և սեփականատիրոջ վստահութեամբ մանում է ամեն մի օտարականի տուն, ըստ երևոյթին արդարացի պահանջով. թէև այդ պահանջը քողարկած է լինում աղերասխան բառերով և արտայայտում է խնդրի ձևով. — նա իր հարկը, իր ապրուստն է պահանջում. և վայ նրան, ով չի յարգի այն կօսմօպօլիտի խնդիր-պահանջը: Կարկառի նման կը թափուի բօշայի բերանից նրա անսպառ անէծքը մերժող տան գլխին: Այդ իր իրաւունքն է համարում նա. նրա գէնքը իր կծու անէծքն է և սղէտ ու մոտոխապաշտ ժողովրդի վրայ ազդում է նա այդ միջոցով: Բօշան ապրում է իր ճարտար լեզուի և ուամիկներին սարսափեցնող անէծքի շնորհիւ:

Բօշայի ազնիւ յատկութիւններն աւելի աչքի են ընկնում, եթէ նրան համեմատելու լինինք ոչ թէ մի նրատակեաց և քիչ թէ շատ քաղաքակիրթ ազգի հետ, այլ իր ցեղակից և համարեա նոյն միջոցներով ապրուստ հայթայթող թուրք գնչուի հետ, որ կրօնով մահմեդական է: Թէև սոցա կեանքի հանգամանքները, աւանդական պարտաւորւնքը

միևնոյնն են, թէև ծագումով նոքա պատկանում են միևնոյն ցեղին, բայց վարք ու բարքի մաքրութեամբ և հոգեկան ազնիւ յատկութիւնների առաւելութեամբ հայ բօշան շատ ու շատ բարձր է թուրք գնչուից:

Մինչ վերջինը պատրաստ է յարմար ըուլէին՝ առանց առիթը բաց թողնելու թալանել մտած առնել, գողանալ ամեն մի ձեռն ընկած առարկայ, եթէ նրա գործողութիւնը զիտող չկայ. կամ զբաղեցնել տանալիքով հմայութիւններով, որ ընկերակիցը միջոց գտնի մի բան թրուցնելու, հայ բօշան երբէք, ոչ մի զիտուածում այգալիսի ստորութիւն յանձն չի առնի:

«Ձողանալ»-ը նրա ցեղի աւանդական և սրբազան պատուէրներից մինն է: Երբէք ոչ մի անգամ բօշան չի բռնուած գողութեան մէջ. գոնէ ինչքան հետաքրքրուել ենք, չենք պատահել մէկին, որ մեր առածի հակառակը պնդէր:

Այդ է պատճառը, որ ոչ մի տեղ արգելուած չէ բօշայի մուտքը. ամեն տանտէր վստահ է նրա հաւատարմութեանը. մինչդեռ ոչ մի թուրք գնչու այգալիսի հաւատ չի վայելում և ազատ մուտք համարեա չունի տներում: Նոյնն է և Եւրոպայի գնչուն, որին առհասարակ հաւատ չեն ընծայում: — Նրանք իրանց արդարացնում են մի բնորոշ աւանդութեամբ. Եւրոպայի գնչուների ասելով՝ չորրորդ մէկը Քրիստոսի խաչից՝ զողացել է մի գնչու. ուստի այդ օրից նրանց ներելի է համարում գողութիւնը, և գնչուններից ով շատ գողութիւն անէ, այնքան էլ շուտ գրախտ կը գնայ:

Թուրք գնչուն աւելի գործնական և խորամանկ է, երբ բանը գալիս է մարդկանցից փող կորզելուն: Նա շատ լաւ գիտէ օգտուել ուամիկ ժողովրդի անհաւատութիւնից զանազան խաբեայութիւններով: Գնչու թրքահիւները իրանց «Ֆալ»-երով (հմայութիւն), եղունգներին նայելով, վհկութեամբ կամ անբարոյական կաքաւով, տգրուկի նման ծծում են միամիտ ամբոխի արիւն-քրտինքով վստահածը: Հայ-բօշան բոլորովին չգիտէ գործադրել այդ թէև ստոր բայց դիւրին փող կորզելու միջոցներից և ոչ մինը:

Ձգուելի է թուրք գնչուի թախանձանքը. նրա խմբի

մօտից չի կարելի անցնել առանց նոցա ազահուլթեանը բաւարարութիւն տալու: Եթէ կառքով ես և կամ ձիով, նոքա արձակում են իրանց մերկանդամ մանչ և աղջիկ երեխաներին, որոնք ամենաշուտ գնացող կառքի յետեից էլ վազում են անընդհատ մի քանի վերստ՝ և մինչև բան չեն ստանում, յետ չեն դառնում: Քարասիրտ անցորդը միայն անբաժին կարող է թողնել այդ ստահակներին, որոնցից ազատուելու ոչ մի հնար չկայ: Հայ բօշաների մէջ այդ սովորութիւնը բոլորովին չկայ. նոցա մանուկները խնդրելու սովորութիւն չունին: Այդ պարագայումը պատկանում է միմիայն կանանց. այն էլ երբէք նոքա դրամ խնդրելու սովորութիւն չունին. մանաւանդ ճանապարհին: Նոցա խնդիրքը միմիայն տներիցն է լինում: Յաճախ թուրք զին-չունները իրանց հետ ման են ածում կապիկներ ժողովրդէին ցոյց տալու համար և նոցա սլարել տալով, փող են հաւաքում: Այս պարագայումները անծանօթ են մեր բօշաներին: Նոյն իսկ արտաքին հազուատից կարելի է ճանաչել այս ցեղակից թափառականների բարոյական տարբեր աստիճանները: Թուրք զինուն կարծես բոլորովին զուրկ է ամօթխածութիւնից և վայելչութեան զգացմունքից. նա շրջում է համարեա մերկ առանց քաշուելու. նա լկտի է և անսլարկեշտ: Մինչդէռ բօշան միշտ խուսափում է մերկութիւնից: Նրա հագուստը թէև հնոտի, ծածկուած անթիւ, բազմապունի կարկատաններով, բայց երբէք անվայելուչ և պատառուտած չէք տեսնի. նա սաստիկ բարոյական է:

Սակայն պէտք է աչքի առաջ ունենալ, որ նոցանից մինը կրօնով մահմեդական է և այդ կրօնի շնորհիւ նրա մէջ պիտի երևան գային որոշ յատկանիշներ, որոնք կարող են ծնել միայն այդ կրօնից. մինչ հայ բօշան, իբրև քրիստոնեայ-լուսաւորչական ժողովուրդ, որ մշտապէս ապրում և շփուում է մեզ հետ, շատ բարձր պիտի լինէր նրանից: Բացի այս, թէև նոքա միենոյն ծագումն ունին, բայց պատկանում են տարբեր ընտանիքների. այնպէս որ իրանց ցեղական լեզուները միմեանց անհասկանալի է և խորշում են միմեանցից:

Գր. Վանցեան

97. ԵՒՐՈՊԱՅՈՑ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՅՈՑ ՄԱՍԻՆ

Օսմանեան կայսրութեան մէջ հայերն են ամենամեծ առևտուր ունեցողները և միենոյն ժամանակ այդ գործը ամենից աւելի հմուտութեամբ առաջ տանողները: Նրանք համբերող են, խնայող ու անխոնջ, նրանք ճանապարհորդում են Ասիայում և Հնդկաստանում, նրանք խանութներ ունին ամեն տեղ: Հայոց մեծ մասը մեքենական արհեստներով են պարագլուծ: Նրանք սեղանաւորներ են, կապալառու և փաշաների ու ուրիշ մեծամեծ անձերի գործակալներ: Նրանց մեղադրում են իբրև թէ ոչ մի միջոց չեն խնայում հարստանալու համար և թէ, երբ կարող են, խաբում են ապրանքների մէջ: Սակայն պէտք է խոստովանել, որ ձգտելով ձեռքից եկածի չափ շատ փող աշխատելու՝ հայերը, շատ սակաւ է պատահում, որ ճիշտ չկատարեն իրանց պարտաւորութիւնները և ճիշտ են կատարում իրանց խոստմունքները:

Հայերը խիստ են իրանց վարք ու բարքի մէջ, ճշտութեամբ պահպանում են իրանց հաւատի պատուէրները, տղէտ են և նախապաշարուած. նրանց պակասում է միայն կրթութիւն և մի տէրութիւն, որ այնքան ճնշող չլինէր, որքան Տաճկականը և աւելի արդար լինէր, հայերը վերին աստիճանի յարգելի ժողովուրդ կը դառնային:

Եթէ այս պատկերի վրայ աւելացնենք պարզ ճաշակ, խիստ խնայողութիւն, զարմանալի կանոնասիրութեան ոգի, մեծ ընդունակութիւն առևտրական գործերում, մենք նկատեալով կը լինենք հայերի լաւ կողմերը: Գուցէ ոչինչ հակադիր պատկեր ներկայացնելու չունենայինք, եթէ հայերը, անկախ ազգ կազմելով՝ միշտ խաղաղ գրութեան մէջ ապրած լինէին և կառավարուէին սեպհական օրէնքներով. բայց հրէաների պէս, կապուելով իրանց պատմական յիշատակներով աշխարհի սկզբի հետ, նրանց պէս ցրուած լինելով բոլոր Ասիայում՝ նրանք միշտ ենթարկուած են եղել բռնակալ տէրութիւններին, հպատակուած լինելով Տաճկաս-

տանում տարբեր հաւատի տէրերի, որոնք ուրիշ առաջ-
նորդ չեն ունեցել, բայց եթէ իրանց կրքերը, և ոչ ուրիշ
օրէնք, բայց եթէ կամքը:

Նրանց շքեղ ասրուսար, հարստութիւնները կարող
էին դայթակղել իրանց բռնակալներին, և նրանք դի-
զում էին դանձեր և ժլատ էին: Մի անգույշ խօսք, մի
անկեղծ կարծիք կարող էր յաճախ կորցնել նրանց — նը-
րանք լռող և երեսպաշտ դարձան: Երախտագիտութիւնը
դէպի իրանց պատուազուրկ եղած բարեբաւները կարող
էին փնտել իրանց, նրանք երբեմն ապերախտ են զըտ-
նուած: Մահմեդական երկրներում չկարողանալով մեծամեծ
սլաշտօնների ու պատիւների հասնել՝ վաստակելու սէրը
նրանց գործունէութեան միակ շարժառիթը դարձաւ:
(Օլիվիէ):

Աշխարհիս երեսին եղած հայերի թիւը կարելի է երեք
միլիօն համարել: Նիսից աւելին բնակում են Տաճկաստա-
նում: Շատերը ասրում են Ռուսաստանում, մանաւանդ
Կովկասեան նահանգներում. շատ հայեր կան նոյնպէս և
Պարսկաստանում... Ամենայն աեղ, ուր գտնուում են նրանք,
համարուած են ճարպիկ և բանիմաց մարդիկ և բոլորե-
քեան համաձայն են և խոստովանում են որ նրանք հասա-
րակ խելքի տէր մարդիկ չեն:

Տաճկաստանում նրանք աւելի բարձր են հանդիսա-
ցել, քան շրջակայ ազգութիւնները իրանց առևտրական
գործունէութեամբ և այն ընդունակութիւններով, որ ու-
նին դէպի մեքենական արհեստները: Գլխաւոր վաճառա-
կանները հայերն են, ինչպէս և բոլոր սեղանաւորները, և
գուք կարող էք համոզուած լինել որ կը գտնէք նրանց ամեն
մի ձեռնարկութեան և գործի պարագլուխ, որ մասնագի-
տական պատրաստութիւն է պահանջում:

Նրանք տաճկի հաստատամտութիւնն ունին՝ առանց
(նրա անշարժութեան, նրանք յոյնի նուրբ ու թափանցիկ
միաբն ունին, առանց նրա թեթևամտութեան, միով բա-
նիւ նրանք արևելքի անզլօ-սաքսօնացիքն են: (Դիւայո):

Ասում են, որ հայերը արևելքում նոյնն են, ինչ որ

գուլցերացիք Արևմուտքում. աւելի արդար կը լինէր հոլ-
լանդացիների հետ համեմատել նրանց. նրանց մէջ նկատ-
ւում է նոյն յարատե, բայց հանդիստ գործունէութիւնը,
նոյն ձգտումը՝ հարստութիւն ձեռք բերելու, թէև դա մի
փոքր բան լինէր, նոյն արհամարհանքը դէպի արտաքին
փայլը: Նրանց բոլոր առաջագիմութիւնները, որ կատար-
ւում են անգործութեան մէջ, անյայտ են Եւրոպային, ուր
չեն հասնում նրանց զրբերը և պարբերական հրատարա-
կութիւնները: (Դիւլորիէ):

Բոլոր նշաններից երևում է, որ հէնց այս ազգը ասա-
նուածային տեսչութեամբ ընտրուած է իբրեւ առաջնորդ՝
քրիստոնէութիւնը և քաղաքակրթութիւնը տարածելու ա-
րևելքում: Տարակոյս չկայ, որ մեծ պատմական համաշխար-
հային նշանակութիւն ունի այն հանգամանքը, որ այս
քրիստոնէայ ժողովուրդը ցրուած է մի մեծ տարածութեան
վրայ, Մարտիկոյից սկսած մինչև Չինաստան և միևնոյն
ժամանակ նրա բոլոր անդամները կապուած են միմեանց
հետ կրօնական կապերով: (Հաքստհաուզէն):

«Փորձ»

98. Ա. Վ. ԵԼԻՍԷՎԻ ԿԱՐԾԻՔԸ ՀԱՅՈՅ ՄԱՍԻՆ

(Կարգացում Ա. Պետերբուրգի Կայսերական Աստղագիտական
Բնկերութեան ճիսում 1887 թ. մարտի 4-ին)

Տաճկներից յետոյ մենք գտնում ենք հայերին, թէ-
պէտ սրանք աւելի տարածուած լինելով Փոքր-Ասիայում՝
գուցէ աւելի բազմաթիւ լինին, քան թէ միւս բոլոր ազ-
գերը այս ազգագրական տարրերով հարուստ աշխարհում:
Հայը, որպէս և հելլենացին կենդանի հանգոյց է կազմել
արևմտքի և արևելքի մէջ մարդկութեան կեանքի երկու
նշանաւոր վայրկեաններում, երբ արևմուտքի քաղաքա-
կրթութիւնը թափանցում է մինչև արևելքի սիրտը նրան
գարևոր նիւրից զարթեցնելու համար: Հայոց դերը այժմ
աւելի պատուաւոր է, որովհետև նրանք տարածում են քա-

դաքաղերթութիւնը մինչև այն լեռները, որոնք հիւսիսից ներփակում են Միջագետքը: Բացի այդ նշանաւոր պաշտօնից, հայերը արժանի են մեր առանձին ուշադրութեանը ոչ թէ միայն մարդաբանական, այլ և կենսաբանական և պատմական տեսակէտներից: Մի ազգութիւն, որ կարողացել է պաշտպանել իր անհատականութիւնը Նեբրովթի և Շամիրամի ժամանակներից մինչև մեր օրերը, պահպանելով մասամբ և իր տիպը, սովորութիւնները, լեզուն և կրօնը՝ չնայելով որ ոչ մի ազգ, նոյն իսկ հրէաները, չի երթարկուել այսքան տառապանքների, — պատմութեան մէջ երբէք չպէտք է մոռացուի:

Զարմանք է յարուցանում և գոյութեան կուր տեսակէտից ոյժերի յարատեւութիւնը և տոկոնութիւնը այս փոքր ազգի, որ այսքան դարեր հոգ և ազգերի մէջ սեպած և միտած է: Կործանուեցան Մեծ-Ասորեստանը և Բաբելոնը, պարսից անագին պետութիւնը, պարթևաց, մակեդոնացոց, հռոմայեցոց, արաբացոց, աքեմենիականները, մեծամեծ ազգեր ընալինջ տնհետացան աշխարհիս երեսից, իսկ հայոց ազգը ոչ միայն կենդանի մնաց, այլ և լի կեանքով և յուսով տոչորւում է գիտութեան ծարաւով և սիրով գէպի աշխատանքը: Մինչև այժմ խորհում է նա թօթալիկ հաղարամեայ լուծը, դարգացնում է իր լեզուն, ուսանում է գիտութիւններ, առաջ մղում ինքն իրան և արդէն շատ բանի հասել է:

Այս ազգը մի աւելի խորին հանելուկ է պատմութեան համար, քան թէ հրէաներն ու զնշուները: Այս երկու աշխարհաքաղաքացիները համարեա մշակական թափառականներ են, զուրկ հայրենիքից, որոնց համար *ndi demo idi patria*. իսկ երկրապործ հայը չէ թողել իր Հայաստանը, Վանայ ծովակի ափից չէ գաղթել և Մասիսի ստորոտից չէ հեռացել: Հայ երկրապործի սերտ կապը իր մայրենի հողի հետ՝ կենդանի հերքումն է այն անձանց սխալի, որոնք դասում են նրան հրէաների հետ մի կարգում՝ համարելով հայերին միայն վաճառական ժողովուրդ: Ճշմարիտ է, որ ճակատագիրը նշանակելով հային, ինչպէս և յոյնին, միջ-

նորդական կապ արեւմուտքի և արեւելքի միջև, շնորհել է նրանց հաւասար յատկութիւններ՝ ճարպիկութիւն, հնարագիտութիւն, յայտնի մտքերի նրբութիւն, բնաւորութեան տոկոնութիւն, որոնք թէ հայոց և թէ յունաց ընդհանուր յատկութիւններն են: Բայց այս ամենը բաւական չէ՝ բացատրելու համար հանելուկը հայերի գոյութեան, այն հայերի, որոնց հետ Եւրոպան սկսում է փոքր առ փոքր ծանօթանալ, և տակաւին Բերլինի վեհաժողովում նա հրաժարւում էր իրրեւ ազգութիւն ճանաչել հայերին:

Զնայելով որոնց բազմադարեան պատմութեանը, հաղարաւոր արկածներին, որոնց ենթարկուել է այս ազգը, հայոց տիպը ներկայացնում է այնուամենայնիւ աւելի հաստատ տոկոնութիւն, քան թէ Փոքր-Ասիայի ազգերի որ և է ուրիշ տիպ, այնպէս որ ամենամաքուր արիւն պարունակող ազգերի թւում կարելի է դասել և՛ հայերին, որոնք միևնոյն ժամանակ հանդիսանում են և՛ տիպի մաքրութիւնը պահպանող՝ այն չափով, ինչ չափով, որ նրանք իրանց հայրերից ու պապերից ժառանգել են:

ՄՇԱԿ. Ա. Յ.

Ժողովրդական Բանասիրտութիւն

99. ԳՈՂԹԱՆ ԵՐԳԵՐ

Վաճագնի ծնունդը

«Երկներ երկին և երկիր.

երկներ և ծիրանի ծով.

երկն ի ծովուն ունէր

Զկարմրիկ եղեգնիկն:

Ընդ եղագան փող՝ ծուխ ելանէր,

Ընդ եղեգան փող՝ բոց ելանէր,

Եւ ի բոցոյն պառանեկիկ վազէր.

Նա հուր հեր ունէր,

Ապա թէ՛ բոց ունէր մօրուս,

Եւ աչկունքն էին արեգակունք»:

Արսաւազի փախստութիւն

«Հեծաւ արի արքայն Արտաշէս ի սեաւըն գեղեցիկ.

Եւ հանեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն,

Եւ անցեալ՝ որպէս զարծուի սրաթև՝ ընդ գետն,

Եւ ձրգեալ զոսկէօղ շիկափոկ պարանն՝

Ընկէց ի մէջ օրիորդին Ալանաց,

Եւ շատ ցաւեցոյց ըզմէջք փափուկ օրիորդին,

Արագ հասուցեալ ի բանակն իւր»:

Արսաւազի հարսանիքը

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեանն Արտաշիսի,
Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեանն Սաթինկան»:

Արսաւազի մահը

«Ո՞ւ տայր ինձ զծուխ ծրխանի
Եւ գառաւօտն նաւասարդի.

Զվազելն եղանց և զվագելն եղջերուաց.

Մէք փող հարուաք և թմբկի հարկանէաք»:

Արսաւազի բողոքը

«Մինչ դու գնացեր, և զերկիրս ամենայն ընդ քեզ տարար.

Ես աւերակացս հրպէս թագաւորեմ»:

Արսաւազի անկոխութիւնը

«Եթէ դու յորս հեծցիս յազատն ի վեր ի Մասիս,

Զքեզ կայցին քաջք, տարցին յազատն ի վեր ի Մասիս,

Անդ կացցես և զլոյս մի տեսցես»:

Վարդգէս մանուկ

«Հատուած գնացեալ Վարդգէս մանուկն ի Տուհաց

գաւառէն զՔասաղ գետով,

Եկեալ նստեալ զՇրէշ բլրով, զԱրարիմէդ քաղաքաւ,

զՔասաղ գետով,

Կռել կոփել զգլուռն երուանդայ արքայի»:

Գողթան երգերն հայ ամենահին բանաւոր ստեղծագործութեան բեկորներն են, որ մեր ձեռն են հասել շնորհիւ Մովսէս Խորենացու. դրանք երգուում էին Գողթան գինեկո գաւառում, դրա համար էլ Գողթան երգեր են կոչուում:

100. Ի ԼԵՒՈՆ ¹⁾ ՈՐԴԻ ՀԵԹՄՈՅ ²⁾ Ա.

Աւաղ ըզլէոնն առեմ
Որ տաճկաց գուռն ընկել գերի,
Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ կոյս,
Սուրբ խաչն օգնական Լէոնին
ու ամենուս:

Սուրբանն ի մօտան ելել
Իր ոսկի գունդն կու խաղայ:

Խաղաց ի Լէոնն երես
«Առ խաղա ու սուր տատայիդ:

«Լէոն դու տաճիկ լինիս,
Ես ու իմ տատաս քէ գերի»:

Լէոնն ի բերդին նստել
Դաստռակն աչիցն ու կուլար.
«Քէվանտ որ ի Սիս կերթաս,
Դուն խաղար տանիս պաղաւ-
յիս»:

Ոնց որ պապն ալ դան լըսեց
Շատ հեծել քաշեց երամով.
Եկաւ ի սուրբանն ելաւ
Շատ գետեր հհան արընեց:

Իսու զԼէոն որդին
Ու հասաւ սըրտին մուրաւին:
Իմ լուս, իմ լուս, ու սուրբ կոյս,
Սուրբ խաչն օգնական Լէոնին
ու ամենուս:

101. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԹ

Սասունցի Դաւիթը ժողովողական վէպ է: Բովանդա-
կութեանը նայելով, դա պիտի կազմուած լինի Ժ—ԺԲ
դարերում, խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, երբ
քրիստոնեայ ղինւորները աջ կռան վրայ խաչ էին կրում
ինչպէս Դաւիթը (խաչ-պատարագին):

Վէպի մէջ ղէնքերից յիշուում են նեա, աղեղ, զրահ,
գուրգ և ոչ մի յիշատակութիւն չկայ հրացանի մասին:
Մարայ Մելիքը պահանջում է «քառսուն կնիկ, որ երկանք
աղան», նշանակում է կամ ջաղացը նրա ժամանակ զոյու-
թիւն չունէր և կամ շատ սակաւածանօթ էր: Այս հանգա-

^{1), 2)}—Հեթումը Հայոց թագաւոր էր Կիլիկիայում. պատե-
րազմի ժամանակ նրա որդի Լեոնը գերի ընկաւ Եգիպտացոց ձեռ-
քը, հայ իշխանների ժառանգութեամբ. Հեթումի օգնութեամբ միայն
նա ազատուեցաւ գերութիւնից. —Այս է ահա երգի նիւթը, որ 13-րդ
դարու գործ է. (Տես պատմական բաժինը. Կիլիկիոյ վիճակ և
Ջորջնէքը Ռուբէն թագաւորի ժամանակ):

մանքներն էլ ցոյց են տալիս «վէպի» համեմատական հնու-
թիւնը:

Առաջին անգամ այս վէպը գտնողն ու հրատարակողը
եղաւ Գարեգ. եպ. Սրուանձատեանը, այնուհետեւ սրա դա-
նադան վարիանները դրի առնուեցան և հրատարակուե-
ցան: Դրանցից առնելով Յովհ. Թումանեանը այս վէպը
շնորհալի կերպով փոխադրեց գրական լեզուի, ֆնալով հա-
ւատարիմ ժողովրդական բնագրին և շատ անգամ նոյն լակ
բառացի ժողովրդական արտայայտութիւններին:

102. ՍԱՍՈՒՆՅԻ ԴԱԻԹԻ ՔԱՋԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ

Մարայ Մելիքը անհամար զօրքով,
Եկաւ ու նստեց Բաթման գետի քով.

Ով եկաւ—խըմեց,
Գետը ցամաքեց.

Սասմայ քաղաքում մընացին ծարաւ:
Ձէնով Օհանին դարմանքը տարաւ.
Քուրքը վեր առաւ, սարը բարձրացաւ,
Սարը բարձրացաւ, տեսաւ, ինչ տեսաւ.
Ճերմակ վըրանից դաշտը ձերմակել,
Սսես էն դիշեր ձըմեռը եկել,
Ըսպիտակ ձիւնով ծածկել էր Սասուն:
Լեղին ջուր կտրեց, կապ ընկաւ լեզուն.
Հարնյ կանչելով փախաւ, տուն ընկաւ.
—Վայ, փախէք, եկաւ... հայ, հարնյ, եկաւ:
Մըսրայ թագաւոր ելել է, եկել,
Եկել մեր դաշտին բանակ է դարկել,
Թիւ կայ ասողերին, թիւ չըկայ զօրքին...
Վայ մեր արեւին, վայ մեր աշխարքին...
Եկ, ոսկի տանենք, աղջիկներ տանենք,
Չօքենք առաջին, պաղատանք անենք,
Գուցէ մեզ զթայ,
Մեզ սըրի չըտայ...

— Դու կ'սց, հօրեղբայր, դու դարձ մի անիր-
 Գրնա, քու օգուժ դու հանդիստ քընիւր:
 Ասաց Դաւիթը, ես կեղնեմ կերթամ,
 Մըսրայ Մելիքին պատապխան կըստամ:
 Դաւիթը թողեց Ձէնով Օհանին,
 Գրնաց ախոռից դուրս քաշեց հօր ձին,
 Ձըրահը հագաւ, զէնքերը կապեց,
 Ձին հեծաւ, կանգնեց ու ձէնով երգեց:

Երգեց Դաւիթ ու ձին քշեց,

Ելաւ Սասնայ սարի գլուխ,

Նայեց ներքեւ, — դաշտը խիտ-խիտ

Կոխած փոշին, կըրակ ու ծուխ:

Տեսաւ, կանգնեց ամպի տակին,

Ու էն անծայր ծովի վըրայ

Գոռաց ձէնովն իր անագին՝

Տարածելով սարսափի ու ահ.

— Ով քընած էք — արթուն կացէք,

Ով արթուն էք — ելէք, կեցէք,

Ով կեցեր էք — զէնք կապեցէք,

Ձէնք էք կապել — ձի թամբեցէք,

Ձի էք թամբել — ելէք, հեծէք,

Յետոյ չասէք, թէ մենք քընած,

Դաւիթը դող-դող եկաւ, զընաց...

Էսպէս գոռաց, ասպանդակեց

Ու, ինչ ամպից կայծակ զարկի,

Մըսրայ զօրքի մէջ տեղ զարկեց,

Շողացնելով թուր — կայծակի:

Ձարկեց, փըշընց մինչն կէսօր:

Կէս օր արիւնն ելաւ հեղեղ,

Քըշեց, տարաւ հաղարաւոր

Մարդ ու զիակ ողջ միատեղ:

Կար զօրքի մէջ մի ալևոր,

Աշխարք տեսած ու բանագէտ:

— Տղէք, ասաւ, ճանապատուէք,

Գրնամ, խօսեմ ես Դաւիթի հետ:

Գրնաց, կանգնեց Դաւիթի առաջ,

Էսպէս խօսեց էն ծերունին:

— Դաւիթ կենայ կուռքի, ով քաջ

Թուրըդ կարուկ միշտ քո ձեռին:

Մի ծերունուս խօսքին մըտիկ,

Տես՝ քու խեթք ինչ է կարում,

Ի՞նչ են արել քեզ էս մարդիկ,

Հէ՞ր ես սրանց դու կոտորում:

Ամեն մինը մի մօր որդի,

Ամեն մինը մի տան ճըրագ,

Որը կ'ինն է թողել էնտեղ՝

Աչքը ճամպին, խեղճ ու կըրակ:

Թագաւորը զօրով-թըրով

Հաւաքել է, էստեղ բերել,

Խեղճ մարդիկ ենք պակաս օրով,

Մենք քեզ վնաս ի՞նչ ենք արել:

Թագաւորն է քու թըշնասին,

Կըռիւ ունիւ, իր հետ արա:

Հէ՞ր ես քաշում թուր-կայծակին

Էս անճարակ խալսի վըրայ:

— Լաւ ես ասում դու, ծերունի,

Ասաւ Դաւիթն ալևորին,

Բայց թագաւորն ո՞ւր է հիմի,

Որ սե կապեմ նրա օրին:

—Մեծ վրրանում քրնած է նա,
է՛ն, որ միջից ծուխը կ'երնի,
էն ծուխն էլ հօ ծուխ չի որ կայ,—
Գոլորշին է իր բերանի,

Ասին. գէպի մեծ վրանը
Աստղանդակեց Դաւիթն իր ձին,
Քըչեց, գընաց ու դրռանը
Գոռաց կանգնած արաբներին:

—Ո՛ւր է, ասաւ, ի՞նչ է կորել,
Դսւրս կանչեցէք, զայ աստարէզ.
Թէ մահ չունի—մահ եմ բերել,
Դըրող չունի—գըրողն եմ ես:

Մելիքն, ասին, քուն է մըտել,
Օխտը օրով պէտք է քրնի,
Երեք օր է դեռ անց կացել,
Զորս օր էլ կայ—քունը առնի:

—Ի՞նչ, բերել է աղքատ ու խեղճ
Խալխին լցրել ծովն արիւնի,
Ինքը մտել վրրանի մէջ,
Օխտը օրով հանգիստ քրնի...

Քրնել-մընել չեմ հասկանում.
Վեր կացրէք շուտ, գուրս գայ մէյդան.
Էնպէս գըրան ես քնացնեմ,
Որ չըզարթնի էլ յաւիտեան...

Ելան մարդիկ, ճարահատուած՝
Շամփուր դըրին թէժ կըրակին
Ու զտրկեցին խոր մրափած
Մըսրա-Մելքի բաց կըրընկին:

«Օ՛ֆ, էլ հանգիստ քուն չունի մարդ
էս անիծւած լուի ձեռից».
Խոր մըռնչաց հըսկան հանդարտ
Ու շուռ եկաւ, քընեց նորից:

Ելան, բերին մեծ գութանի
Խուփը, դըրին թէժ կըրակին
Ու կաս-կարսիւր, կէծկըծալի,
Շիկցած դըրին մերկ թիկունքին:

«Օ՛ֆ, էլ հանգիստ քուն չունի մարդ
էս անիրաւ մոծակներից».
Աչքը բացաւ հըսկան հանդարտ,
Ուզում էր ետ քընել նորից:

Տեսաւ Դաւիթն, գլուխն անեղ
Վեր բարձրացրեց մըռնչալով,
Փըչեց վըրէն, որ թըոցընի
Էն աժդոհին մի փըչելով:

Տեսաւ, տեղից ժաժ չի գալի,
Զարմանք ու ահ պատեց հոգին.
Արնոտ աչքերն ըստառնալի
Յառեց խոժոռ Դաւիթի աչքին:

Նայեց թէ չէ—ըզդաց՝ իր մէջ
Տասը դոմչի ուժ պակասեց.
Պառկած տեղից վրայ նստեց
Ու ժպտալով՝ հետը խօսեց:

—Բարձի, Դաւիթ, յոգնած ես դեռ,
Ե՛կ, մի նստի՛ր, խօսենք կարգին,
Յետոյ դարձեալ կոխ կանենք,
Եթէ կըռիւ կուգես կըրկին...

Ի՞ր վըրանում բըռնակալը
Քառասուն գազ խոր հոր էր փորել,
Ցանցով փակել մութ բերանը,
Վըրէն փափուկ խալի վըռել:

Ում որ յաղթել չէր կարենում,
Շողոմելով կանչում էր նա,
Նըստեցնում էր իր վըրանում
էն կորստեան հորի վրայ:

Իջաւ Դաւիթ ձիուցը ցած,
Դընաց, նստեց... ընկաւ հորը:
— Հա, հա, հա, հա, վերից խնդաց
Մարայ դաժան թագաւորը:

— Դէ, թող հիմի գընայ, խաւար
Հորում փըթի, էնքան մընայ.
Ու ահագին մի ջաղցաբար
Բերաւ, գըրաւ հորի վըրայ:

Քընեց էն գիշեր Ձէնով Օհանը,
Գիշերն երազում երևաց ծերին՝
Մըսրայ երկընքում արև ճառագած,
Սև ամպ էր պատել Սասմայ սարերին:
Սաստիկ վախեցած՝ վեր թռաւ տեղից.
— Վայ, կնիկ, ասաւ, մի ճըրնգ արա.
Դընաց մեր մանուկ Դաւիթը ձեռից,
Սև ամպ էր իջել Սասունի վրայ:

— Տունըդ չըքանդուի, ասաւ կընիկը,
Ով գիտէ Դաւիթն ուր է քէֆ անում...
Դու էլ քեզ համար քու տանդ քնած՝
Ուրիշի համար երազ ես տեսնում:

Քընեց Օհանը: Վեր կացաւ դարձեալ.
— Կնիկ, Դաւիթը նեղ տեղն է ընկած.

Մըսրայ վառ աստղը շողում էր սլայծառ,
Մեր ստողը հաղիւ ցոլքում դալկացած:
— Ի՞նչ եղաւ քեզ, մարդ, գիշերուն կիւին,
Բարկացաւ վըրէն կընիկն աղմուկով.

Խաչ քաշեց էլ ետ Օհանն երեսին,
Շուռ եկաւ, քընեց խըռոված հոգով:
Մի ուրիշ պատկեր աւելի ահեղ. —

Տեսաւ երկնքի բարձր կամարում
Վառում էր Մըսրայ աստղը փառահեղ,

Սասմայ աստղիկը սուզուեց խաւարում:
Չարթնեց վախեցած: — Տունըդ քանդուի կին,
Ես վոնց լսեցի բու էդ կարճ խելքին.
Կորաւ մենմենակ մեր ջահէն անտէր.
Վեր կաց. շուտ արա, դէնքերըս մի բեր...

Ելաւ Օհան, գոմը մտաւ,
Չարկեց ձերմակ ձիու մէջքին.
— Է՛յ ձերմակ ձի, մինչ երբ, ասաւ,
Կը հասցընես Դաւիթի կըռւին:

— Մինչև լուսը կըհասցնեմ,
Ու ձին տուաւ փորը գետնին:
— Մէջքըդ կոտրի, լուսն ինչ անեմ,
Լաշին հասնեմ ես, թէ՛ նաշին:

Կարմիր ձիու մէջքին դարկեց.
Սա էլ էրեւ փորը գետնին:
— Ջան Կարմիր ձի, մինչ երբ, ասաւ,
Կը հասցընես Դաւիթի կըռւին:

— Մի ժամի մէջ, Կարմիրն ասաւ,
Կը հասցընեմ Դաւիթի կըռւին:

— Լեզի՛ դառնայ, սե ու մահ՛ ցաւ,
Ինչ տուել եմ քեզ էն դարին:

Հերթը եկաւ, Սեին հասաւ:

Գեանին չէրեա՛յն ձին:

— Է՛յ, ջան Սեուկ, մինչեւ երբ, տաւ,
Կը հասցընես Դաւթի կըռւին:

— Եթէ ամուր մէջքիս մընաս,
Ուրդ գընես ասպանդակին,
Մինչեւ մէկ էլ ուրդ շուռ տաս—
Կը հասցնեմ, տաւ Սե ձին:

Սե ձին քաշեց Ձէնով Օհան,
Չախը գըրաւ ասպանդակին,
Աջն էլ սինչեւ շուռ տար վըրան՝
Կանգնեց Սասմայ սարի գըլխին:

Տեսաւ Դաւթի նըժոյղն անտէր
Սարերն ընկած խըրխընջալով,
Ներքեւ Մըսրայ զօրքը ծըփում,
Ինչպէս անծայր, ծըփուն մի ծով:

Օխոր գոմշի կաշի հազաւ,
Որ չըպատուի իրեն զօռից,
Կանգնեց Օհան ու ամպի պէս
Գոռաց Սասմայ սարի ծէրից:

— Դաւթի, գոռաց, ռըտեղ ես դու,
Յիշի՛ր խաչը պատարագի,
Սուրբ Տիրամօր անունը տուր,—
Լոյսը գուրս եկ արեգակի...

Ձէնը գընաց գըմըգըմբալով՝
Դաւթի ականջն ընկաւ հորում:

Հայ-հայ, տաւ, հօրեղբայրս է,
Սասմայ սարից ինձ է գոռում:

— Ո՛վ Մարութա Աստուածածին,
Ո՛վ անմահ խաչ պատարագի,—
Ձե՛դ եմ կանչել,— հասէ՛ք Դաւթին...
Կանչեց, տեղից կանգնեց ոտքի:

Էնպէս զարկեց ջաղցաքարին,
Քարը եղաւ հազար կըտոր,
Կոտորները երկինք թըռան,
Ու գընում են մինչեւ էսօր:

Ելաւ հորից, կանգնեց անեղ.
Սարսափ կալաւ դե Մելիքին:
— Դաւթի, տաւ, եկ դեռ էստեղ,
Սեղան նստենք... խօսենք կարգին...

— Էլ չեմ հասիլ ես քու հային,
Դու տըմարդի, վախկոտ ու նենգ.
Շնչեմ գէնքըդ ան, հեծի՛ր քու ձին.
Դուրս եկ մէյդան, կըռիւ անենք:

— Կըռիւ անենք, տաւ Մելիք,
Իմն է միայն զարկն առաջին:
— Քոնն է, դարկիր, կանչեց Դաւթի,
Գընաց, կեցաւ դաշտի միջին:

Ելաւ, կանգնեց Մըսրա-Մելիք:
Իր գուրգն ուռաւ, հեծաւ իր ձին,
Քըշեց, գնաց մինչ Դիարբէք
Ու էնտեղից եկաւ կըռկին:

Երեք հազար լիզը էր քաշում
Հսկայական իր մըկունդը:

Եկաւ, զարկեց, կորուսեալ փողոսմ
Ու երեւաց երկրի գունդը:

— Երկիրը քանդուեց, կամ ժաժք եղաւ,

Ասին մարդիկ շատ աշխարհում:

— Չէ, ասացին արնի ծարաւ:

Հրականերն են իրար զարկում:

— Մեռաւ Դաւիթ էս մի զարկից:

Ասաւ Մելիք իրեն գորբին:

— Կենդանի եմ, ամպի տակից:

Գողաց Դաւիթ Մըսրա-Մելքին:

— Հայ-հայ, մօտիկ տեղից եկայ:

Տես, սրտեղից հիմի կը դաժնազար:

Ու վեր կացաւ, կանգնեց հրական,

Իր ձին հեծաւ երկրորդ անգամ:

Երկրորդ անգամ քշեց Հալաբ:

Ու քաց թողեց ձին Հալաբից:

Բո՛ւք վերկացաւ, տեղ ու տարաւ,

Արար աշխարհ գողաց թափից:

Եկաւ զարկեց, զարկի ձէնից:

Մօտիկ մարդիկ ողջ խլացան:

— Գընաց Դաւիթ Սասմայ տանից,

Գուժեց գողոյ Մըսրայ արքան:

— Կենդանի եմ, գողաց Դաւիթ:

Մին էլ արի — հերթն ինձ հասաւ:

— Հայ-հայ, մօտիկ տեղից եկայ,

Կանչեց Մելիք ու վեր կացաւ:

Երրորդ անգամ հեծաւ իր ձին,

Գընաց մինչև հողը Մըսրայ:

Ու էնտեղից՝ գուրգը ձեռին՝
Քըշեց, եկաւ Դաւիթ վըրայ:

Եկաւ, զարկեց բոլոր ուժով:

Ծանր զարկով հրակայական,

Փռնին եկաւ Սասմայ դաշտից,

Բըռնեց երեսն արեղական:

Երեք գիշեր ու երեք օր

Կանգնեց փռնին ամպի նման,

Երեք գիշեր ու երեք օր

Բօթը տուին Դաւիթ մահաւան:

Երբոր անցաւ երեք օրը,

Էն ամպի պէս կանգնած փռնում

Կանգնեց Դաւիթ, ինչպէս սարը,

Գըրգուռ սարը մէկ-մըշուշում:

Մելիք, ասաւ, ունի է հերթը...

Սարսափ կալաւ գող Մելիքին,

Մահուան գողը ընկաւ սիրար,

Ու տապ արաւ գողոյ հողին:

Գընաց, խորունկ մի հոր փորեց,

Իջաւ, մըտաւ վրէն էն խաւար,

Վըրէն քաշեց քառասուն կաշի

Ու քառասուն ջաղացի քար:

Մըռնչալով՝ եկաւ տեղից

Էն առիւծի առիւծ որդին,

Իր ձին հեծաւ, ու փոթորկեց,

Խաղաց, շողաց թուր-կայծակին:

Առաջ վազեց՝ մագերն արձակ՝

Մեթի պառաւ մայրը ջաղու:

— Գաւիթ, մազըս առ ոտիդ տակ,
էդ մի զարկը ինձ բաշխիր դու...

Երկրորդ անգամ թուրը քաշեց,
էս անգամ էլ վազեց քուրը.
— Գաւիթ, եթէ կուգես, կանչեց.
Իմ սրտին զարկ երկրորդ թուրը...

Վերջին զարկի ժամը հասաւ,
Ելաւ Դաւիթ երրորդ անգամ.
— Էս մի զարկն ու Աստուած, ասաւ..
էլ մարդ չըգաց, պէտք է որ տամ:

Ասաւ, ելաւ ու փոթորկեց,
Թըռաւ, ցոլաց Դաւիթի հուր ձին,
Ձին փոթորկեց, փայլատակեց,
Ու ցած իջաւ թուր-կայծակին:

Անցաւ քառսուն դոմշի կաշին,
Անցաւ քառսուն քարերը ցած,
Միջից կըսրեց ժանտ հըրէշին,
Օխտը դադ էլ դէնը գընաց:

— Կենդանի եմ, մին էլ արի,
Գոռաց Մելիք հորի տակից.
Լսեց Դաւիթն ու զարմացաւ
Իրեն զարկից, թուր-կայծակից...

— Մելիք, ասաւ, թափ տուր մի բեղ...
Ու թափ տուաւ Մելիքն իրեն,
Միջից եղաւ ճիշտ երկու կէս,
Մէկն ընկաւ դէս ու միւսը դէն...

Յովհ. Թումանյան.

Ա Շ Ո Ի Ղ Ն Ե Ր

103. Քուչակ նահապետ

Տաղիկներու փոքրիկ հաւաքածուն, որ մեզի մնացած է Նահապետ Քուչակէն, ամենէն մաքուր աղամանդն է, զոր մեր հին դրականութիւնն արտադրած ըլլայ, և ապշեցուցիչ բան մըն է, որ այդ գործը, ինչպէս և անոր հեղինակին անունը, մինչև ցարդ անծանօթ մնացած ըլլայ ոչ միայն մեր հասարակութեան, այլև նոյնիսկ մեր գրադէտներուն:

Ո՛չ մէկ կենսադրական ծանօթութիւն չունինք, դժբաղդաբար, Քուչակի վրայ: Կը կարծուի, որ ծնած և ապրած է ԺԶ դարու առաջին կիսում, Վանայ մօտ, Սարակոնիս գիւղում, ուր և թաղուած է:

Իբրև հեղինակ այս տաղաշարին, Քուչակ կը դառնայ մեզի համար ամենէն ինքնատիպ և ամենէն անուշ երգիչը հին հայութեան, շատ բարձր՝ միջնադարեան բոլոր միւս ծանօթ քերթողներէն, Գրիգոր Աղթամարցիէն, Մկրտիչ Նաղաշէն, Յովհ. Թլկուրանցիէն, Ֆրիկէն, Սեբաստացի Ղազարէն, նոյն իսկ բարձր՝ Շնորհալիէն և բոլոր մեր միւս դասական բանաստեղծներէն, իրեն հետ բաղդատուելու արժանի ունենալով միայն Գրիգոր Նաբեկացին, որի միատիքական մղձաւանջին, քրիստոնէական խաւարտչին եղերգութեան ձայնն է, ինչպէս Քուչակը՝ անկաշկանդ ու սիրով արբշիռ սրտին հրճուանքներուն, ցաւերուն, երազանքներուն ու խոհանքներուն անմահ դայլայլը:

Ա. Զորանեան

104. ՍԻՐՈՅ ԵՐԳԵՐ

Ծիծեռնակի ձագ լինէի, ցերեկը տունըդ մտնէի.
Քո բարձր լայն սրբահում ես իմ բունը շինէի.
Հէնց որ մութը-մթմնար, վայր դայի տունդ մտնէի,
Հէնց որ լոյսը լուսանար, ելնէի բունս մտնէի:

Մեռաքսի դօտի դառած, ցերեկը մէջքդ գրկէի,
կամ անուշ նուան գինի, ամանիդ մէջն ածէի,
Հէնց առնէիր խմելու, ցածնայի դունչդ պաղնէի:

Զոր, գըլգըլալէն կուգաս, դեռի թոր ¹⁾ ակնէն կուգաս.
Երթաս այդ ձորերդ ի վայր, ձայնդ գայ ու դուն չերևաս.
Գիտեմ սիրու տէր ես դուն, օտար աշխարհ կու գնաս,
Երթաս ու սիրուդ հասնիս, գիշերն ի քուն չի լինաս ²⁾:

Երեսդ ինչո՞ւ է գեղնել, այտերիդ գոյնը դնացել,
Հօ քո որդին չէ՞ մեռել, կամ օտար երկիր դնացել.
Թէ ես լամ, հախ ունիմ, որ գիտեմ, ինչ եմ կորուցել.
Կորել է իմ հոգուս հոգին, անհոգի եմ մնացել:

Երեսդ է լուսնի նման, խաղաղներդ է սև գիշեր,
Այտերդ գրախտի ինձոր, ծովի պէս խոր են քո աչեր.
Ունքեր կեռ ու մեռ ունիս, թուխ աչեր, թարթիչդ է նետեր,
Բերանդ է կարմիր շաքար, մէջը լիքը մարգարիտներ:

105. Խ Ր Ա Տ Ա Կ Ա Ն

Այն օրը որ մօրէդ ծընար, դու լայիր՝ ամեն խնդային.
Հէնց մաքուր ել այս աշխարհէն, որ երկիր լայ՝ դու ծիծաղիս:

Արի, որ մի խրատ տամ, թէ խելք ու միտք ունիս, լրսէ,
Անդէտի հետ մի դատի, թէկուզ հազար էլ քեզ սիրէ:
Անգէտն նրման է հուրի, ուր ընկնի՝ այնտեղը կայրէ,
Գիտունը նրման է ջուրի, ուր երթայ կանաչ կը բուսնի:

106. Պ Ա Ն Դ Ո Ի Խ Տ Ի Ն

«Գնամ ու գնամ», կասէր որդիս, չհաւատացի.
Երբ «մնաս բարով» առաց, կասկածեցի.

¹⁾ Մաքուր. ²⁾ Ձեռ լինում: Այս հատուածի լեզուն բնագրին համապատասխան է:

Երբ ոտն առաւանդակեց, ես զարմացած մընացի:

Այլ բան չը կարցայ ասել, «ուր որ երթաս, ճամբադ բարին»:
Այն ճամբան որ դու երթաս, վարդ ու մուրա առջևդ
բուսնին.

Այն քաղաքը որ դու մանիս, գրողի ձայնը չհասնի.

Այն խնջոյքը որ դու նստիս, գաւաթներդ գինով լրցւի.

Ծովերը գինի դառնան, իսկ նաւերը ճաշերով լի:

Զուշակ

107. Ս Ա Յ Ե Ա Թ Ն Ո Վ Ա

Սայեաթ-Նովան ծնաւ Թիֆլիզ, մօտ 1712 թ.: Նրա հայրը Հալէսցի էր և Թիֆլիզում ժամկոչ, մայրը Հաւլաբարցի էր: Ս. Նովայի անունը Արութիւն էր. պատիվուց նրան տալիս են ջուհակի մօտ: Խիստ աչքաբաց լինելով, ինքն իրա համար մի մեքենայ է հնարում, կտաւը հեշտութեամբ դործելու համար: Փոքրուց, պաս պահելով, ականջ է դնում ամեն խաղ ասողի և «Ս. Կարապետի կարողութիւնով» սովորում է քամանչա և չօնգուր ածել: Վերջը բոլորովին թողնում է ջուհակութիւնը և իրան նւիրում է աշուղութեան, երգելով թուրքերէն, վրացերէն և հայերէն: Նա այնքան հռչակ է ստանում, որ դառնում է Հերակլ թագաւորի պալատական երգիչ, իսկ նրա ժողովրդականութիւնն այնքան մեծ է, որ մինչև այսօր, մահից հարիւր և աւելի տարիներ յետոյ նրա երգերն և անունը քաջածանօթ են ամեն մի Թիֆլիզեցու: Թիֆլիզեցոց քէփի և ուրախութեան անհրաժեշտ զարդն էր նա, և ով ուզում էր ուրախութիւն տեսնել, Սայեաթ-Նովին էր լսում: Նա արժանի էր ժողովրդի սիրուն ու համակրանքին. ուրախ ու վառվռուն երգերի հետ, նա շատ բարձր էր հասկանում իր նշանակութիւնը և խրատն ու բարի խորհուրդն անպակաս էր անում ժողովրդից. նա իրան ժողովրդի «նօքար» էր անուանում. «արի, համով դուրուդ արա, խալխի նօքար Սայեաթ-Նովա, ով քեզի լեզի պարզեի, դուն աուր շաքար, Ս. Նովա»:

Նա խրատ էր տալիս. «ամօթ սիրէ, աղաք սիրէ, ան սիրէ և կամ զիր սիրէ, զրիչ սիրէ, դաւթար սիրէ»:

Մէկ էլ, ձանձրացած աշխարհի կեանքից ու վայելք-ներից, նա առում է. «կու հագնիմ մազեղէն, կու հագ-նիմ շալն, կերթամ ու ման կսւղամ վանքերն մէկ-մէկ», և նա թողնում է տուն, ընտանիք, չորս դուռակներն ու զնում Հաղպատ, ձեռնադրւում վարդապետ:

Նոր իմացան թիֆլիզցիք, թէ ի՞նչ կորուստ ունե-ցան Սայեաթ-Նովի գնալով, որովհետեւ նրանց կարծիքով նրա նման աշուղ էլ չէ եղել: Պատմում են, որ մի աշուղ գալով թիֆլիզ, յաղթում է բոլոր աշուղներին և սաղները խլում: Սայեաթ-Նովան որ լսում է, գալիս է թիֆլիզ, հագ-նում աշխարհիկ շորեր և հէնց մէյդանի կամուրջի տակին, սառած Գոնի վրայ նստած՝ վէճի է բռնւում նորեկ աշուղի հետ, յաղթում է նրան, հայրենի քաղաքի պատիւը կրկին հաստատելով:

Աղա Մամադ Խանը 1775 թ. երբ տիրում է թիֆլի-զին, Սայեաթ-Նովան դռնւում էր Ս. Գէորգ եկեղեցում. պարսիկներն յարձակւում են նրա վրայ և ստիպում, որ հաւատն ուրանայ. «չխմանամ քիլիսագան, դոնմանամ Խ-սագան», (եկեղեցուց դուրս չեմ գայ, հաւատս չեմ ու-րանայ) պատասխանում է և նահատակւում պարսիկներին ձեռքով զրեթէ 80-ամեայ ծերունի:

Սայեաթ-Նովան մեր աշուղների մէջ ամենից յայտնին և ամենից նշանաւորն է, նա աշուղական տաղիակ և ար-հեստական դարձած ձևերի մէջ գնում է խորին զգացմունք և աշխոյժ. նա միևնույն ժամանակ խորին համոզմունքի և գաղափարի աէր մարդ էր, որ քիչ է պատահում բանա-ստեղծների մէջ: Թողնել սագն ու քամանչան, թագաւորի պալատն ու ժողովրդի ուրախութեան սեղանները և գնալ մանեկ վանք աղօթելու համար, մարտիրոսական մահ ըն-դունել հաւատի համար, այնքան հմայիչ ու զրաւիչ սէր երգելուց յետոյ, դա սովորական մարդու դործ չէ, այլ մի անհատի, որ զիտէ և կարողացել է իր քարոզածը իր կեան-քի գնով ապացուցանել:

108. Խ Ր Ա Տ

Յրի ինձ անգաճ կալ, այ դիմանա սիրտ,
Հայա սիրէ, աղաք սիրէ, ան սիրէ.

Աշխարքս քունն ըլի, ի՞նչ պիտիս տանի՝
Աստուած սիրէ, հոգի սիրէ, եսր սիրէ:

Էն բանն արա՝ վուր Աստծու շարքումն է,
Խրատներն՝ դրած Հարանց վարքումն է.
Երիք բան կայ՝ հոգու, մարմնու կարգումն է՝
Գիր սիրէ, զալամ սիրէ, գաւթար սիրէ:

Ե՛կ, արի, սիրտ, մի կենա դուն մէ դամաղի,
Հալալ մտիկ արա հացի ու աղի.

Հէնց բան արա, մարդ վըրէդ չծիծաղի՝
Խըրատ սիրէ, սարըր սիրէ, շար սիրէ:

Հըպարտութիւն չանիս՝ դուր կու դաս տէրիդ,
Խոնարութիւն արա քանց քիզ գէվէրիդ.
Աստուած դիմունանցը մին հոգի էրիտ՝
Աղքատ սիրէ, դոնադ սիրէ, օտար սիրէ:

Սայեաթ-Նովա, էրնէկ քիզ թէ էս անիս,
Հոգուդ խաթրի, մարմնուդ ումըրը կէս անիս.
Թէ գ՛ուզիս վուր դատաստան չտեսանիս՝
Վանք սիրէ, անապատ սիրէ, քար սիրէ:

1735 թ. 1 մայիսի:

Դուն էն գլխէն իմաստուն իս, խելքդ յիմարին բար մի անի,
Էրազումն տեսածի հիզ միզ մէ հէսար մի անի.
Ես իօմ էն գլխէն Էրած իմ, նուրմէկանց քարար մի անի.
Թէ վուր, գիդիմ, բէգարիլ իս, ուրիշին սարար մի անի:

Զկայ քիզ պէս հուքմի հէքիմ, դուն Ռոստոմի Զալ թաղաւուր,
Ազգըդ ազգերումն դոված, համ դուն իս գօղալ թագաւուր.
Թէ Էսէնց էլ սուչ ունենամ՝ գլուխս արա տալ, թագաւուր,
Մըտիկ արա քու Ստեղծողին, նահախ տիդ դադար մի անի:

Քանի կուզէ քամին տանէ՝ ծովէմէն աւաղ չի պակսի.
Թէկուղ ըլիմ, Թէկուղ չըլիմ, մէջլիսներուն սաղ չի պակսի.
Թէ կու պակսիմ, քիզ կու պակսիմ, աշխարիս մէ մաղ չի պակսի.
Սայեաթ-Նովու գերեզմանն Հինդ, Հաբաշ, Արաբ մի անի:

110. ԵՐԳԶԻ ՊԱՐՏԱՃԱՆԱԶՈՒԹԻՒՆԸ

Արի, համով դուրուղ արան, խալխի նօքար Սայեաթ-Նովա,
Ամեն ժարգ չի կանա ճանդի շահով շրքար, Սայեաթ-Նովա.
Ո՛վ քիզի լեզի պարզէի, դուն տու շաքար, Սայեաթ-Նովա:
Հաստ արան, շուշեղ չկոտրին, չխրփին քար, Սայեաթ-Նովա:
Թէկուղ դպրատանն պահ տաս, ծեծով չի խրատի խիւղն,
Ինչրու անձնէն չդուրս էհայ անախտելի էն չար դիւղն.
Բէգասըն ասըլ չի դառնայ, Թօլով չի սիպտակի սիւղն,
Ծուռ փէտն չի դրստի ունտան, դուրգեար Սայեաթ-Նովա:
Թէկուղ իմանաս, գիտենաս աստղերու համարքն սիրուն,
Անբարի գործն կորած է, կարդան Հարանց վարքն սիրուն.
Աւետարանի խօսքերն, ժարգարիտ է կարգն սիրուն,
Մի ածի խողի առջիւն լալ ու գովար, Սայեաթ-Նովա:
Վուրտիզ հարսնիք, վուրտիզ սուղ, վուրտիզ սօյրաթ
խաղ է ըլում.
Վուրտիզ ժած, վուրտիզ պատարաղ, վուրտիզ սիրով տաղ է ըլում,
Թէ վուր հողուղ կամքն իս անում, ժարմինդ բէգամաղ է ըլում,
Վուր մէ դարդին կու դիմանաս դուն, ջրատար Սայեաթ-Նովա:
1758 թ.

Սայեաթ-Նովա

* *

Ասում ես՝ դիմացիր, հնց դիմանամ, միթէ ես եմ քար,
Դարդիս արա մէկ ճար:
Կեանքըս մաշել ես բոլորովին, ամենը խաւառ,
էս ցաւն է դըժւար:
էսքան նեղութիւն ինձի մի տար անողորմաբար,
Ո՛վ դու իմ սիրահար:
Շատ վախտ է քաշում եմ կարօտըդ, չես գալիս երես,
Մինչ երբ դիմանամ ես:

Իմ անբախտութիւնը ինձի բաւ է՝ մի անիլ էդպէս,
Կեանքըս արեցիր կէս:
Ողորմութիւն արան աղքատիս, քաշի, մօտըդ տար—
Տանջիլ մի չարաչար:
Վախտ որոտում ես, վախտ ամպում ես, վախտ մթնում ես
շատ,
Անճրեում ես կաթ-կաթ:
Վախտ բարկանում ես, վախտ նեղանում, կամենում ես
ինձ չար,
Սարսափում է աշխարհ:
Չարակամների խօսքերն քեզ խրատ ես արել,
Խիստ շատ վատ ես արել,
Ուրիշների հետ սէր անելը աղաթ ես արել,
Ինձի եաղ ես արել:
Ես իմ բաղդից եմ գանգատաւոր, միշտ եւ մուղաւոր,
Ինձ չի տալիս դադար:
Անգին պարզեցիդ պարզեհա քոյոց զքոյս,
Բողբոջ ես նօրաքոյս:
Ե՛կ, սէր իմ աղնիւ, աղաչում եմ, խղճա՛, խղճալոյս,
Տուր բաւականին յոյս:
Էլ ինքըդ էս անտանելի ցաւին գըտիր հընար,
Ինձ մի թողիր անճար:
Ցաւերըդ ինձ ես տալիս, ուրիշներին քաղցր խօսքերըդ,—
Ինձ է՛ս է քու խէրըդ:
Ինձնից աւելի, ասան տեսնեմ, ո՛վ է քու տէրըդ,
Ինձ նա տայ քու սէրըդ:
Դու քու դարդերըդ լաւ դիտես, խեղճ Ագամ-Աղբար,
Խալխն ի՞նչ է խաբար:

Աղբար-Աղամ

112. Է Ջ Մ Ի Ա Մ Ի Ն

Էջմիածին խիստ սիրուն պայծառ տեսի,
 Երկու հարիւր կանթեղ՝ յիսուն ջահ տեսի,
 Դիւի ամենը ջերկա ջերկա վառ տեսի,
 Վաթսուն աւել հէնց ոսկէ բուրվառ տեսի,
 Լուսաւորչի տաճարն մարմար տեսի:

Մարմար բարեց շինած էր աւագանն,
 Բերին դրին տաններկու գաւազանն,
 Որ խաչով խաչակնքեց Սրբազանն,
 Ինքն իրան եփեց մեռոնի զազանն.

Համբուրեցի մէկ էսպէս հնար տեսի:

Ուխտ 'ին եկել Հիւսիսոյ մինչ 'ի Հարաւ.

Դիւի լի էին, ոչ սոված 'ին ոչ ծարաւ.

Տաններկու եպիսկոպոս թափոյր արաւ,

Տիրացուների ձայնը խելքս տարաւ,

Նրանց ժամ ասելն-ուրիշ բառ տեսի:

Հովսիսմէն, Շողակաթն, Գայիանէն—

Երեքն էլ խիստ զօրաւոր նշան են.

Մեծ ու փոքր հինգ հարիւր միաբան են,

Այնով, խաչով սիրուն պատարագ կանեն,

Երեք հարիւր ոսկէկապ շուրջառ տեսի:

Միակին Բուրջին ասում է՝ չիլիլ հատը,

Սուրբ Լուսաւորիչն է տուել խրատը,

Որ անիծեց՝ խոզ դարձաւ Տրդատը.

Ոսկի արծաթ պատկեր է ամեն պատը,

Աբրշումէ խալիչէքն դառ տեսի:

113. ՊԱՆԴՈՒԽՏ ԱՌ ԿՌՈՒՆԿ

Կոստնի, ուստի կուգաս, ծառայ եմ ձայնիդ.

Կոստնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ մի չունիս.

Մի վաղիր՝ երամիդ շուտով կը հասնիս.

Կոստնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ սի չունիս:

Թողեր եմ ու եկեր մըքերս ու այգիս,

Քանի որ ան կ'անեմ, կու քաղուի հոգիս,

Կոստնի, պահ մը կացիր, ձայնիկդ ի հոգիս.

Կոստնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ մի չունիս:

Սրտերնիս կամեցաւ, ելանք գրնացինք,

Այս սուտ աստըւորիս դարդերն իմացինք,

Աղուհացկեր մարդկանց կարօտ մնացինք.

Կոստնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ մի չունիս:

Աստըւորիս բաներն կամաց կամաց է.

Ղարխին սիրտն է խոց, ջիգեարն է վարամ,

Կերած հացն է լեղի ու ջուրն է հարամ.

Կոստնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ մի չունիս:

Ոչ ըզլուր օրն գիտեմ, ոչ ըզկիրակին,

Ձարկած է գիս շամփուրն, բըռնած կըրակին.

Այրիլս չեմ հոգար՝ ձեզնէ կարօտ եմ.

Կոստնի, մեր աշխարհէն խաղրիկ մի չունիս:

Աշունն է մօտեցեր, գնալու ես Թէպդիր,

Երամ ես ժողկեր հազարներ ու բիւր.

Ինձ պատասխան չտուիր, ելար գնացիր.

Կոստնի, մեր աշխարհէն գրնա, հեռացիր:

Ժողովրդական քանաստեղծութիւն

114. ԵՐԳ ՇԻՆԱԿԱՆԱՅ

Կունակն անուշ, հոգն անուշ,

Շինականի քունն անուշ.

Ծագեց լուսնակն երկընուց,

Հովիւի փողն էր անուշ:

Հօտաղն եզներ կարածայ,

Մաճկալ պառկեր, քունն անուշ:

Ջրղըղըղուն քամին կը փչէ,

Ծովային հոգն էր անուշ:

Դաշտեր, ձորեր մընջեր են,

Ջրեր գըլղըլան, ձէնն անուշ.

Հաւքեր թառան իրենց բուն,

Բըլբուլի տաղն էր անուշ.

Անմահական հոտ բուրբ,

Քաֆուր վարդի հոտն անուշ:

Ժողովրդական սերգ

ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԱԺԻՆ

215. ՎԵՆԵՏԻԿԻ ԵՒ ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆՆԵՐԸ

Վենետիկի նշանաւոր հնութիւնները և յիշատակաւորանները դիտելուց յետոյ՝ զբօսասէր ճանապարհորդներից քչերը միայն կը հեռանան այդ «ծովերի թաղուհի» մայրաքաղաքից՝ առանց այցելելու Ս. Ղազարի կղզին, որտեղ, անցեալ դարու առաջին քառորդում շատ դժպտտեհութիւններից և թափառումներից յետոյ՝ ապաստան դառաւ մի փոքրիկ հայկական դաղութ։ Ս. Ղազարի կղզու մեծահամբաւութեան մասին վկայում են թէ այցելունների ստուար մատենանը, որտեղ մենք կարող ենք կարդալ պանաղան ազդութիւններին պատկանող անձանց անունները, և թէ դէպի կղզին անդադար զիմող գոնգոլների երամբ։

Մխիթարեան մենաստանի հիմնարկութիւնը տեղի է ունեցել անցեալ դարու առաջին քառորդում, երբ 1717 թւին Վենետիկեան հանրապետութեան հրամանագրով ս. Ղազարի կղզին, որ երբեմն բորոտների ապաստարան էր, յանձնւում է ի մշտական սեփականութիւն Մխիթար վարդապետին և նրա աշակերտներին, որոնք ուր էին գրել Վենետիկ ղրանից երկու տարի առաջ յունական Միթոնէ քաղաքից (Պելոպոնէզոսի հարաւ-արեւմտեան մասում), որտեղ նրանք շարունակ ենթարկւում էին վտանգների թուրք խաժամութ զօրքերից։ Բայց ո՞վ էր հեռաւոր Հայաստանի այդ գաւազը — Մխիթարը։

Մխիթարը ծնուել է Փոքր-Ասիայի Սեբաստիա քաղաքում 1676 թ. փետրուարի 7-ին. նրա հօր անունը Պետրոս Մանուկեան էր և մօր անունը՝ Շարհիստան։ Պատանի Մանուկը (այդպէս էր Մխիթարի անունը մինչև հոգևոր կոչում ընդունելը) երկու բարեպաշտ կանանց դաստիարակութեան և խնամքի տակ մեծանալով՝ որոնց բարերար ազդեց. Սթիւնն իր վրայ նա միշտ զոհունակութեամբ կուտովանում էր, ցոյց էր տալիս մի առանձին սէր դէպի ուսումն և, զուգընթացաբար, հակումն դէպի կրօնաւորու-

թիւն։ Սարկաւազ ձեռնադրուելուց յետոյ՝ Մխիթարը մի փոքր ժամանակ մնաց Սեբաստիայի Ս. Նշանի վանքում, որտեղ նա ուսումնասիրում էր Ս. Գիրքը, մինչև որ նրան ներկայացաւ բարեյաջող առիթ ս. Էջմիածին ուղևորուելու։ Ս. Էջմիածնում Մխիթարը հիւանդացաւ և երկար չկարողացաւ մնալ։ Այստեղից սեբաստացի մի բարեկամի հետ նա Սևանայ վանքը մեկնեց, բայց այստեղ ևս Մխիթարին վիճակուած չէր երկար մնալու, որովհետև ամայի կղզու կենանքը չէր կարող գոհացում տալ նրան։ Անցնելով Երևան, հայրենիք վերադառնալու գիտաւորութեամբ՝ նա ընդհատեց իր ճանապարհը Հասան-Կալայում, որտեղ Ս. Աստուածամօր վանքի վանահայրը առաջարկեց նրան դասաւանդել պաշտօն վանական դպրոցում։ Մէկ տարի ու կէս մնալով այս պաշտօնի մէջ՝ Մխիթարը, ինչպէս հաւատացնում են նրա կենսագրողները, հնարաւորութիւն ունեցաւ մօտէն ծանօթանալու կաթողիկէ եկեղեցու դաւանաբանութեանը, որովհետև այս կողմերում մանաւանդ Կարինում, պապական պրոպագանդան մեծ ծաւալ էր ստացել։ Կարինում Մխիթարը ծանօթացաւ մի անձնաւորութեան հետ, որ եղել էր Հռոմում. սա պատմեց Մխիթարին պապի հզօրութեան, նրա պալատի շքեղութեան, յաւիտենական քաղաքի տաճարների փարթամութեան և վեհութեան մասին։ Այս պատմութիւնները, անշուշտ, զիւրազգաց երիտասարդի վրայ ունեցան իրանց ազդեցութիւնը։ Կարինից Մխիթարը ճանապարհ ընկաւ Երուսաղէմ, որտեղից նա մտադիր էր ուղևորւել Իտալիա, սակայն նրա բաղձանքը անկատար մնաց. ճանապարհին նա հիւանդացաւ և 1695 թ. վերադարձաւ հայրենիք։ Յաջորդ տարին այս ուղևորած երիտասարդը Կարինում վարդապետ ձեռնադրուեց։ Իր շրջագայութեան ժամանակ Մխիթարը մօտէն ծանօթացել էր իր հայրենակիցների հոգևոր պէտքերի հետ և այդ ժամանակներն է, որ նրա մէջ յղանում է մի միտք՝ հիմնել մի կրօնական-գիտական ընկերութիւն, որի նպատակը լինէր պատրաստել քարոզիչներ և ուսուցիչներ հայ ժողովրդի համար։ Բայց մի այդպիսի ընկերութիւն կազ-

1696,
20 օգոստոս

մելը Մխիթարի ոյժերից վեր էր, մանաւանդ որ նա ինքը
զրա համար բաւարար կըթուէին չունէր, ուստի նա ու-
ղեւորում է Կ. Պօլիս և յայտնում է իր մտադրութիւնը
Սաշատուր վարդապետին, որը ուսել էր կաթողիկոսներէ
զրաւորում և յայտնի էր իբրեւ զխոնական և եռանդոտ անձն:
Փոխանակ խրախուսելու և աշակցութեան՝ Սաշատուր վար-
դապետը զանազան արգելիչ հանգամանքներ մէջ բերե-
լով, մերժեց Մխիթարի ծրագիրը և վերջինս դարձեալ ձեռ-
նունայն վերադարձաւ հայրենիք 1698 թ.: 1700 թ-ին Մխի-
թարը կրկին գալիս է Կ. Պօլիս իր աշակերտների հետ.
այդ ժամանակ Թիւրքիայի մայրաքաղաքի հայ հոգևորակա-
նութիւնը կատաղի կռիւ էր մղում հայ ժողովրդի մէջ տա-
րածուող կաթողիկ պրոպագանդայի դէմ: Մխիթարը՝ հէնց
այդ ժամանակ իր լատիններէնից թարգմանած մի քանի
հրատարակութիւնների պատճառով հայ հոգևոր իշխանու-
թեան կողմից կասկածի տակ ընկաւ, այնպէս որ նա ստի-
պուած էր ուժժամանակ տրձակել իր աշակերտներին և պատըս-
պարուել Կապուցիկներին զանքում: 1701 թ-ի սեպտեմբերի
8-ին նա կազմում է իր աշակերտներից մի վանական
միաբանութիւն, որի նպատակը պէտք է լինէր՝ ուսումնա-
սիրել բոլոր հարկաւոր գիտութիւնները և նպաստամատոյց
լինել հայ ժողովրդի հոգևոր պէտքերին: Ամենայարմար եր-
կիրը, որտեղ միաբանութիւնը կարող էր հաստատուել, հա-
մարում է Վենետիկի իշխանութեան տակ գտնուող Մո-
րէան: Վերջապէս բազմաթիւ արկածներից և վտանգնե-
րից յետոյ Մխիթարը իր աշակերտների հետ փոխադրու-
ւում է այստեղ: Մխիթարի խնդրանքը Վենետիկի կառա-
վարութիւնը տալիս է նրան հող՝ վանքը կառուցանելու հա-
մար, և երկու կալուածք, որոնց եկամուտներով միաբանու-
թիւնը պէտք է պահպանէր իր գոյութիւնը: Երբ Վենե-
տիկեան հանրապետութեան սահմաններում նոր հաստա-
տուած միաբանութեան լուրը հասաւ Հռոմ, Մխիթարը հար-
կադրուած եղաւ միաբանութեան կանոնադրութիւնը ներ-
կայացնել պապական իշխանութեանը և ձեռք բերել նրա-
նից վաւերացում 1712 թ.: Այս հանգամանքներում յա-

կամայիցս, ինչպէս կարծում են կենսագրողները, տեղի
ունեցաւ Մխիթարի յարումն կաթողիկ եկեղեցուն և պապի
գերիշխանութիւնը ընդունելու անհրաժեշտութիւնը:

Սակայն Մխիթարին և նրա աշակերտներին երկար
չյաջողուեց ֆնալ Մորէայում: Թիւրքիայի ու Վենետիկի մէջ
ծագած պատերազմը ստիպեց Մխիթարին թողնել Մո-
րէան և որոնել նոր ապաստարան: 1715 թ. նա իր աշա-
կերտներին հետ դալիս է Վենետիկ: Վենետիկի հանրապե-
տութեան ծերակոյտը չմերժեց իր հովանաւորութիւնը
փոխստականներին. թիւրքերից յափշտակած հողերի փո-
խարէն որոշեց տալ Մխիթարին ի մշտական սեփականու-
թիւն ս. Ղազարի կղզին, որ հեռու չէր նոյն իսկ Վենե-
տիկից, բայց քաղաքի սահմաններից դուրս էր համարում:
1717 թ. սեպտեմբերի 8-ին՝ միաբանութեան հաստատման
տարեդարձի օրը, Մխիթարը փոխադրուեց կղզին և ձեռ-
նամուխ եղաւ վանական շինութիւնների կառուցմանը. թէ
Վանական կառավարութեան և թէ մասնաւոր նուիրատու-
ների նպատանքի շնորհիւ Մխիթարեաններին այս անգամ
յաջողուեց Իսալիայի հողի վրայ աւելի հաստատուն հիմք
դնել: Երեսուն տարուց աւելի Մխիթարը անցուց ս. Ղա-
զարի կղզու վրայ, բոլորովին նուիրուած լինելով նրան բա-
րեկարգելու հոգսերին, կառուցուելիք շինութիւններին վե-
րահասու լինելով՝ նա գտնում էր ժամանակ զրական աշ-
խատութիւնների համար ու հետամուտ էր լինում իր ա-
շակերտների զբաղմունքներին. 1749 թ-ի ապրիլի 27-ին,
շակերտների զբաղմունքներին. Մխիթարը կնքեց իր բազմա-
74 տարեկան հասակում, Մխիթարը կնքեց իր բազմա-
դիւն և ճակատագրի փափոխականութեանը մատնուած
կեանքը: Տարեցտարի Մխիթարեան միաբանութիւնը բար-
դաւաճում էր, սրա հետ միասին և աւելանում էր նրա
անդամների թիւը: Ասիայի և Եւրոպայի զանազան տեղե-
րից դիմում էին Վենետիկ աշակերտներ՝ ս. Ղազարու վանա-
կան վարժարանում Մխիթարի ղեկավարութեամբ կրթութիւն
ստանալու համար: Միաժամանակ հարստանում էր և մատե-
նադարանը, որը այժմ հսկայական ձեռագիրների քանակու-
թեան նկատմամբ՝ ս. Էջմիածնի մատենադարանից յետոյ

Կառավարին տեղն է բռնում. հիմնուեցաւ ևս տպարան, որը լոյս է ընծայել շատ ընտիր հրատարակութիւններ և անխոնջ աշխատում է մինչև այժմ: Անցնենք այժմ Մխիթարեաններէ գործունէութեանը:

Հայոց գրականութիւնը և լեզուն XIV դարուց սկսած հետզհետէ անկման էր մօտենում և հայ ժողովրդի կըրթութիւնը զգալի կերպով ցած իջնում: Առանձին անհատների փորձերը՝ բարձրացնել լեզուն, գրականութիւնը և կըրթութիւնը կատարեալ անկումից ոչ մի արդիւնաւէտ հետեանք չէին ունենում: Մխիթարեանները, որոնց զխաւոր նպատակներից մինն էր հայ լեզուի մշակումը, ամենայն եռանդով սկսեցին ուսումնասիրել, մշակել և մաքրել գրաբարը և այդ բանի համար նրանք հրատարակեցին միշարք բերականական ձեռնարկներ և բառգրքեր: Առաջին լիակատար բերականութիւնը գրաբարի, որ արժանի է այդ անուան, կազմուած է հայր Միք. Չամչեանի ձեռքով: Քերականական աշխատութիւններին կից պէտք է յիշել նոյնպէս բառարանների վերաբերեալ աշխատութիւնները. դեռ ինքը Մխիթարը, իր միւս աշխատութիւնների թւում, թողեց երկհատոր բառգիրք հայ լեզուի, որ լոյս տեսաւ հեղինակի մահից յետոյ: Իր ժամանակի համար դա մի հակադասական գործ էր, եթէ ի նկատի առնենք, որ նա միանգամայն և անգրանիկ էր, իբրեւ այդ տեսակի աշխատութիւն: Միաբանութեան երեք անգամներ՝ Հ. Հ. Աւետիքեան, Սուրմէլեան և Աւգերեան կազմեցին նոր (որ և կոչուած է մեծ) Հայկազնեան բառարանը. այդ վիթխարի գործը գլխաւոր բերելու համար պահանջուեց յիսնամեայ անդուլ աշխատանք: Գործի կէտ նպատակն էր՝ առաջադրել, որքան հնարաւոր էր այն ժամանակ, ամբողջ և առձեռն ճոխութիւնը գրաբարի: Հայ պատմութեան ուսումնասիրութեան շրջանում Մխիթարեանների գործունէութիւնը նշանաւոր է, յատկապէս նրանով, որ նրանք՝ իբրեւ առաջինը, ժողովեցին պատմութեան վերաբերեալ շատ նիւթեր. այդ տեսակէտից կարեւոր է նոյն հայր Միք. Չամչեանի աշխատութիւնը. վերջինը հրատարակեց գրաբար ընդարձակ պատ-

մութիւն Հայոց ամենահին ժամանակներից սկսած մինչև 1784 թ. երեք ռաուար հատոր in 4: Հայ աշխարհագրութեան և հնախօսութեան վերաբերեալ երկերից նախ պէտք է յիշել հայր Խնձիճեանի հիմնական աշխատութիւնները՝ «Աշխարհագրութիւն Հայոց» և «Հնախօսութիւն Հայոց»:

Վերջին ժամանակների պատմական-աշխարհագրական աշխատութիւնների մէջ խիստ կարեւոր տեղ են բռնում գիտական բանաստեղծ հայր Դ. Ալիշանի երկերը՝ Սիսուան, Այրարատ և Սիսական, որոնք ներկայացնում են կիլիկիայի, Այրարատեան և Սիւնեաց նահանգների նկարագրութիւնները: Հայ գրականութեան պատմութիւնը նոյնպէս սկիզբ է առել Մխիթարեանների մէջ. դեռ 1829 թ. արքայր Սուքիաս Սոմալը հրատարակեց եւրոպական լեզուով հայոց գրականութեան վերաբերեալ առաջին համառօտ աշխատութիւնը, իսկ աւելի մշակուած գործ ներկայացնում է հայր Չարբանայեանի երկհատոր պատմութիւնը Հայոց գրականութեան: Վերջապէս Մխիթարեանները յայտնի են իբր անխոնջ հրատարակիչներ և թարգմանիչներ. նրանք ունին ընտիր թարգմանութիւններ հին և նոր լեզուներից. իբրեւ հրատարակիչներ՝ Մխիթարեանները մեծ ծառայութիւն են արել. նրանք հրատարակել են և հրատարակում են հին հայ գրականութիւնից բազմաթիւ յիշատակարաններ, որոնք հայ լուսաւորութեան և հրատարակչական գործի մէջ մի գարշաշրջան են կազմում՝ թէ իբրեւ խնամքով տպագրուած և թէ նրբաճաշակ կազմուած:

Եւրոպական գիտութեան առաջ Մխիթարեանների ծառայութիւնները խիստ զնահաաելի են այն տեսակէտից, որ նրանք մեծապէս նպաստել են հայագիտութեանը եւրոպայում: Մխիթարեանների հրատարակած բերականութիւնները, բառարանները և հին հեղինակների բնագիրները եւրոպացի գիտնականների համար միակ և լիակատար աղբիւրներն էին: Մխիթարեանները իրանց ծառայութիւններով համակրութիւն և յարգանք վաստակեցին ոչ միայն հայերի կողմից, նրանք՝ իբրեւ օրինակելի աշխատաւորներ, յարգուած են և նրանց ապաստան տուող Վենետիկից և ա-

պա ամբողջ գիտական եւրոպայից: Ուսումնականներից շատերը վայելել են նրանց խնամատար ուշադրութիւնը և սրտազին հիւրասիրութիւնը իրանց զբաղմունքների ժամանակ Մխիթարեանների հարուստ մատենադարանում. նրանց հիւրերի թուով մանաւանդ պէտք է յիշել լօրդ Բայրընին, որ Մխիթարեանների մօտ ուսանում էր հայ լեզուն. այն սենեակը, որտեղ պարապել է նա, մինչև այժմ կոչւում է Բայրընի առանձնասենեակ:

Սօսելով Վենետիկի Մխիթարեանների մասին, չի կարելի անուշադիր թողնել և Վիեննայի Մխիթարեաններին: Կրօնական հողի վրայ ծագած տարաձայնութիւնների վախճանը, որոնց մասին երկարաբանելը մենք աւելորդ ենք համարում, այն եղաւ, որ 1773 թ.ին Մխիթարեանների մի մասը բաժանուէց և, թողնելով Վենետիկը, ուղղուեց նախ Տրիեստ, որտեղ հիմնեց իր մենաստանը՝ աջակցութիւն և հովանաւորութիւն գտնելով աւստրիական թագուհի Մարիամ Թերեզայից, և ապա 1811 թ. տեղափոխուեց Վիեննա: Այստեղ նրանք հիմնեցին զպրոց ու հիւանդանոց, որը այժմ Վիեննայում համարւում է ընտիրներից մէկը: Վիեննայի Մխիթարեանների մատենադարանը նոյնպէս արժանի է ուշադրութեան. թէև նա հարուստ է Վենետիկից մատենադարանից, բայց վերջին ժամանակներս ուշի ուշով աշխատում են ճոխացնել հայկական բաժինը՝ մանաւանդ ձեռագիրների ձեռքը, և կազմել ժողովածու հայ պարբերական հրատարակութիւնների. Վիեննայի միաբանութիւնն ունի և մի փոքր թանգարան, որտեղ առանձնապէս աչքի է ընկնում զրամագիրտական բաժինը. կայ և հայ գրամների լիակատար ժողովածու:

Վիեննայի Մխիթարեանների գիտական գործունէութիւնը՝ համեմատելով Վենետիկից գործունէութեան հետ, աւելի փոքր ծաւալ ունի մասամբ այն պատճառով, որ իբր ինքնուրոյն հիմնարկութիւն, նա աւելի նորագոյն է, թէև զբանով երբէք չէ նսեմանում այդ գործունէութեան նշանակութիւնը: Վիեննայի Մխիթարեանները աւելի համբաւ ունին իբրև լեզուագէտներ. գիտական աշխատութիւնների մէջ առանձնապէս մատնացոյց անելու է արքահայր Արսէն Այտրնեանի «Քննական քերականութիւն հայ աշխարհիկ լեզուի» վրայ:

Թարգ. Ե. Բաղչեան

Братская помощь Л. М.

116. ՂԵՒՈՆԴ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱԼԻՇԱՆ (1826—1891)

Ալիշանն աշխարհ եկաւ Պոլիս: Նրա հայրը հնազանդ սեղանաւոր էր: Հէնց դրա համար էլ նա մանկութիւնից սիրեց յարգել և զնահատել հնութիւնները, վերջը դառնալով ամենամեծ հայ հնաբանը: 1832-ին նրան տանում են Վենետիկ, Մխիթարեանների մօտ ուսանելու, ուր նա իր ընդունակութեամբ և ջանասիրութեամբ զբաւում է ամենի ուշքը:

1840-ին նա արդէն կրօնաւոր էր և մի տարի յետոյ Ռաֆայէլեան վարժարանի ուսուցիչ: Այս ժամանակից էլ սկսում է նրա գրական գործունէութիւնը տեւելով մինչև նրա մահուան օրը: Մի գործունէութիւն, որ իր նմանը չունի մեր մէջ. նախ իբրև վառվռուն և ազդասէր բանաստեղծ, ապա իբրև բանիբուն և անխուժ պատմագէտ, հնարոյց և աշխարհագիր:

Նա մանկութիւնից նուիրում է իրան հայ-անցեալի ուսոյթին, ուստի գնում է Հռոմ, Մանթուա, Բերլին, Լօնդօն, և ուսումնասիրելով այն ամենն ինչ որ հայերի վերաբերեալ գտնում է, զրքեր կամ ձեռագիրներ, արտագրում է կարեւոր համարուած յիշատակարանները, որոնցից նա յետոյ պիտի կազմէր իր մեծավաստակ գրքերը:

Ալիշանի առաջին գործն էր. «Քաղաքական աշխարհագրութիւն», որ պատրաստել էր ուսանող ժամանակ, ինչպէս և հետեւեալ «Տեղեկագիր Հայոց Մեծաց»-ը. 1881-ից սկսած նա հետզհետէ հրատարակեց. «Շիրակ», «Սիսուան», «Այրարատ», «Սիսական» և այլն, որոնց ամեն մինի մէջ մանրամասն նկարագրւում է համապատասխան գաւառը կամ նահանգը պատմական, աշխարհագրական, բուսական, կենդանական և առհասարակ ամեն կողմերից: Դրանք զարգարուած են հիմնադրի պատկերներով և իրանց նմանը հազուադիւրէն է նոյն իսկ եւրոպական լեզուներում, միմիայն զբանց զինը մի քանի հարիւր բուրլի արժէ:

Թէպէտ այդ գրքերի հիւթը լուրջ-գիտական է, բայց Ալիշանը զարմանալի ընդունակութիւն ունէր այդպիսի սառը նիւթն արտայայտել բանաստեղծական խանդով և

ողկորութեամբ: Նա չի պատմում, այլ կարծես երգում է: Բանաստեղծելիս նա պատմում է և ուսումնասիրելու կամ քննելու ժամանակ երգում ու բանաստեղծում: Գիտնականն ու բանաստեղծը, ծանր տեղական ուսումնասիրողն ու վառ-վռուն երեակայողը խորին հայրենասիրի հետ հիւսուած էին նրա մէջ մի զարմանալի ներդաշնակութեամբ. և այդպէս էլ նա մնաց մինչև խորին ծերութիւն:

Իբրև կրօնաւոր նրա բանաստեղծական խանգը սահմանափակուած էր հայրենասիրական պերճ ու ընդարձակ քերթուածների մէջ միայն. սէրը նա չէր կարող երգել, իսկ հայրենասէր երգերի ընդարձակութեամբ ու խորութեամբ նա ուսուցիչն է մեր բոլոր նոր և նորագոյն բանաստեղծներին: Նրա սիրած մոտիւններն են հին հայոց փառքը. «Կարմիրն Վարդան և բլբուլն Նղիշէ»...

Փոքր գործերից յայտնիներն են. «Յուշիկը հայրենեաց, Շնորհալի և Պարագայ իւր, Հայ-Բուսակ, Հին հաւասք Հայոց, Հայ-Վենետ, Նուազք» (հինգ հատոր) և այլն: Միայն տպած գրքերի թիւը 40-ից աւելի է. թողել է և բազմաթիւ անտիպ գործեր:

Այլիշանք իր բանաստեղծական և գիտական երգերով մի գրական հսկայ է այդ բառի լայն իմաստով. իր բազմահատոր և լայնածաւալ գործերի ընդարձակութեամբ, երգչի բազմազան և բազմաբեղուն արտագրութիւններով նա նոյն իսկ եւրոպացիների մէջ քիչ մըցակից ունի, իսկ մեր մէջ ոչ ոք: Այդ էր անա պատճառը, որ նա վայելում էր եւրոպական հռչակ և պատուաւոր անդամ էր շատ համալսարանների և գիտական ընկերութիւնների:

Նա մի թուլակաղմ, փոքրահասակ ու փոխ մարդ էր, մի այնպիսի համեստ բնաւորութեամբ, որ առակի կարգն է անցել: Ձանասիրութիւնը, ատկունութիւնն ու հայրենասիրութիւնը խորին համեստութեան հետ, այս էր նրա բնաւորութեան յատկանիշը:

Ուստի նա էր և կը մնայ մինն այն սակաւաթիւ մտաւոր և բարոյական հսկաներից, որի նմանն երբ և իցէ արտադրել է հայ ազգը:

Գ. Վանցեան

117. ՆԱԻԱՍԱՐԴԻ ՏՕՆԵՐԸ

Հայք ունեցել են երկու տարեգլուխ՝ սրբազան և քաղաքական: Սրբազան տարեգլխին բնութիւնը ծագկափթիթ ծիծաղով կենդանացնում էր մարդկանց. իսկ քաղաքական տարեգլխին, որ Նաւասարդն (օգոստոս) է, կիսով չափ այրուած բնութիւնը ինքը կենդանանում էր մարդկանց հաստատած տօներով և հանդէսներով: Տարուայ ամենատաք ամիսը՝ Հայոց բարեկենդանն էր, կադանդն էր. կրօնական, զինուորական և աշխարհախումբ հանդէսներով՝ Հայոց աշխարհը գարնանանման գեղեցկանում էր: Նաւասարդի տօները՝ պահապան աստուածների տօներ էին, նախնեաց քաջերի յիշատակներ էին, կտրիճների մրցանք էին, հասարակ ժողովրդեան խաղեր և վայելքներ էին, որ 3000 տարուայ չափ մեր երջանիկ նախնիքը կատարեցին, թնդացին, գոփեցին Բագրեանդայ տափերի և բլուրների վրայ, մինչև նոցա տակ ծածկուեցան: Այդ հանդէսները կատարում էին քրմապետները, նոցա փոխանակեցին խաչապսակ քահանայապետները, որոնք մեհեանների տեղ եկեղեցիներ շինեցին: Բայց դուրսը բնութիւնը իր կերպարանքը չփոխեց, ազգը իր հանդէսները չփոխեց, այլ տօները սրբեց, և աստուածներին նուիրելու փոխանակ՝ ճշմարիտ Աստուծոն և Նորա նահատակներին նուիրեց: Գրեթէ անկարելի էր՝ որ Ս. Գրիգոր Հայերին հեթանոսութիւնից քրիստոնէութեան դարձնելով, այն հին մեծահանդէս աշխարհաժողով գրասանքի օրերը անհանդէս, անյիշատակ թողնէր:

Նաւասարդից մի քանի օր առաջ կատարում էր Վարդաժդի Վարդանման Աստղիկ գիցուհու տօնը, որի փոխանակ Հայոց առաջին հայրապետը կարդեց Վարդավառ, Քրիստոսի պայծառակերպութեան տօնը, որ և Հայերը մինչև այսօր պայծառապէս տօնում են: Իսկ Նաւասարդի առաջին օրը (օգոստոսի 11), որ Հայոց տարեգլուխն է, ազգային ամենից մեծ, պանծալի, սրբազան օրն էր, և հանդէսները շատ օրեր տևում էին՝ պանդան յիշատակներով, որոնք մի անունով Ամանորայ էին ասւում, կամ աշխարհա-

Ժողով: Այս վերջին անունը ցոյց է առնում, թէ այդ տօնին Բագրևանդայ բարձրաւանդակները հանդիսականները միշտ մեծ բազմութեամբ էին ժողովուում. թագաւորն իր Այրարատեան չորս բլուր գնդովը, նախարարները ութ բլուր գումարտակներով, 600 զաւառատեարք և 400 զահակալ իշխաններ, բազմաթիւ քրմեր իրանց պաշտօնեաներով և ուրիշ հազարաւոր հանդիսականներ այս տօնը զարդարում էին:

Ի՞նչ էր այս Հայոց համաշխարհական տօնի պատճառը. նախ՝ ինչպէս գիտենք, հին տարեմուտն էր, որովհետեւ Նաւասարդ նշանակում է նոր տարի: Երկրորդ՝ Նաւասարդը ջրհեղեղի յիշատակն էր, ուստի և այդ օրերը զանազան ջրախաղեր էին կատարում՝ տապանով Արարատ սարի վրայ մարդկանց փրկութեան տօնը յիշատակելու համար: Իսկ մենք հիմա, ինչպէս յայտնի է, ջրի այս հանդէսը Վարդափառի օրն ենք կատարում: Երրորդ՝ տօն էր Ամանսրայ ամենաբերից, ինչպէս առաջ յիշեցինք, որը երկի բերքի և առատութեան չաստուած էր համարւում: Ուրիշ շատ պատճառների հետ մէկն էլ այն էր, իբրեւ թէ Մասիսի վրի մէջ Արտաւազդի շղթաների կրծելուց տարուայ վերջին օրը մազի բարակութեան և կոտրելու է հասնում, և հազիւ թէ Արտաւազդ ապաւնւում է տարուայ հետ բոլոր աշխարհքը վերջացնել և աշխարհախումբ տօնը համաշխարհական սուգ դարձնել՝ Նաւասարդի օրը դարբինները իրանց սալը ծեծում են, և այդ ձայնից աշխարհքը Արտաւազդի աւերմունքից ազատւում է: Այժմ ոչ միայն Նաւասարդի օրը, այլ և ուրիշ օրերին դարբինները սովորութեամբ սալը ծեծում են, զոր օր. ամենայն կիրակի օրերը կամ չարչարանքի ուրբաթ օրը: Այս ամենայն յիշատակներից վերագոյն և հնագոյն և տօնելի յիշատակ այս օրուանս էր՝ ՀԱՅԿԸ, մեր ազգի նախահայրը, և նորանով մեր ազգի ձևանալը, որ մեծ յաղթութեամբ ազատեց Բէլի բռնութիւնից: Այս տօնի սկզբնաւորութիւնը համարւում է 2492 տարի Քրիստոսոս թուականից առաջ օգոստոսի 11-ին կամ Արրահամից մօտ 500 տարի առաջ: Այս տօնը բուն Օր հայկական և Տօն ազգային է: Հայկայ մեծ

քաջութեան և անուան համար էր, որ նորա յաջորդները Նաւասարդի օրերուն իրանց ազգի ոյժը ներկայացնող կրտսիճ զօրքերի աշխարհագումար հանդէսներ էին անում, և այն մեծ անձի անունը աւելի անմոռանալի արեցին երկրնքի համաստեղութեանց մէջ դրոշմելով, որովհետեւ այն համաստեղութիւնը, որ ուրիշ ազգերը Որիոն են կոչում, մենք անուանում ենք Հայկ: Եւ այսպէս ահա 44 դար է, որ Հայկայ աստղի բարձրանալու օրերը՝ անխափան յիշեցնում են մեր ազգային և հայկական օրը, որ և մենք՝ ինչ վիճակի մէջ որ լինենք, պէտք է նորա անունը յիշենք, տօնենք և անմոռաց հանդիսացնենք, քանի որ Հայ ազգի անուն և լեզու պահում ենք: Այս տօնն էլ՝ քրիստոնեայ Հայերի մէջ անմահացնելու համար, մեր հայր Լուսաւորիչը այս օրը նուիրեց Ս. Կարապետ Յովհաննուն, որ մեր աշուղներին յայտնի մուրադատու Մշու սուլթանի տօնն է:

Նաւասարդից երկու շաբաթ յետոյ Հայերը մէկ աշխարհախումբ տօն էլ ունէին՝ Հայաստանի ամենից սիրելի և ամենիցս մեծ խնամակալ պահապանի անունը յարգելու համար, որ է Անահիտ գիցուհին, որին Հայերը շատ պատուում և պաշտում էին և ոսկի արձաններ էին կանգնեցնում: Մեր Տրդատ թագաւորի թղթից իմանում ենք, որ այդ Անահիտն է մեր ազգի փառքն ու կեցուցիչը, որին ամենայն թագաւորները պատուում էին. նա է մայր ամենայն զգաստութեանց, բարերար ամենայն մարդկան բնութեան, նորանով կայ և կենդանութիւն է կրում Հայոց երկիրը, Հայերի խնամակալն է: Ս. Գրիգոր Լուսաւորիչը Անահիտին իջեցրեց Հայոց աիկնութիւնից և տեղը բարձրացրեց Ս. Կոյս Աստուածածնին:

Այս բոլոր եկեղեցական տօները այժմ շարժական տօներ են, ուստի և ճշտութեամբ նոյն օրերին չեն կատարւում, բայց և այնպէս յիշեցնում են հին Նաւասարդի տօները:

Ղ. Վ. Ալիշանեան

118. ՍՍՀՍԿ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ (Ը. դար)

Վաթսուն տարի էր որ Հագարացիք մտեր և տիրեր էին ի Հայաստան. իբրև, երբեմն բարեբարոյ և արդարախոհ ամիրապետաց և ոստիկանաց և մեր ազգի իշխանաց խոհեմութեամբն՝ հանգիստ և խաղաղութիւն կու գտնէր աշխարհն, բայց շատ անգամ այլ՝ կամ մերայնոց անզգուշութեամբ և կամ հարկահանաց բռնաբարութեամբ՝ նեղութիւն և վտանգ պակաս չէր:

Սմբատ Բագրատունի՝ նախարարաց՝ զօրավարն, իր ցեղակից իշխանները և ուրիշ ցեղերէ այլ գլխաւորներ գաղտուկ ժողովեց ՚ի խորհուրդ, թէ ինչ ընեն այսպիսի վրտանգաւոր ատեն: Ուրիշ ճար չգտան, բայց եթէ իրենք զիրենք ապրեցնել, փախչելով յարեմուտս, Յունաց կայսեր երկիրը: Զգուշութեամբ երթալով՝ ելան գէտ ՚ի Մասիս լեւոր և բանակեցան յանուանի աւանն Ակուրի, և ահա լրսեցին որ այլազգիք իմացեր են իրենց միաբը, ու նախճաւանի կողմնակալն 8000 և աւելի հոգւով ետնուուն ընկած՝ «ոչ մեխեցան ՚ի հետոյ նոցա. քանզի... կամէին կենդանւոյն կլանել զնոսա»: Մերոնք փութացան փրթան լեռնէն վար, անցան Երասխ գետը, և Վարդանակերտ ըսուած աւանի մը մէջ բանակեցան, որ կարծեմ խորվիրապի մատերն էր. այլազգիք այլ նորէն ետնուուն ընկան: Հայք մէկ կողմանէ բանակին ամրացընելով և գիշերապահներ դնելով, միւս կողմանէ պատգամ զրկեցին առ Արաբացիս և իմացուցին որ իրենց մտածութիւնն ուրիշ բան չէր, բայց միայն զլուսնին ապրեցնել փախստեամբ և օտարութեամբ, իրենց տեղն ու ստացուածքը՝ թողլով անոնց ձեռքը. ուրեմն թող տան՝ որ մնաս բարձր ըսեն, հեռանան իրենց հայրենիքէն:—Եւ ոչ այս ցաւալի հրաժարական ողջոյնը տալու ներեցին բռնաւորքն, այլ յարձակեցան Հայոց վրայ, որք և ոչ 2000 հոգի էին. սակայն աղօթքով և վերջին ջանքով ու քաջութեամբ միաբանեալ՝ դէմ ելան իրենցմէ չորս և հինգ հեղ բազմաթիւ բանակին այլազգեաց: Ասոնք

կէս մը գիշերուան ցրտէն փառցած, (վասն զի ձմեռն էր և ձեան վրայ անցուցեր էին գիշերը), կէս մը ցուրտ հովէն ծեծուած, և այլ աւելի՝ յուսահատեալ քաջաց հարուածներէն, բոլորովին շփոթեցան, քրուեցան, ջարդուեցան. փախչողներն այլ թափեցան Երասխայ վրայ՝ անդին անցնելու. դեան որ սառեր էր՝ անոնց փախստական ոտից դոփմանէն պատռտելով՝ ներքե առաւ, կլլեց, ծածկեց: Եւ այն ահարկու սպառազէն բււրաշափ բանակէն՝ հազիւ 300 հոգիք կրցան փախչել. զորոնք դարձեալ պիտի ջարդէին Հայք, եթէ չապրեցընէր մեր նախարարաց մէկուն տիկինն Շուշան. որ և քրիստոնէաբար զըթով անոնց վերքերն այլ պատելով, զդեստ և զրաստ տալով՝ դարձուց խաւրեց առ ամիրապետն Արաբացւոց՝ Աբդլմէլիք. և ընդունեցաւ անկէջ շատ ընծայ և պատիւ ՚ի փոխարէն մարդասիրութեան: Յաղթական գունդն Հայոց՝ թշնամեաց աւարներն առին, համարձակ իրենց ճամբան դնացին, մտան յամուր տեղից մեր Տայոց աշխարհին, որ այն ատեն Յունաց իշխանութեան տակ էր, և կայսրէն այլ պատիւ զրտան:—Այս է Վարդանակերտի կռիւն, անուանի մեր պատմութեան մէջ այս ժամանակիս, և ամօթալի յԱրաբացւոց պատմութեան, որոյ անունն և տարին անգամ չէին ուզեր յիշել:

Այս կռուէն սիրտ առած ուրիշ Հայ իշխանք այլ ՚ի Վասպուրական՝ զիրենք նեղացընող այլազգեաց գունդերը ջարդեցին: Բայց եթէ ասով իրենց փառքը քիչ մը հեռացուցին, աւելի այլ ծանրացուցին: Վասն զի ամիրապետն Աբդլմէլիք իր կուսակալաց փախստական զօրքերը տեսնելով և լսելով եղածը, պատուէր ըրաւ Մահմէդ ոստիկանին, որ երթայ խստիւ պատժէ զՀայս: Մահմէտ առաջինէն աւելի պատրաստութեամբ և սրամտութեամբ ելաւ դալու, զՀայաստան սրով և հրովը մտշելու: Հիմայ մերոնց՝ ոչ միայն անոր գէմ կենալու ճար չկար, այլ զրեթէ և ոչ փախչելու: Մէկ հատիկ և յետին հնարք գտաւ Հայաստան՝ իր սրբակեաց և ալէզարդ հայրապետը (Մահակ), փութացնել ընդ առաջ ահաւոր զօրավարին, որ եթէ հը-

նար է, իր վարուց, հասակին և աստիճանին շնորհօք՝ անոր զէնքերը և ձեռքը կապէ։ Սրբակենցաղ հայրապետն՝ որ արդէն վշտահար տառապեալ կեանքը կնքելու մօտ էր, յանձն առաւ այդ դժուար պատգամաւորութիւնը, իբրեւ յետին և ծանր հայրական պարտք։ Ելաւ իր բնիկ երկրէն և աթոռէն, վերջին ողջոյնները և օրհնութիւնները տալով, թէ հասարակաց որդւոցը, և թէ ամենուն դեռ Մահմէտ մեր սահմանաց չհասած՝ ինքն մտաւ յԱսորիս, և հասաւ մինչև ի Սառան քաղաք։ այլ չկրցաւ յառաջ շարժիլ, յօգնութիւն, ծերութիւն և սրտցաւութիւն՝ վերջին հիւանդութիւնը բերին։ Թեքըրը թուլացուց, ոտքերը կապեց մահը, մահ՝ որ միայն չկրցաւ սիրտը պաղեցընել, ինչու մահնոր յետին շարժը։ Մահն հոս շուտ երեցաւ, բայց ուշ հասաւ, վասն զի մեռնողն ցրուեց անոր անյողթելի կարծեցեալ հնարքը. ճարտասան լեզուին և եռանդուն սրտին թարգման թողուց ձեռացը մէջ կնքած թուղթ մը՝ առ ոստիկան Մահմէտ, պատուիրելով որ իմացընեն անոր իր փափագը։

Գնացին աղաչաւորքն առ ոստիկանն, որ և շուտով հասաւ ի Սառան. բերին առին իրեն թուղթը՝ յորում զրեք էր հայրապետն սքանչելի իմաստութեամբ և ծանրութեամբ մը, խնդրելով որ խնայէ Հայոց, ներէ անոնց ըրածին, չդպչի անոնց հաւատքին. այլ ինչպէս առաջին ամիրապետը թողեր էին՝ ինքն այլ թողու. միայն հարկը առնու և պահէ զաշխարհքը։ Եւ եթէ այսպէս ընես, զրէր, Աստուած քու կամքդ կատարէ և կու յաջողիս, ապա թէ չես լսեր ինծի՝ ոչ իմ օրհնութիւնս և ոչ Աստուծոյ կուգայ վրադ. այլ միտքդ դրածիդ հակառակն կու պատահի, և ամեն կողմէն վրադ չարիք կու թափին։— Զարմացաւ, զարհուրեցաւ անեղ զօրավարն. և լսելով որ դեռ թաղած չեն սրբոյն մարմինը, եկաւ անձամբ, և տեսնելով այն հանդարտեալ հանգուցեալ կերպարանաց վրայ աստուածախօս պատգամ մը, խոնարհեցաւ պատկառանօք, երկու երեք անգամ սէլամ-ալէք ըսաւ. որուն՝ կըսեն ոմանք, թէ մեռեալ մարմինն այլ, պատասխան տուաւ խաղաղութեան

ողջունի։ Մահմէտ հայրապետին աջը բռնելով և վկայ կոչելով զԱստուած, իբրեւ կենդանի մարգարէի հետ խօսեցաւ և ըսաւ. Բու թղթէդ ճանչցայ քու իմաստութիւնդ, ով մարդ Աստուծոյ, դու իմ սուրս կապեցիր, և քու ժողովուրդդ ապրեցուցիր. եթէ ուզածէդ բան մը չկատարեմ՝ քսած անէծքներդ դան վրաս, ապա թէ կատարեմ՝ ինչպէս որ խօսք կու տամ, օրհնութիւնդ վրաս ըլլայ։

Գազանացեալ գետոյ պէս վաղող զօրավարն՝ դադարեցուց զօրքերը, Հայոց դալկահար պատգամաւորները՝ անկարծելի կենաց յուսով նորոգեց. ոչ միայն բանիւ այլ և զրով ազատութեան հրովարտակ կնքելով և տալով, որ առաջին Այի ամիրապետին տուածէն ետեւ զլիաւոր ազատողին եղաւ Հայոց, և կոչուեցաւ երկրորդ կամ փոքր մանշուր։ Այս հրովարտակը՝ սուրբ խաչավառից և դրօշուց հետ պտրղած՝ տարին հայրապետին մարմնոյն հետ՝ իրեն հաւատարիմքն և Հայաստան նոր հողի առած՝ իր մահու չափ սիրող և սիրելի հայրապետը հանգոյց յանմահութիւն...

Հ. Ղեւոնդ Ալիշան

119. ՊԼՊՈՒԼՆ ԱԻԱՐԱՅՐԻ

Ո՞նց դաս, իմ լուսնակ, հեզիկ ու հանդարտ,
Համասփիւռ լուսովդ ի լեռ, ձոր և արտ,
Եւ ի Նահապետս, որ մտօք մոլար,
Գիշերաժամիկ ժուռ դամ յԱւարայր,
Ուր քաջ ու աննըման իմ հարք Հայկազունք
Ընկան զէտ հըսկայ, ելան զէտ զուարթունք.
Միթէ դաս սփռել ոսկերաց սրբբոց
Զիւնափայլ ամպէդ ոսկեթել ծածկոց,
Թէ՞ ճերմակ ճակտիդ՝ թէպէտ և պայծառ
Քաջացս արեւնէն ուզես կարմիր վառ.
Թէ՞ լըռիկ մընջիկ ափշիս տակաւին
Թէ՞ ի՞նչպէս ընկաւ Վարդանն ահագին,
Մահու սև ըստուերն ի սիրտ թըշնամեաց,
Զհողին ձըգելով յերկին առ Աստուած։

Դու այլ, ով Տղմուտ, արտում ու արիւնուտ,
 Որ դաս կամկար լաս ի մէջ շամբերուտ.
 Եւ հովիկդ, որ դաս ի Մակուայ քարէն
 Կամ ի ծեր Մասեայ սրբազան սարէն,
 Դու այլ ինձ նման դողդող և երեր
 Թոյլ թեօք անցնիս սարեր ու ձորեր,
 Անտառէ անտառ, տերեւ տերեւ,
 Կոճկոճկով դաս ի դաշտիս վերեւ,
 Զայս մաշած շընչիս վերջին հառաչանք
 Զըզել ի Հայոց սրբոց արձագանք:
 Ո՛հ, դու բարեկամ այրած սրբանորու,
 Սօսնակ դիշերոյ, հոգեակ վարդերու,
 Երգէ, պլլպուլիկդ, երգէ ի սարէդ,
 Զանմահ քաջքն Հայոց երգէ հոգւոյս հետ:
 Թագէի վանուց ձէնիկդ ինձ դիպաւ,
 Սըրտիկս՝ որ ի խաչն էր կիպ՝ թունդ առաւ,
 Գտայ դքեղ ի դաշտն քաջին Վարդանայ:
 Պլլուլ, քեղ համար մեր հարքն ստացին,
 Թէ չէ հաւ՝ պլպուլ մեր Աւարայրին,
 Եղիշեայ հոգեակն է քաղցրագրուցիկ,
 Որ զՎարդան ի վարդն տեսնու կարմրիկ.
 Զըմեռն յանապատ կու գնայ՝ կայ ի լաց,
 յԱրտազ գայ զգարունն ի թուի վարդենեաց,
 Երգել ու կանչել յեղիշէին ձայն,
 Թէ պատասխանիկ մ'արդեօք տայ Վարդան:

Հ. Ղեւոնդ Ալիշան

120. ԾԵՐԵՆՑ-ԲԺՇԿ. ՅՈՎՍԷՓ ՇԻՇՄԱՆԵԱՆ 1822—1888.

Ծերենցը ծնու Պոլիս, 1832-ին. Ալիշանի հետ ուղևորուեց Վենետիկ և դաստիարակուեց Միլիթարեանների մօտ, ապա ուսաւ և աւարտեց Պարիզի համալսարանի բուժական բաժինը:

Վերադառնալով հայրենիք, նա ցոյց տուաւ եռանդուն գործունէութիւն որպէս բժիշկ, ճառախօս, և հրապարակազիր: Հասունեան կռուի ժամանակ նա դուրս եկաւ որպէս կատաղի Հակ-հասունեան և մի խումբ կրթուած հայկաթովիկների հետ անցաւ մայրենի եկեղեցու գիրկը:

60-ական թւերին նա հիմնում է մի ընկերութիւն, որի նպատակն էր հողագործական դպրոցներ բանալ Հայաստանում և այդ նպատակով ուղևորւում է Կիլիկիա, այնտեղ այդպիսի դպրոց բանալու: Ծառայում է Կիպրոսում որպէս պետական բժիշկ, իսկ եօթանասնական թւերին գալիս է Թիֆլիզ, ուր Ներսիսեան դպրոցում աւանդում է Հայոց պատմութիւն: Ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ, երբ սովս ու քուրդերը մեծ տւերումներ էին գործել, Շիշմանեանը Թիֆլիզից ուղևորւում է Հայաստան թշուառ հայերին բուժական և նիւթական օգնութիւն հասցնելու:

Կիլիկիա և Կիպրոս ճամբորդելով, նա հիմնովին ծանօթացաւ տեղի աշխարհագրութեանը, որ անհրաժեշտ էր նրա անդրանիկ վիպասանութեան «Թորոս-Լեւոնի» համար: Այդտեղ նա ցոյց է ապրիս հայերի հետգհետէ կենդրոնանալը Կիլիկիա և Ռուբինեան թագաւորութեան հաստատուիլը: Ծերենցը շատ ուշ սկսեց վէպեր գրել, բայց հետեալ վէպերն, «Թէոդորոս Ռշտունի» և «Երկունք Թ. դարու» ցոյց տուին, որ նա մի տաղանդաւոր վիպասան է և զիտէ անցեալի դէպքերն ու տիպերը դարմանալի կերպով կենդանացնել:

Նրա վէպերի մէջ տիրող հիմնական գաղափարն է ազգասիրութիւն և ժողովրդասիրութիւն. — ժողովրդի միջից դուրս եկած հերոսներն են, որ ստեղծում և առաջնորդում են պատմական դէպքերին ազգային ոգով, ընդդէմ իշխանների, որոնք անհատական նեղ շահերից տւելի բան չէին հասկանում: Պատմական յայտնի դէպքերի տակ նա արծարծում և քորոզում էր իր սեփական համոզումները մի շնորհալի ֆանտազիայով և աշխոյժ ոճով:

Նա մեռաւ Թիֆլիզ 1888-ին և թաղուեց Խօշի-Վանքի գերեզմանատանը:

121. ՅՈՎՆԱՆԻ ՏԵՍԻԼՔԸ

Յովնանը իր Սասունցի լեռնայինների հետ ցած էր իջել Մշու գաղտը և ոչնչացրել արաբական բանակը, աղա-տելով Մուշ քաղաքը և Ս. Կարապետի վանքը: Վանքի միաբանները ուրախացած թշնամու կորուստի վրայ, պատ-րաստուում են գոհաբանական աղօթքի, Յովնան եկեղեցուց դուռը կանգնած և սկսած էր սաղմոսերգութեան՝ երբ յանկարծ զգաց որ ձեռք մը իր ուսին վրայ յեցաւ: Երբ գլուխը դարձուց անսաւ երկայնահասակ չոր ծեր մը, ուրուն ձիւնի պէս ճերմակ մօրուքը մինչև գօտին՝ լայն մոխրագոյն բուրդ վերարկու մը մինչև ստերը կ'իջներ, թխամորթ էր իր խորշումեալ երեսին գոյնը, իր սև և մեծ աչքերը փայլ և հրապուրիչ քաղցրութիւն ունէին, միանգամայն, առանց խօսք մը արտասանելու ձեռքէն բռնեց, սուաւ դուրս հանեց, և երբ լուսնին աղօտ լուսով երկու հոգի միայն գտնուեցան. «Եկ, Յովնան, իմ ետեւէս, ըսաւ, եթէ կ'ուզես որ ապագային վարագոյրը պատուի և ցոյց տայ քեզի հանգերձեալը՝ գաղանիք Աստուածային, եկ մի վախեր»:

— Ե՞րբ վախեր եմ ես որ հիմա պիտի վախեմ, ըսաւ Յովնան, զինուոր Սասունցի մը երբէք չէ վախեր:

— Բայց դու խառնուրդ ես զինուորի և քահանայի, դու խառնուրդ ես հաւատոյ և թերահաւատութեան, դու խառնուրդ ես քաջութեան՝ և եթէ ոչ երկիւղի՝ գոնէ կասկածանայ:

— Եո հաստատ եմ իմ հաւատքիս վրայ՝ ես զինուոր եմ...

— Ինձ զբեզ մի ճանչցներ. դու տղայ էիր, զբեզ անսայ, հեռացար դու աս լեռներէն, իմ աչքերս քեզի հետ էին և զբեզ կը տեսնէին և քու ամեն գաղտնիքդ կը նըշմարէին. ուստի քալէ երթանք, չե՞ս ուզեր դու իմա-նալ աղագան, միթէ՞ դորա համար չ'էր որ դու կ'աղօթէիր, միթէ՞ երկիւղը որ մի գուցէ Հայաստան երկրի թըշ-

ուառութեան պատճառ եղաւ այդ հրոսակին կոտորածովը՝ միթէ՞ այդ չէ որ զբեզ կը տանջէ:

Ծերուն ցուրտ երկաթեայ ձեռքը կը սառեցնէր Յովնանու ձեռքը և իրենք կը քայլէին ձիւնին վրայ որ կը մռնչէր իրենց ոտքերուն տակ, և անխօս կը շարունակէին իրենց ընթացքը: Կը բարձրանային՝ կ'իջնէին և դարձեալ կ'երնէին, սառած առուակներ և գետակներ կանցնէին. անցան նաև մեծ գետ մը որու սառոյցին ընդարձակու-թիւնը իմացուց Խութեցւոյն թէ Արածանին էր որ կան-ցնէին և գետ իրենք կերթային լուսնին աղօտ լուսով մինչև բլուրներու, ժայռերու, կիրճերու, գահավէժներու և փապարներու մէջ դարձեալ այս ուղեգնացութեան ծը-րագիրը կորսնցուց Յովնան, մինչև քարայրի մը մուտք ներկայացաւ իրենց և ծերը առանց իր ընթացից արագու-թիւնը թողլու՝ մտաւ մութուն մէջ ուր խաւարը շօշա-փելի եղաւ և էլ աւելի ամուր սղմելով իր ընկերին ձեռքը կը քաշէր կը տանէր խորէ 'ի խոր, վասն զի շարունակ կ'իջնէին: Յովնան առանց երկիւղ զգալու կը խորհրդա-ծէր ինքնիրեն. «Չորս ժամ է և աւելի որ մենք այդ ծե-րուն հետ կարշաւենք և գետ նա յոգնութեան փոքրիկ նշան մը չի ցոյց տայ, իր ձեռքը որ կը դողայ և ոչ կը տաքանայ, սառ լինէր իմ ձեռացս տաքութեամբ կը հալէր, իսկ ինք իմ ձեռքս կը սառեցնէ»:

— Յովնան, ծո՛ւ է այնպէս հեռեւ ինձ, ըսաւ ծերը, մի շտկուիր մինչև որ ես քեզ իմաց չի տամ:

Նւ այնպէս մի փոքրիկ ժամանակ երթալէն վերջ, ծերուն յորդորով շտկուեցան և Յովնան զգաց որ աւելի համարձակ շունչ կառնուր՝ թէպէտ միշտ դեանափորներու մէջ էին և ոչ նշոյլ կար ոչ բնական և ոչ արհեստական լուսոյ: Բայց վերջապէս հասան այնպիսի տեղ մը ուր հեռուն նշոյլ մը սկսաւ երևալ և մտան ընդարձակ լուսա-ւորուած սրահ մը, ուր ոսկեծոյլ աշտանակներու վրայ մեղրամոմներ և բազմաթիւ արծաթի կանթեղներ իրենց լոյսը կը ցոլացնէին, և հրաշալի արձան մը կանգնած էր պղնձէ պատուանդանի մը վրայ, այն համբաւաւոր ոսկի-

ածին և ոսկիամօր Անահայ արձանն էր նա՝ պաշտպանի հին հայրենեաց, և իր աջ կողմը Վահագնի և ձախը Աստղիկան արձաններ կանգուն էին, սա երեք արձաններուն պատուանդաններուն յեցեալ. եռոտանի մը կար դարձեալ ոսկեծոյլ. չէր կարելի իմանալ թէ այս տաճարը՝ վասն զի իրօք տաճար մ'էր սա իր գմբէթովը որու չորս կողմը գեռ ուրիշ փոքր գմբէթներ կային, գետնին տակն էր թէ դետնէն դուրս բարձրացած. վասն զի պատերը բոլոր արձաններով և քանդակներով էին զարդարած և վրայի գմբէթէն կախ էր հնազին ապակեայ ճրագարան մը, ու գիտէ սուտի և ո՞ր հեռաւոր երկրէ բերուած այդ տեղ այդ անդնդախոյս աստուածութեանց պաշտօնը և նսեմացեալ խաւարը շքաւորելու համար:

Այս տեսարանը յանկարծ այնչափս զարմացուց և շաղկապեց զՅովնան, որ և ոչ զգաց թէ ինչպէս և երբ հեռացաւ իրմէ իր ծեր առաջնորդը, ուստի սկսաւ նայիլ և զննել այդ հին յիշատակաց և արուեստներու հրաշալիքը որոնց նմանութիւնը կըմտածէր թէ մեր տեսած էր ինք, 'ի Կոստանդնուպօլիս թէ 'ի Բաղդատ:

Եւ երբ այս մտածութեան վրայ էր, յանկարծ իր ուշադրութիւնը շարժեցաւ վասն զի երգելու ձայներ սկսան լսուիլ, և տաճարը լցուեցաւ Արաբիոյ և Հնդկաց անուշահոտ խնկերով և եռոտանին իբրեւ թէ խնկաման կամ բուրբառ մը լինէր՝ դուրս կըփչէր գմայլեցուցիչ մուխ մը որ զարմանալի ազդեցութեամբ այդ մարդուն երկրթէ ջիգերը կակուղ ոսկեոյ սկսաւ դարձնել: Դուռ կըփնտռէր Յովնան, և ահա չէր կարող նշմարել նաև այն դուռը ուսկից ինք ներս մտեր էր. և իր սուր աչքերը շփոթեցան վասն զի մուտքը կարող չէր նշմարել, և իրօք կըտեսնէր թէ բանտի մը մէջ էր՝ բայց փառաւոր բանտի մէջ:

Հագլու թէ այս խորհրդածութիւնը մտքէն անցաւ և ահա Վահագնի և Աստղիկան պղնձ պատուանդաններուն անյայտ դռները բացուեցան և երգեցիկ քրմաց և քրմահեաց բաղմութիւն մը զոյգ զոյգ սկսան դուրս ելնել և արձաններուն առջև շարուիլ. իրենց հարուստ և ճոխ ոսկեթել և

նկարէն զգեստները, հաճոյական էին աչաց, և երբ Յովնան անոնց մանրամասն դիտողութեան զբաղած էր՝ ահա Անահայ պատուանդանին դռնէն դուրս ելան մեծ քրմապետը և մեծ քրմուհին և երգերը լռեցին: Մեր լռեցիկ քրմապետը մէկէն ճանչեց թէպէտ զգեստներուն պերճութենէն փոխուած՝ բայց նոյն ծերն էր որ զինքն հոն բերել էր. իսկ քրմուհին երիտասարդ և շատ գեղեցիկ կին մը էր, որ երբ եռոտանւոյն առջև կանգնեցաւ թալուկ եկաւ երեսին: Նոյն վայրկենին երգերն լռեցին և եղեգեայ սրինգներ սկսան փափուկ և տխուր երաժշտութիւն մը հնչեցնել, որ մտիկ ընողին հեշապի եթէ չէր դալ, վայրկենէ մը վերջը շատ ազդու և սրտաճմլիկ բերկրութիւն մը կը բերէր անձին: Քրմապետը այն ատեն ձեռք տուաւ և հրաւիրեց քրմուհին որ անցնի նստի ոսկի եռոտանւոյն վրայ, և ինք շրջապատեալ իր խումբէն՝ կանգնեցաւ իր աստուածութեանց առաջ թեկերը տարածելով և անձայն աղօթելով, հագլու թէ շրթունքը կը շարժէին: Եւ ահա քանի մը բոլեւ չեղած ամեն աչք որ եռոտանւոյն պշուցեալ էին՝ կը տեսնէին փոքրիկ ջղային ցնցմունքներ մեծ քրմուհւոյն վրայ, անոնց յաջորդեց վիճակ մը՝ որ իբրեւ թէ մարմարէ արձան յեղափոխեց այդ եռոտանւոյն վրայ նստողը, մինչև որ աչքերը սկսան բացուիլ անսովոր և սևեռ նայուացքով. ան ատեն քրմապետին բերին զիւր մը որուն թերթերը արծաթեայ բաբակ տախտակներ էին և նա բացաւ էջ մը ուր ոչինչ չէր կար գրուած և ներկայեց քրմուհւոյն. «Կարգա, ներշնչեալդ յԱստուածոց» ըսաւ հօր ձայնով. երաժշտութիւնն դադրեց, և այնպիսի լուրթիւն մը տիրեց և ամեն շունչ այնպէս կեցաւ որ մէկ բան մը միայն կը լսուէր՝ քրմուհւոյն շնչառութիւնը. և ամեն աչք իրեն կը նայէր:

Եւ քրմուհւոյն հեկեկանաց ձայնը այսպէս խօսեցաւ. «Քիչ են Հայաստան քու չարչարանքդ, քիչ են քու տանջանքներդ, դեռ կանգուն են քու քաղաքներդ, դեռ կանգուն են քու տաճարներդ, դեռ հարսի և փեսայի ձայները կը լսուի 'ի քեզ, դեռ աղայն օրբանին մէջ կը ճուայ, դեռ հուրը փառարանին մէջ կը ճարճատէ, դեռ մուխը երգեաց

վրայէն կը բարձրանայ: Դեռ քու որդիքդ բարձրավիզ կը քայլեն, դեռ երկաթը իրենց ձեռքին և իրենց մէջքին վրայ կը փայլի, դեռ սաղափարաւ իրենց գլխին վրայ կը ճաճանչէ. դեռ քու աղջիկներդ ծիրանիներով կը պարզարուին, դեռ նոցա վզին վրայ սակի մանեակ և թեւերնին ապարանջաններ կը նշուեն. բայց այդ ամենուն վերջն է՝ քու քաղաքներդ պիտի անմարդանան, քու շէներդ անշէն պիտի մնան, քու տաճարներդ կիսակործան, քու առաններդ անկենդան, ուրախութեան և հարսանեաց ձայներուդ՝ ողբերու և լալերու ձայներ պիտի յաջորդեն, քու գէնքերուդ շկանմանց՝ շղթայներու ձայներ, քու մանեակներուդ և ապարանջաններու հնչմանց՝ գիտութեան խաբազաններու ճարձատմունք. այն, քու կարիճներդ գերի իրենց երկրին մէջ՝ գերի օտարութեան մէջ, քու աղջիկներդ ազախին իրենց հայրենի տան՝ և դառն պանդխտութեան մէջ: Երբ արեւելք երեսդ դարձնես՝ թշնամի պիտի դառնաս, երբ արեւմուտ դառնաս՝ թըշնամի պիտի տեսնես, օգնութիւն պիտի խնդրես՝ նախատինք՝ արհամարհանք պիտի դառնաս, երկինք աչքերդ պիտի դարձնես՝ նա կայծակ և կարկուտ քեզի պիտի աեղայ, քու զաւկներդ նաև շատ անգամ եղբայրսպան իրենց մօր սիրտը պիտի վիրաւորեն»:

Ձեռքերը ծալած փայտ կտրեր մնացել էր Յովնան, կը նայէր այդ կնիկան երեսին գոյնին, կը նայէր՝ աչքերուն մարմրուկին և վերջը արցունքներուն, կը լսէր այդ անսովոր ձայնը՝ կը խորհրդածէր ինքնիրեն և կը սէր: «Այդ կինը եթէ դերասան էլ է, շատ լաւ կը խաղայ իր դերը, ես Յոյն թատերականաց մէջ նաև այդպիսի մը չեմ տեսած. եթէ ըսածները ճշմարիտ են, վայ է մեզի, վայ մեր Հայ ազգին. ինչ ապացոյց կ'ընայ տալ իր գուշակութեանց այդ անսովոր մարդարէութիւն»: Այս միջոցին քրմուհին գլուխը կուրծքին վրայ իբրեւ թէ խոր քուն էր, սրինգներն իրենց տխուր երաժշտութիւնը դարձեալ կը շարունակէին, երբ յանկարծ ցնցուեցաւ նա և եռտտանին սարսեցաւ, աչքերը բացուեցան լի տխուր սրտմտութեամբ և ցուցամատը կարկառ գէպ Յովնան. «Ո՛վ դու, զոչեց, պէտք է աշխա-

տիւն, պէտք է ցոյց տաս՝ օրինակ լինիս Հայ թշուառ աշխարհի թէ փողովուրդը ողորմելի արհամարհելի էակ մի չէ, թէ իբր արիւնը ունի այն ամեն առաքինութիւն որով կը պարծին նոքա, որ իրենց հարց անուան վրայ կը գոռոգնան և շատ անգամ զուրկ են նոցա առաքինութենէն... գնա, առաքարէդն ընգարձակ է, գալիք պատուհասը սոսկալի է, գորացիր՝ վասն զի հեռի չէ օրը որ վահանները պիտի ջախջախին՝ նիզակները կոտորին՝ սուրերը փշրին, գնա, Քոզովրդեան զինուոր, երկնային զօրութիւնք քեզի օգնական թող լինին»:

Եւ ահա բուրմանց ամպ մը պատեց գարձեալ եռտտանին, լոյսերը ամենքը մէկէն խաւարեցան և Յովնան բեկեալ՝ խարտակեալ և վերջի խօսքերէն սակաւ ինչ կենդանացեալ, թանձրամած խաւարին մէջ կը խարխափէր՝ երբ օգնական ձեռք մը զգաց թէ իր ձեռքէն բռնեց:

— Եկ Յովնան, հետեւէ ինձ, ըսաւ ծանօթ ձայնը:

Եւ սկսան քայլել այդ մթութեան մէջ և մի և նոյն կերպով ինչպէս առաջ մտեր էին: Ձեր քրմապետն էր որ կ'առաջնորդէր, մինչև վերջապէս հասան այն քարայրին բերանը՝ լուսնի լուսոյն տեղ արևու լոյսը ամեն բան կը լուսաւորէր:

— Գնա, որդեակ Յովնան, երկնային զօրութիւնք քեզի օգնական լինին, ըսաւ ծերը, և քարայրին մթութեան մէջ թաղուեցաւ: Իսկ Յովնան քիչ մը տեղ անդդայ քայլելէն վերջ, աղթեցաւ և ճանչեց թէ Աշտիշատի աւերակներէն էր շրջապատեալ: Ան առեն իմացաւ թէ Հայկական հին կրօնքը 550 տարի վերջը, անհետ եղած երկրի վրայէն, դեռ գետնի տակ կ'ապրէր յանձանօթս:

«ԵՐԿՈՒՆՔ» — Ժերենց

122. ԿԻՂԻԿԻՈՅ ՎԻՃԱԿԸ ԺԱ. ԴԱՐՈՒՄ

Արտաքոյ կարգի վիճակ մ'էր այն ատեն Կիլիկիոյ վիճակը. Հայ Ժողովուրդ մը Տորոսի լեռներուն մէջ օր աւուր կ'աւելնար, վասն զի Հայաստան և Փոքր-Ասիա այլակրօնք տիրանալով, անտանելի կ'ընէին հայրենական, անձնական և կրօնական ազատութիւնը. հալածանք և դեռութիւն իր և ամենքին բաժինն էր:

Ժողովուրդը, ինչպէս ասիական ամեն ժողովուրդք, երբէք չէր երևակայած այնպիսի ազատ կառավարութիւն, ինչպիսի ունեցած էին Յոյնք և Հռովմայեցիք իրենց պատմութեան մէկ ժամանակին, զոր հանրապետութիւն անուանած էին: Մեր եկեղեցական հայրապետք հազիւ թէ քրիստոնէական կրօնից զբքեր ու գաղափարներ թարգմանելու և տարածելու ժամանակ ունեցեր էին, իսկ ազդային պատմութեան մշուշ համառօտութիւնը այնչափ տկար էր ժողովրդեան մտքին մէջ, որ Հայ զօրավարներ իրենց զօրաց քաջալերութեան օրինակի համար, Հրէից պատմութեան գիմելու պարտաւորած էին: Ուստի Տորոսի վրայ Ժողովուրդ Հայուն բազմութիւնը, ինչպէս ժամանակակից օտարազգիք ալ կը վկայեն, երկու կատարելութիւն ունէր. պատերազմական քաջութիւն, քրիստոնէական հաւատք. ամեն մարդ զինուոր և ամեն մարդ իր հայրենի կրօնին գերին էր: Իրեն համար ազգային գրօշակ խաչն էր և իր բոլոր աստուածաբանութիւնը Լուսաւորչայ կրօնքն անսփոփոխ պահպանելն... Ուստի հալածանք Սելճուկեանց, հալածանք Ամիրապետաց և անթիւ մահմեդական Ամիրայից, հալածանք Բիւզանդական կայսերաց, հալածանք նաև ի Վրաց՝ զինք քշել բերեր էին Տորոսի բարձունքը և հոն կը լեցուէր, կը գիւղուէր ամպի պէս Ժողովուրդը, որ կարելի չէր թէ քիչ-քիչ իբրև վտակ՝ վերջը իբրև գետ և էն վերջը իբրև հեղեղ չիջնէր և գաշտը չոգողէր:

Բայց Ժողովուրդը միշտ առաջնորդի պէտք ունէր, ինչպէս ամեն ժողովուրդք ունեցեր են և պիտի ունենան:

Հայ Ժողովուրդը միշտ կը նկատէր երկու տեսակ մարդիկ. իր կրօնական գլուխները, որ զինք միշտ կը յորդորէին Պօղոսի հետ՝ «Հնազանդ լինել մարմնաւոր տէրանց» և նախարարական հին սերնդոց պայազատքը, որ իբրև թէ փառաց ճաճանչ մը զլիւն վրայ կը կրէին, յարգանք, պատիւ և իշխանութիւն աննախանձ և անուրանալի սեփականութիւն անձանց համարելով:

Ամեն ամբողջ, բերդ կամ գղեակ իշխանի մը ստացուածքն էր, որ միշտ Արծրունի, Բաղրատունի, Կամսարական, Սիւնի, Պահլավունի, Մամիկոնեան և ուրիշ ասոնց նման սերնդոց կը վերաբերէին, որք ազնուականաց բնական առաքինութեամբ և թերութեամբ առաջ կամ ետ կ'երթային, յօգուտ կամ ի վնաս անձանց և Հայութեան: Ժողովուրդը միշտ իր սրտի ձայնին և մտքին համոզման հետեւելով, այս իշխանաց և բերդակալաց մէջ զանոնք կը վերադասէր, որ առաւել ինքնիշխանութեան և հայրենի հնաւանդ կրօնից և սովորութեանց պաշտպան էին և հետեւապէս նաև իրենց ազգին: Ասկից նաև Ռուբինեանց Ժողովրդականութիւնը, որոնք Հայութեան բուն ներկայիչքն էին իր աչքին, մինչ իբրև օտարածին կ'արհամարհէր յունացեալքն և լատինացեալք, որք սեբաստօսութեան, տուքութեան և այլ ուրիշ տիտղոսներով Բիւզանդական կայսերէն մեծապատիւ կը վարձաորուէին:

Կային նաև ասոնց մէջ այնպիսիներ, որ ոչ միայն իրենց ազգին պաշտպանութիւնը կ'արհամարհէին, այլ օտարաց հաճոյ լինելու համար իրենց ազգը արհամարհել և անկից օտարանալն ու զանի հարստահարելն իրենց սովորութիւնն ըրած էին:

«Թորոս Լեւոնի» — Ժերման

123. ՄԿՐՏԻՉ ՊԵՇԻԿՍՆԱՆ (1827—1868)

Ծնաւ Պօլիս, 1828-ին, հայ-կաթոլիկ ծնողներից: Մայրն անմիջապէս մեռնում է և Մկրտիչին խնամում է խորթ մայրը, որ հարազատ մօր պէս շարունակում է խնամել ու մեծացնել Մկրտիչին նաև հօր մահից յետոյ: Նրան Պէշիկթաշլեանն անուանում է «հրեշտակատիար մայր»:

1839-ին Մկրտիչը մտնում է Մուքատ-Ռափայէլեան դըպրոցը Պատուա քաղաքում: Այդտեղ ահա, իտալական երկնքի և իտալացի արուեստի ազդեցութեան տակ դաստիարակւում է Մկրտիչի նուրբ ու մեղամաղձիկ ոգին: Վերադառնալով Պօլիս, նա պարապում է մասնաւոր դասերով: Ծնորհիւ իր հեզ ու խոհուն բնոյթին, բարեկիրթ ձևերին և ազնիւ դասցումներին, նա ձեռք է բերում մի համակրանք ու դիրք ժամանակակից Պօլսի բարձր շրջաններում և բազմաթիւ համակրողներ է գտնում իր անդուգական տաղանդին:

Նա Պօլսում հայ թատրոն հիմնողներից և սահմանողներից մինն էր: Կաթոլիկ և լուսաւորչական հայերի մէջ խորութիւնը վերացնելու համար կադմուած էր մի ընկերութիւն «Համադպեայ» անունով, որի հիմնադիրն ու հոգին էր Մկրտիչը:

Հայերէնն այն ժամանակ գեռ յարդի չէր. Պէշիկթաշլեանը թէ ուսուցչութեամբ և թէ իր ընտիր բանաստեղծութիւններով մէկն էր, որ յարդելի դարձուց և տարածեց մայրենի լեզուի սէրն և ուսուցումը Պօլսի բարձր շրջաններում: Նրա աշակերտուհիներից մինը, հայութիւնից օտարացած օրիորդ Վահանեան, Պէշիկթաշլեանի շնորհիւ դարձաւ մեր ամենայայտնի հեղինակուհիներից մինը, Տիւսար անուամբ:

Պէշիկթաշլեանը կանացի սիրտ ունի. մեղմ ու դուրեկան, փափուկ ու սահուն, մեղմ ու մեղամաղձոտ: Նրա լուսադոյն ոտանաւորները գրաբար են և նա մեր առաջնակարգ լիբիկ (քնարական) բանաստեղծներից է:

Նա մեռաւ 1868-ին և թաղուեց Պէշիկթաշի գերեզմանատանը:

124. ԵՂԲԱՅՐ ԵՄՔ ՄԵՔ

Ի բիւր-ձայնից բնութեան շքեղ
Թէ երգք թռչին սիրողաբար,
Մատուք կուսին ամենազեղ
Թէ որ զարնեն փափուկ քնար,
Չունին ձայն մի այնքան սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Տնւր ինձ բու ձեռքդ, եղբայր եմք մեք,
Որ մրբկաւ էինք զատուած,
Բազդին ամեն ոխ չարանենդ
Ի մի համբոյր ցրուին ի բաց:
Ընդ աստեղօք լնչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Երբ ալեւոր Մայր Հայաստան
Տեսնէ զորդիս իւր քովէ քով,
Սրտին խորունկ վերքըն դաժան
Քաղցր արատուաց բուժին ցօղով:
Ընդ աստեղօք լնչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Մէկտեղ լացինք մենք ի հնում...
Եկէք դարձեալ յար անբաժան
Խառնենք դարձաւք և զխնդում,
Որ բազմածնունդ բլլայ մեր ջան:
Ընդ աստեղօք լնչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Մէկտեղ յոգնինք, մէկտեղ ցանկնք,
Մէկտեղ թափին մեր քրտինքներ,
Ըզհունձ բարեաց յերկինս հանենք
Որ կեանք առնուն Հայոց զաշտեր,
Ընդ աստեղօք լնչ կայ սիրուն,
Քան զանձկալի եղբայր անուն:

Մ. Պէշիկթաշլեան

125. Գ. Ա. Ր. Ո. Ի. Ն.

Ո՛հ, ինչ անուշ և ինչպէս գով
Առաւօտուց փըչես, հովիկ,
Ծաղկանց վրայ գուրգուրալով
Եւ մաղերուն կուսին փափկիկ,
Բայց չես հովիկ իմ Հայրենեաց,
Գնա, անցիր սրտէս 'ի բաց:

Ո՛հ, ինչ աղու և սրտագին
Ծառոց միջէն երգես, թռչնիկ,
Սիրոյ ժամերն ի յանտառին
Ըզմայլեցան 'ի բո ձայնիկ.
Բայց չես թռչնիկ իմ Հայրենեաց,
Գնա, թըռիւր սրտէս 'ի բաց:

Ո՛հ, ինչ մըմունջ հանես, վըտակ,
Ականակիտ և հանդարտիկ.
Քու հայելոյդ մէջ անապակ
Նային զիրենք վարդն ու աղջիկ.
Բայց չես վըտակ իմ Հայրենեաց,
Գընա, հոսէ սրտէս 'ի բաց:

Թէպէտ թռչնիկն ու հովն Հայոց
Աւերակաց շրջին վերայ,
Թէպէտ պղտոր վըտակն Հայոց
Նոճիներո՞ւ մէջ կը սողայ,
Նոքա հառնչք են Հայրենեաց,
Նոքա չերթան սրտէս 'ի բաց:

Մ. Պէշիկթաշլեան

126. ՅԱԿՈԲ ՊԱՐՈՆԵԱՆ (1840—1891)

Ծնաւ Այրիանօպօլիս, ուր և ստացաւ իր կրթու-
թիւնը: Երեք տարի աշակերտել է Ներսէս Վարժապետեա-
նին (ապա պատրիարք), որի խորհրդով, հայ գալըոցն աւար-
տելուց յետոյ, մտնում է յոյն դպրոց, ուստի և միջոց է
ունենում ծանօթանալու յոյն կլասիկներին հետ: Գիտէր նաև
ֆրանսերէն և իտալերէն:

Պարոնեանի վրայ ամենից շատ ազդել են Արիստա-
ֆոնն ու Մովսիսը: Զնայելով իր բոլոր երգիծական տա-

ղանդին, նա ունեցել է մի շատ հասարակ և առօրեայ հոգ-
սերով լի կեանք:

1860-ին է սկսում նրա գրական կեանքը «Արեւելեան
ստամբուլ» երգիծական գրութեամբ: Այնուհետև նա ըս-
կում է հրատարակել «Թատրոն» թերթը, որ չորս տա-
րուայ ընթացքում ուր անգամ դադարման է ենթարկում
շնորհիւ իր սուր և կծու լեզուի, մինչև որ պատրիարքի
հրամանով իսպառ դադարում է: Այնուհետև նա մասնակ-
ցում է մեր պարբերական թերթերին և ամսագիրներին:

1878-ին լոյս տեսաւ նրա գլուխ դործոցը՝ «Ազգային
Զոյներ», որ ժամանակակից նշանաւոր հայերի կենսագրու-
թիւնն է երգիծական սուր ու զուարճալի ոճով գրուած,
ուր ծաղրի հետ միասին, պախտրակելով պակասութիւն-
ները, ծիծաղով էլ գրուատում է նրանց արժանիքը:

Այնուհետև լոյս են տեսնում. «Պտոյտ մը Պօլսոյ փո-
ղոցներուն մէջ», «Մեծապատիւ Մուրացկաններ», «Բաղ-
դասար աղբար», «Հոս-հոսի ձեռատետրը» և այլն...

Մեր գրականութիւնն առանց սխալուելու կարելի է
լացի և ազօթքի գրականութիւն անուանել. Պարոնեանն ա-
ռաջինն էր ու վերջինը, որ ժպտալ է տալիս մեզ. նա
հայ գրականութեան առաջին ժպիտն է, առաջին ծիծաղը:
Նրա տաղանդը զուտ երգիծական էր և աչքի ընկնող, ո-
րովհետև մեր մէջ նա չունի ոչ նախորդ, ոչ յետնորդ: Պա-
րոնեանի ծաղրը սուր ու վիրաւորական չէ, այդպէս ծաղ-
րել զիտէր Ռ. Պատկանեանը, այլ թեթի ու խրատական.
նա չի ծաղրում, այլ ծիծաղում է և ծիծաղ է յարուցա-
նում նոյն իսկ ծաղրուած անհատի մէջ...

«Մեծապատիւ Մուրացկաններ» մէջ Պարոնեանը ներ-
կայացնում է միամիտ բայց հարուստ Արիստոփոմ աղային,
որ Պօլիս գալով, իր թեթեամիտ փառասիրութեան շնոր-
հիւ զոհ է դառնում «Մեծապատիւ Մուրացկաններ» շո-
ղոքորթ խաբեբայութիւններին, որոնք աւելի խղճալի են
քան ծիծաղելի:

Հետեւեալ հատուածը ներկայացնում է այդ տեսարան-
ներից միւնը:

127. ՄԵԾԱՊԱՏԻԻ ՄՈՒՐԱՅԿԱՆՆԵՐԸ

Աբխազոմ աղային ներկայացաւ երիտասարդ մը, որ վաճառականի չէր նմաներ, սեղանաւորի ալ չէր նմաներ, արհեստաւորի ալ չէր նմաներ, գործաւորի ալ չէր նմաներ, և վերջապէս անանկ բանի մը կը նմանէր, որուն նմանը չկայ: Հազիւ երեսուն երկու տարեկան կը թուէր: Կապոյտ աչերով, դեղին մազերով զարդարուած ըլլալով, ունէր նաև երկու մատ մօրուք, որ մայրաքաղաքի մէջ կամ սղոյ նշան է և կամ չքաւորութեան: Հագուստներն այնքան հին էին, որ հնախոյզները զանոնք զնելու համար մեծաքանակ դումար մը կուտային: Սակայն եթէ հագուստի մասին վանողական էր՝ դէմքի մասին քաջողական գորութիւն ունէր այս անձը:

— Ծառայ եմ մեծապատուութեանդ, մեծապատիւ Տէր, պօռաց այս երիտասարդն սենեակէն ներս մտնելով և մօտենալով Աբխազոմ աղային:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ կուզէք, հարցրուց Աբխազոմ աղան վախնալով:

— Վսեմափայլ Տէր, ձեր դպրութեան լսելով, վաղեմի հոս գալ, իմ խորին մեծարանացս հաւատովն ձեր ոտքերուն տակ դնել:

— Ոտքերդ տակը. շատ աղէկ, դիր, ըսաւ Աբխազոմ աղան, որ կը կարծեր թէ մուճակ բերած էր իրեն:

— Շնորհակալ եմ, բարձրապատիւ Տէր, ըսաւ երիտասարդը, դուխը բացաւ և սեղանի վրայ ելաւ կանգնեցաւ:

Աբխազոմ աղան այս տեսարանին առջև բոլորովին շուարած՝ անհամբեր տեսնել կուզէր թէ ի՞նչ պիտի ընէր այս պարոնը սեղանին վրայ:

Երիտասարդը ծոցէն թուղթ մը հանեց և աչերն Աբխազոմ աղային տնկելով բոլոր ձայնովը պօռաց.

— Տեսա՞ք և տիկնայք...

Աբխազոմ աղա այս ահարկու ձայնէն վախնալով՝ նըստած տեղէն երկու կանգուն վեր ցատկեց և չկրնալով ինքզինքը զսպել պօռաց.

— Ո՞վ է սա մարդը, յիմարանոցէն փախած խենթ է, թէ յիմարանոց երթալու յիմար:

— Հայ ազգն, շարունակեց երիտասարդը ձայնը քիչ մը իջեցնելով, այսօր այնպիսի հանգէս մը կը կատարէ, որ մեր հայրենեաց ամենէն քաջ դիւցազնին նուիրուած է...

— Միտքդ ի՞նչ է, եղբայր...

— Կար ժամանակ մը, ուր խաւարը լուսոյ դէմ կը կռուէր, տգիտութիւնը գիտութեան դէմ, անցեալն ապառնիին դէմ, հրամայականը սահմանականին դէմ, սուրը գրիչի դէմ, ատելութիւնը սիրոյ դէմ, կրակը ջուրին դէմ, միսը բանջարեղէնի դէմ. իսկ հիմա անցան այն ժամանակները. անոնք անցեալ են, մենք առաւել, անոնք խաւար են, մենք լոյս, անոնք սղէս են, մենք գիտուն, անոնք սուր են, մենք գրիչ, անոնք ատելութիւն են, մենք սէր, անոնք կրակ են, մենք ջուր, անոնք միս են, մենք բանջարեղէն, անոնք վարունգ են, մենք խնձոր, անոնք փուշ են, մենք վարդ. անցան, անցան այն դարերը, ուր մարդկութիւնը տգիտութեան օրօրոցին մէջ մէյ մը ասդին, մէյ մը անդին կերթար կուգար...

— Միտքդ ի՞նչ է, եղբայրս, ես քեզի բռն մը չըրի. ի՞նչ կուզես ինձմէ, զնա քեզի բարկացնողին զրուցէ այդ խօսքերը...

— Այո, մարդկութիւնը կը չարչարուէր, կրնախատուէր անպուժ բռնաւորներու ձեռքէն և չէր գիտեր որու երթալ և որու բողոքել:

— Տէր ողորմեա՛ւ... Տէր ողորմեա՛ւ, ըսաւ ինքնիրեն Աբխազոմ աղա. քաշելիք ունինք եղբր... ես կրնամ հիմա զինքը սեղանէն վար տնկել, բայց կը վախնամ որ ծոցէն ատրճանակ մը կը հանէ և կը զարնէ ինձի, վասն զի խիստ բարկութեամբ կը խօսի:

— Իսկ երբ գիտութիւնն եկու, շարունակեց ատենաբանը, և վստեց տգիտութիւնն ինչպէս լոյսն՝ խաւարը, սէրն՝ ատելութիւնը, գրիչն՝ սուրը, ապագայն՝ անցեալը, այն ատեն, ահ, այն ատեն... այո, այն ատեն, այն կ'ըսեմ, այն ատեն միայն հասկցուեցաւ որ մարդկութիւն, ազգ և

հայրենիք բառերը բառարանները լեցնելու համար շինուած բաներ չէին, այլ ամեն մարդու մաքին մէջ, սրտին մէջ, հոգւոյն մէջ երկաթեայ տառերով և անջինջ կերպով դրոշմուելու բառեր էին...

— Եղբայր, կ'աղաչեմ, վա՛ր իջիր և այնպէս զրուցէ ցաւդ...

Ատենաբանը կայնած տեղը այնպէս կը դողար, որ Աբխազոյն աղային սիրտը կը հասնէր թէ երկտասարկը դեռ անհետ է ինչպէս:

Ուստի չուզելով այլ ևս համբերել, պօռաց ինքնակոչ ատենաբանին երեսն ի վեր.

— Վա՛ր իջիր սրկէ:

— Կ'աղաչեմ, մի՛ սաստեր զիս:

— Վա՛ր իջիր, ապա թէ ոչ...

— Մի՛ կտորեր իմ սիրտս, որ աղկին համար կը բաբախէ:

— Ինչ ըսելիք որ ունիս, եկուր քովս մարդու պէս նրա տէ և ըսէ, հոն տեղուանքը եղնել ի՞նչ պիտի ըլլայ:

— Կ'աղաչեմ, թո՛ղ տուր վերջացնեմ. ա՛հ, չես գիտեր թէ որչափ կը յուզուիմ, երբ ճառ կը կարդամ:

— Վա՛ր իջիր:

Ատենաբանը բեմէն կ'իջնայ և կ'երթայ աթոռի մը վերայ կը նստի:

— Հիմա զրուցէ ինձի, միտքդ ի՞նչ է, կ'ըսէ Աբխազոյն աղա բարկութեամբ:

— Կ'աղաչեմ, մի՛ բարկանար:

— Ի՞նչ կ'ուզես, զրուցէ, շուտ, հիմա:

— Բարկութեամբ մի՛ վարուիր հետս, ոտքդ պագնեմ, սիրտս լեցուած է, հիմա կ'սկսիմ լալ:

— Լալու ի՞նչ կայ, եղբայրս:

— Ծառագ կը փափաքի զրախանութեամբ աղկին ծառայել, բայց այս ազգը շատ ապերախտութեամբ կը վարուի իւր զրազէսներուն դէմ:

— Ասոր մէջ ես ի՞նչ յանցանք ունիմ:

— Դուք յանցանք չունիք և թերեւ իրաւունք ունիք...

ոտանաւորներ ունիմ զրա՞ծ Հայրենիքի վրայ, սքանչելի կառններ, պատուական սողեր, որոնց մէջ երևակայութիւնը, աւիւնը, խանգն, հուրն ու բոցը սաւառնաթիւ կը սլանան:

— Շատ աղէկ, ասոր համար լալու է:

— Մեր աղկն անոնց յարգն ու պատիւը չճանչնար, զանոնք տղայական բաներ կը կարծէ և թող կուտայ որ զանոնք զրոյր անօթի մնայ:

— Ես ի՞նչ ընեմ:

— Կ'աղաչեմ, քաղցրութեամբ վարուէ՛ հետս:

— Ի՞նչ ըրած ունիմ քեզի:

— Ձեզի պիտի աղաչէի որ...

— Ի՞նչ, շուտ ըսէ...

— Մի՛ պօռար երեսն ի վար, հոգիդ սիրես, հիմա կ'սկսիմ լալ...

Նորէն սկսաւ լալ զրազէտը:

— Տէր Աստուած, Դու համբերութիւն տուր ինձի, ըսաւ Աբխազոյն աղան մեկուսի:

— Խնդիրքս սա էր, որ կ'ուզէի տպել տալ քիչ մը առաջ կարդացած ճառս...

— Գնա տպել տուր, քու ձեռքէդ բռնող կո՞յ:

— Պիտի խնդրէի ձեր Մեծապատուութիւնէն որ տալարութեան ստակը դուք տայիք:

— Ինչո՞ւ... ի՞նչ պատճառ կայ որ քու ճառիդ համար ես զրամ տամ: Լսուած բան է որ մէկը իրեն շահուն համար գիրք տպէ, ծախքն Աբխազոյն տայ:

— Կը խնդրեմ, սիրտս արդէն խոցուած է, դուք ալ նոր վերք մը մի՛ բանաք հոս:

— Ինչո՞ւ վերք պիտի բանամ եղբ. գնա բանդդ, եղբայր, փորձանք եղար գլխուս:

— Գիտէ՞ք որքան ծանր է զրազէտի մը ասանկ խօսքեր լսելը...

— Ձեմ գիտեր և գիտնալ չեմ ուզեր:

— Բանաստեղծի մը սիրտը շատ փափուկ է, ամենա-

թեթև խօսքէ մը կը վերաւորուի: Այս նիւթին վրայ ոտանաւոր մը գրած ունիմ, կարգամ, մտիկ ըրէք:

— Ոտանաւոր մտիկ ընելու ժամանակ չունիմ:

— Կ'աղաչեմ, ոտանաւորիս հետ խստութեամբ մի՛ վարուիք. այն ոտանաւորին համար զոր դուք չէք ուզեր մտիկ ընել, երկու ամիս աշխատած եմ ես. և երբ անոր նախատուիլը տեսնեմ՝ արժանապատուութիւնս կը վերաւորուի: Կ'աղաչեմ, ոտանաւորիս համար գէշ մի՛ գրուցէք... Կը խնդրեմ, թոյլ տուէք ինձ կարգալ զայն անգամ մը...

— Ես ոտանաւոր մտիկ ընելու չեկայ հոս:

— Շատ լաւ. ողբերգութիւն մը գրած եմ, անոր վրայէն անցնինք:

— Ձեմ ուզեր, ես անօթի եմ, հիմա կերակուր պիտի ուտեմ:

— Շատ լաւ, ուտելիքի վրայ ատենաբանութիւն մը ընեմ:

— Ժամանակ չունիմ մտիկ ընելու:

— Կ'աղաչեմ, այդ խօսքը ուրիշ անգամ մի՛ ըսեր, ատկէ աւելի ծանր խօսք չկայ հեղինակի մը համար, որ իւր մէկ աշխատասիրութիւնն ուրիշի կարգալու փափաք կը յայտնէ: Կը խնդրեմ, ըսրձրապատիւ Տէր, քաղցրութեամբ վարուեցէք հեղինակներու հետ:

— Գլխուս վրայ նստեցունեմ քեզի:

— Ոտքդ պազնեմ, մի՛ ծաղրէք զիս. ինչո՞ւ ձեր գլխուն վրայ նստեցունէք:

— Ի՞նչ ընեմ հապա. քսակս քեզի՛ տամ՝ հեղինակներու հետ քաղցրութեամբ վարուած ըլլալու համար:

— Ո՛հ, միայն ճառիս տպագրութեան ծախքը:

— Քանի՞ ոսկիով կը լմնայ, գործդ:

— Ձորս ոսկիով կը լմնայ, բան մը չէ, իմ Մեկենասոս պիտի ըլլաս, ես ալ քու անունդ ոտանաւորով մը գրքոյիին ձախտոր պիտի գնեմ:

— Ձախտոր Գնես պիտի:

— Այո՛:

— Ինչո՞ւ համար:

— Որպէս զի ամէն մարդ գիտենայ թէ ձեր ստակովը տպուած է այն գիրքը:

— Շատ լաւ, պատասխանեց Արիստոյ մը ազան և քսակէն չորս ոսկի հանեց տուաւ: Հեղինակն հազար յարգանք մատուցանելով՝ դուրս ելաւ:

Արիստոյ մը ազան ետեւէն կանչեց զինքը և հարցուց.

— Ձերնար ըլլալ որ գրքին ձախտոր տպագրութեան ալ անունները Գնես և իմացունես Ազգին որ Արիստոյ մը ազան կովեր, ոչխարներ, էջեր և ագարակներ ունի իր քաղաքին մէջ:

— Աս ձեր ըսածները հովուերգութեան ճիւղին կը վերաբերին:

— Ձեմ հասկնար:

— Ատոնց վրայ ոտանաւոր կը գրուի, եթէ կը փափաքիք՝ ոտանաւոր մը շինեմ:

— Ի՞նչ ընեմ ոտանաւորը:

— Լրագրի մը մէջ տպել կուտաք:

— Կը տպեն:

— Ինչո՞ւ չպիտի տպեն. եթէ կէս ոսկի տալու ըլլաք՝ քառասուն անգամ կը տպեն:

— Շատ աղէկ. ատ ըսածդ դրէ:

— Գլխուս վրայ:

— Վաղը առտու կը բերէք:

— Վաղը առտու... Ինչ կ'ըսէք... մէկ ամիսէն հազիւ կրնամ պատրաստել:

— Մէկ ամիսէն:

— Հազիւ. ոտանաւոր կարգալը դիւրին է, բայց գրելը դժուար: Գեղեցիկ ոտանաւորի մը համար քիչէն քիչ երկու ամիս պէտք է:

— Ի՞նչ կ'ըսէք...

— Այո՛, բայց ես կ'աշխատեմ ամիսէ մը լմնցունել:

— Աս ի՞նչ դժուար բան է եղեր:

— Ի՞նչ կարծեցիք հապա. երկու ամիս պիտի տպասեմ որ մուսաս զայ և ներշնչէ ինձի, որպէս զի գրեմ. առանց մուսայի ոտանաւոր չգրելի:

—Եթէ այդ մուսայն գալու չըլլայ...

—Անպատճառ կուգայ:

—Չ'կրնար ըլլալ որ նամակ մը գրես և աղաչես իրեն որ շուա մը գայ և դուն ալ երկու ամիս չսպասես:

—Անիկայ ինքն իրեն կուգայ, նամակի պէտք չունի, մեծապատիւ Տէր:

—Ո՞ւր կը նստի... շատ հեռուն է:

—Այո, շատ հեռու է, բայց կուգայ:

—Յամաքէն թէ ծովէն:

—Չէ, մեծապատիւ Տէր, չէ:

—Ո՞վ է ուրեմն աս գետնին տակը անցնելու մարդը... ուսկից պիտի գայ... ըսէ որ ճանբայ մը մտմտանք ու բերել տանք... Եթէ մէկ երկու ոսկի տանք՝ այս շաբաթ կուգայ:

—Այո, երկու ոսկի տալուդ պէս գործը կը դիւրանայ և մուսայն այս շաբաթ վաղելով կուգայ, պատասխանեց անմուսայ բանաստեղծը, ոսկի բառը լսելուն պէս:

—Գրէ ուրեմն իրեն, իմ կողմէս ալ յատուկ բարեհալեր ըրէ, և ըսէ որ Աբխոզոմ ազան քեզ տեսնել կ'ուզէ:

—Դիտուա վրայ: Մնայք բարեաւ, Տէր, շնորհակալ եմ ձեզմէ. ծառայ եմ ձեր մեծապատուութեանը, և կ'աղաչեմ որ ընդունիք...

—Ո՛չ, ըսաւ Աբխոզոմ ազա բարկութեամբ, ալ երկար ըրիր. ահա ինչ որ ըսիր ընդունեցի և դեռ ի՞նչ կ'ուզես որ ընդունիմ...

—Պորին յարգանացս հաւաստիքը, Տէր... որով մնամ ձեր մեծապատուութեան ամենախոնարհ ծառայ:

—Շատ աղէկ:

Մեկնեցաւ բանաստեղծն, երկու ոսկիով բերել տալ խոստանալով մուսայն, զոր ոմանք աւելի աժան գնով բերել կուտան: Մուսայի մ'օրականն հիւանի մ'օրականէն աւելի չէ այժմ:

Թ. Թ. Պարոնեան

128. ԳԱՐԵԴԻՆ ԵՊԻՍԿ. ՍՐՈՒԱՆՁՏԵԱՆ (1840—1892)

Ծնաւ զեկտեմբերի 14-ին 1840 թ-ի, Վանում. աշակերտ էր Վանայ մօտ գտնուող Վարագայ դպրոցում, որ բաց էր արել Խրիմեան Հայրիկը: Շուտով նա ձեռնադրուեց վարդապետ և եղաւ աշակից և ուսուցիչ նոյն դպրոցում.— Սրուանձտեանը յայտնի էր որպէս հիանալի բանահաւաք. ժողովրդական աւանդութիւնները, սովորութիւնները, նախապաշարութեան ու անոտիապաշարութիւնները նրա գրչի տակ առնում են մի զարմանալի կայտառութիւն ու կենդանութիւն.— նրա «Թորոս Աղբարը», «Գրոց-Բրոց»-ը, «Հնոց-Նորոց»-ը մի մի կոթող են ժողովրդական անգիր գրականութեան: Ներսէս պատրիարքի յանձնարարութեամբ նա ճամբորդեց Փոքր-Ասիա և Հայաստան՝ հայերի մասին ճիշտ և մանրամասն տեղեկագիր ներկայացնելու: Այդ ճամբորդութիւնը Թորոս-Աղբարի մէջ նա նկարագրում է այնպէս կենդանի, այնքան պարզ ու բանաստեղծական, որ կարգացում է ինչպէս մի վէպ:—Ստուենցի Դաւթի գիւտը նրան ենք պարտական: Սրուանձտեանը մեռաւ 1892 թ. նոյեմ. 17-ին:

129. Ա. Ռ. Ա. Ի Օ Տ

Ա.

Առաւօտ է: Ինչպէս ամեն տեղ՝ այնպէս էլ Հայաստանի գիւղերում ամենքը շարժողութեան մէջ են: Գիւղացիները արդէն զարթել են այն փոքրիկ թռչնիկի ձայնից, որ գալիս նստում է երգիքների վրայ ու կանչում. «Լծէ, լծէ»: Նրանք արդէն լծել են իրանց եղներն ու դոմէշները և բաւական վարել են գետինը: Տների մէջ մատակներն ու կովերը կթել են: Ոչխարների հօտն էլ դաշտումը մատղաշ արօտներից արդէն մի քաղցր նախաճաշ է արել: Տանտիկներն էլ կովերն ու հորթուկներն էլ գուրս հանում:

Գիւղի աղջկերքն էլ խումբ-խումբ գնում են զէպի

կանանչ մարգագետինը, ծաղիկները կոխելով, ծաղիկներ քաղելով և իրար վրայ ածելով, ծիծաղելով, խայտալով: Նրանք հանդիպում են կաքաւանների երամին, լորին, արտուտիկին, որոնք խոտերի տակից թռչկոտում են թվից թուփ, ուզենալով իրար նմանիլ, դու ասա, աղջկեքը թեաւոր թրուհուններին, թէ թռչունները ոտնաթռիկ աղջկանց: Նրանք անցնում գնում են առաջ՝ բանջարներ ժողովելու և կանչելու, աղջկեքը՝ «քա՛, քա՛», կաքաւանները՝ «գա՛ւ, գա՛ւ»:

Բ.

Կուռնիք երամով կարաւան է կազմել սլաքաձև, օդի բարձր տեղերում անցնելով՝ «կոճւ, կոճւ» է կանչում: Ծառայ եմ ձայնին:

Երկարաթունք արագիլը կառուցը սրած՝ բոյնից դուրս է եկել՝ «հօդ, հօդ» ձայներով դէպի դաշտն է վազում՝ ջրի ու ցամաքի օձերը բռնելու և սպանելու:

Չորթան-տարուկը գիւղի տանիքների վրայ ու բակերի մէջ է թափնուել, որ չորթան յափշտակէ:

Կոյր բուն այս ժամանակ իր համար մի բոյն է որոնում, որ ծածկուի այնտեղ, վերջացնելով իր «Վայ վայ»-ն, որով սգում էր դիշերը, մի չորացած ծառի կամ գերեզմանաքարի վրայ նստած:

Ձկնկուլը գետերի ափերն է վազում ու «ձը՛կ, ձը՛կ» կանչելով՝ ձուկ-մուկ է որոնում կուլ տալու:

Բաղն ու սազը ջրերի վրայ նստած՝ կայտառ նաւաւ վարների պէս թռվում են ու երգում:

Սանրակատար յոպոպը անհանգիստ ոստոտում է և անդադար աղաղակում՝ «յոպ, յոպ»:

Դեղնապորտիկը փափուկ ու մաքուր, ճերմակ ու գեղին շորեր հագած՝ փոքրիկ մացառների ու թանձր խոտերի միջից գլխիկը ցոյց տալով ու թագցնելով՝ իր ձայնն է լսեցնում:

Սոխակի ձայնն էլ լսում է բոլոր երգողների ձայների հետ և ամեն լսողի ուշքը ու միտքը վերացնում:

Բարբարոս բազէն որոտացող ձայնով վեր ու վայր է

սլանում՝ մի անմեղ ու անդդոյշ աղաւնի կամ տաարակ պատառոտելու:

Անգղները, ձրի ապրող քիւրդերի պէս, մի սպանուածի հոտ առել, գնում են նրա գիւղի մսերը կողոպտելու: Ահա արծիւն էլ երևում է. նրա հզօր թևերի բաղխումից օդը շառաչելով պատռում է. բոլոր թռչունները մի անգամից լուռ են, մինչև անցնի հեռանայ այդ անմեղ ու փառահեղ թագաւորը:

Գ. Վ. Սրուանձտեան

130. ԻՄԱՍՏՈՒՆ ԶՈՒԼՀԱԿԸ

Մի թագաւոր նստած էր իր գահի վրայ: Հեռաւոր երկրից մի դեսպան եկաւ և, առանց խօսելու, թագաւորի գահի շուրջը մի կոոր գիծ քաշեց ու լուռ ու մուռն մի կողմը քաշուեց, նստեց:

Թագաւորը այս մարդու արարմունքից ոչինչ չհասկացաւ. կանչեց իր իշխաններին. նրանք էլ մի բան չհասկացան: Թագաւորը շատ վատ դրութեան մէջ էր: Նրա համար մեծ ամօթ էր, որ իր տէրութեան մէջ մի խելօք մարդ չէր գտնւում՝ դեսպանի արածը հասկանալու համար: Թագաւորը սաստիկ նեղացած՝ յայտնեց ամենքին, որ եթէ նրան պատասխան տուող չգտնուի, էլ ոչ ոքի կենդանի չի թողնի:

Թագաւորի կողմից խնդրակներ ման եկան ամեն կողմ, և վերջը մի տան մէջ գտան մի ջուլհակ (ոստայնանկ): Տեսնում են, որ այն մարդը մի անեղ նստած՝ միւնոյն ժամանակ երեք գործ է շինում. — համ իր կտաւն է գործում, համ երկու երեխայի օրօրոց է օրօրում, համ էլ տանիքի վրայ ցորեն է փռել, մօտը մի ճիւղոտ է տնկել. երբ ինքը կտաւի թելերը շարժում է՝ կտաւը գործում է, օրօրոցները օրօրում են, այն ճիւղոտն էլ շարժւելով՝ տանիքի ծոերն են փախչում, ցորենից հեռանում:

Նրանք այս բանի վրայ շատ են դարմանում: Յետոյ նրան պատմում են, թէ հեռաւոր երկրից մի մարդ եկաւ,

Թագաւորի գահի շուրջը մի գիծ քաշեց, և ոչ ոք չկարողացաւ իմանալ, թէ դրանով ինչ էր ուզում ասել: Վերկաց, գնանք. եթէ դու նրա միտքը իմանաս՝ Թագաւորը քեզ մեծ պարգևներ կը տայ:

Ջուլիակը մի քիչ մտածում է, յետոյ առնում է երկու վէզ ու մի վառիկ և գնում է հետները: Հասնելով Թագաւորի մօտ՝ վէզերը հանում է և ձգում դեպպանի առաջը: Դեպպանը գրպանից մի բուռը կորեկ է հանում ու շաղ տալիս դեանին: Ջուլիակը բաց է թողնում վառիկը, որն իսկոյն սկսում է կտցահարել կորեկը:

Այս բանը տեսնելով՝ դեպպանը տրեխները հագնում է ու սուս ու փուս դուրս գնում:

Թագաւորը Ջուլիակին հարցնում է, թէ «Այդ ի՞նչ արիր»: Ջուլիակը պատասխանում է. «Այդ մարդը եկել էր ասելու, թէ «Մեր Թագաւորը դալիս է քեզ հետ պատերազմելու, քո երկրին տիրելու. խոնարհում ես, թէ կուով ես ուզում պատասխանել»:

Եւ նրա առաջը վէզեր ձգելով հասկացրի, թէ «Դուք մեզ համար երեխաներ էք, գնացէ՛ք վէզ խաղացէ՛ք. դուք ո՛վ, մեզ հետ կռուողն ո՛վ»: Նա իր շաղ առած կորեկով ուզեց հասկացնել, թէ «Մեր զօրքերը անթիւ, անհամար են. դուք ի՞նչ կարող էք անել»: Եւ երբ ես վառիկս բաց թողի ու նրա բոլոր կորեկը կերաւ, դրանով պատասխանեցի, թէ «Մեր մի մարդը ձեր հազար մարդուն կը ջարդէ՝ գնա, պատմիր քո Թագաւորին»:

Թագաւորը այս բացատրութիւնը լսելով՝ մեծամեծ պարգևներ տուեց Ջուլիակին և ուզեց նրան վէզերի պաշտօն տալ: Բայց Ջուլիակը պարգևների մի մասովը բաւականացաւ և Թագաւորին ասաց. «Ո՛չ, Թագաւոր, թող որ ես Ջուլիակ մնամ, վէզերիդ ինչ պատիւ ուզում ես՝ տուր, միայն Ջուլիակին ու կօշկակարին էլ մարդու տեղ դիր»:

Գ. Վ. Սրուանձտեան

131. ՊԵՏՐՈՍ ԴՈՒՐԵԱՆ (1851—1872)

Դուրեանը ծնաւ 1851-ին Կ. Պօլսում. նրա հայրը դարբին էր: Մանկութիւնից նա ճանաչեց կարիքն ու նեղութիւնը իր բոլոր դաճնութեամբ: Մի կտոր հաց ճարելու համար նա ստիպուած էր յանձն առնել այնպիսի գործեր, որոնք ոչ մի առնչութիւն չունէին նրա կոչման հետ: Այդ դաճն կարիքն էր, որ վերեզման տալու Դուրեանին այն ժամանակ, երբ նա նոր էր մտել կեանքի դարունը. 21 տարեկան, հիւժուած թոքախտից, նա պիտի խոնարհէր իր գլուխը մահուան մանգաղի առաջ: Ո՛չ մէկը հայ բանաստեղծներից այնքան փայլուն ապագայ չէր խոստանում, ինչպէս Դուրեանը և ոչ մէկն էլ նրանցից այնքան նեղ, թշուառ ու կարճատե կեանք չունեցաւ, ինչպէս Դուրեանը:

Դուրեանի երգերը դաճն են ու տխուր, ինչպէս իր կեանքը. նրա երգերի հիմնական մոտիւն է հայրենիք, սէր և մահ. — մանաւանդ մահ, որի ներկայութիւնը նա զգում էր գրեթէ գիտակցութեան առաջին օրից, որի պատճառով նրա ամեն մի տողը, ամեն մի բառը տողորուած է մի անհուն թախիժով, ինչպէս այդ տեսնում ենք հետեւեալ երգի մէջ, որ ըստ աւանդութեան՝ գրել է անկողնու մէջ, հիւանդ ժամանակ:

132. Տ Ր Տ ՈՒ Ն Զ Ք

Է՛, մընաք բարով, Աստուած ու արե՛
Որ կը պըլպըլաք իմ հոգւոյս վերե...
Աստղ մ'ալ ես կ'երթամ յաւելուլ երկնից,
Աստղերն ի՛նչ են որ, եթէ ոչ անրիծ
Եւ թըշուառ ոգւոց անէ՛ծք ողբադին,
Որք թըռին այրիլ ճակատն երկնքին.
Այլ այն Աստուծոյն՝ շանթերո՛ւ արմատ՝
Յաւելուն գէնքերն ու զարդերն հըրատ...
Այլ, ո՛հ, ի՛նչ կ'ըսեմ... շանթահարէ՛ գիս,
Աստուած, խոնն հսկայ փշթէ՛ հիւլէիս՝
Որ ժպրհի ձգտիլ՝ սուղիլ խորն երկնի,
Ենեւ աստղերու սանդուղքն ա՛րալի...
Ողջոյն բեզ, Աստուած գողգոջ էակին,
Շողին, փըթիթին, ալւոյն ու վանկին,
Դու, որ ճակտիս վարդն ու բոցն աչիրուս
Խըլեցիր թրթռումս շըթանց՝ թոխն հոգւոյս,
Աճալ տըւիր աչացս, հեւք տըւիր սըրտիս,
Ըսիր մահուան՝ դուռն ինձ պիտի ժըպտիս,

Անշուշտ ինձ կեանք մը պահած ես հաքի,
 Կեանք մը անհուն շողի, բոյրի, աղօթքի.
 Իսկ թէ կորնչի պիտի իմ հուսկ շունչ
 Հոս մառախուղի մէջ համար անշուշտ,
 Այժմէն թող որ շանթ մ'ըլլամ դալկահար,
 Պըլլուիմ անուանող, մոնչիմ անդադար,
 Թող անէծք մ'ըլլամ ու կողըդ խրիմ,
 Թող յորջորջեմ քեզ. «Աստուած ոխերիմ»:
 Ո՛հ, կը դողդոջեմ, գժգոյն եմ, գժգոյն,
 Փըրփըրի ներսըս դըժոխքի մ'հանգոյն...
 Հառնչ մ'եմ հեծող նոճերու մէջ սե,
 Թափելու մօտ չոր աշնան մէկ տերեւ...
 Ո՛հ, կայծ տըւէք ինձ, կայծ տըւէք, ապրիմ...
 Ի՛նչ, երազէ վերջ գըրկել ցուրտ շիրիմ...
 Այս ճակատագիր ինչ սե է, Աստուած,
 Արդեօք դաժանի մրուրդի է գըծուած...
 Ո՛հ, տուէք հոգւոյս կրակի մի կաթիլ,
 Սիրել կ'ուզեմ դեռ 'ւ ապրիլ ու ապրիլ...
 Երկնքի աստղեր, հոգւոյս մէջ ընկէք,
 Կայծ տուէք, կեանք՝ ձեր սիրահարին հէք:
 Գարունն ո՛չ մէկ վարդ ճակտիս դալկահար,
 Ո՛չ երկնի շողերն ժըպիտ մ'ինձ չեն տար.
 Գիշերն միշտ դադաղս, աստղերը ջահեր,
 Լուսինն յար կուլայ, խուզարկէ վըհեր.
 Կըլլան մարդիկ, որ լացող մը չունին,
 Անոր համար նա դըրաւ այդ լուսին.
 Եւ մահամերձն ալ կ'ուզէ երկու բան.
 Նախ կեանքը, վերջը լացող մ'իւր վըրան:

Ի զո՛ւր գրեցին աստղերն ինձի «սէք».
 Եւ ի զո՛ւր ուսոյց բուրբուրն ինձ «սիրել»:
 Ի զո՛ւր սիւղեր «սէք» ինձ ներշնչեցին,
 Եւ զիս նորատի ցուցուց ջինջ ալին,
 Ի զո՛ւր թաւուտըներ լըռեցին իմ շուրջ,
 Կաղտնապահ տերեւ չափին երբէք շունչ,
 Որ չըլսուիին... երազըս վըսեմ,
 Թոյլ տըւին, որ միշտ ըզնէ երագեմ,
 Եւ 'ի զո՛ւր ծաղկունք, փըթիթներ գարնան՝
 Միշտ խնկարկեցին խոկմանցս խորան...
 Ո՛հ, նոքա ամենքը զիս ծաղրեր են...
 Աստուծոյ ծաղրն է աշխարհն ալ արդէն...

Պետրոս Դուրեան

133. Լ Ճ Ա Կ

Ի՞նչու ապշած են, լճակ,
 Ու չեն խայտար քու ալեակը.
 Մի՞թէ հայելոյդ մէջ անձկաւ
 Գեղունի՛ մը նայեցաւ:

Եւ կամ մի՞թէ կըզմայլին
 Ալեակքդ երկնի կապոյտին,
 Եւ այն ամպոց լուսափթիթ,
 Որք նմանին փրփուրիդ:

Որքան ունիս դու ալ՝
 Ճակատս այնքան խոկ ունի,
 Ո՛րքան ունիս դու փրփուր,
 Միլոսս այնքան խոց ունի բիւր:

Այլ թէ գողդ ալ թափին
 Բոյլքն աստեղաց երկընքին,
 Նրմանել չես կրնար դուն
 Հոգւոյս՝ որ է բոց անհուն:

Հող աստղերը չեն մեռնիր,
 Ծաղիկներդ հող չեն թոռմիր,
 Ամպերն չեն թըրջիր հող,
 Երբ խաղաղ էք դու և օդ:

Շատերը զիս մերժեցին,
 «Քընար մ'ունի սոսկ» — ըսին.
 Մին՝ «դողդոջ է, գոյն չունի»,
 Միւսն ալ ըսաւ. — «կըմեռնի»:

Ոչ որ ըսաւ. — «Հէք տըղայ,
 Արդեօք ի՞նչու կը մըխայ,
 Թերեւ ըլլայ գեղանի,
 Թէ որ սիրեմ, չըմեռնի»:

Ոչ որ ըսաւ. «Մա տըղին
 Պատուենք սիրտը տըրտմադին,
 Նայինք ինչեր գըրուած կան»...
 — Հոն հրդեհ կայ, ո՛չ մատեան.

Հոն կայ մոխիր... յիշատակ...

Ալեակքդ յուզին թող, լըճակ,

Զի քու խորքիդ մէջ անձկաւ

Յուսահատ մը նայեցաւ:

Պետրոս Դուրեան

134. Ի Մ Մ Ա Հ Ը

Եթէ դժգոյն մահու հրեշտակ

Անհուն ժպտով մ'իջնէ իմ դէմ,

Շողիանան ցաւքս ու հագիս,

Գիտցէք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ սընարըս իմ տիպար

Մոմ մը վախ ու մահադէմ,

Ո՛հ, նըշուլէ ցուրտ ճառագայթ,

Գիտցէք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ ճակտովս արտօնուած

Զիս պատանի մէջ ցուրտ գերթ վէմ

Փաթթեն, զընեն սև դադազը,

Գիտցէք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ հընչէ տխուր կոչնակ,

Թրթռուն ծիծաղն մահու դժխեմ,

Դադադս առնէ իր համը քայլ,

Գիտցէք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթէ մարդիկ այն մահերդակ,

Որք սև ունին ու խոժոռ դէմ՝

Համասըփոեն խունկ ու աղօթք,

Գիտցէք որ դեռ կենդանի եմ:

Եթ՛ յարգարեն իմ հողակոյտ,

Եւ հեծեծմամբ ու սըղալէն

Իմ սիրելիքը բաժնուլին,

Գիտցէք որ դեռ կենդանի եմ:

Իսկ աննըշան եթէ մնայ

Երկրի մէկ խորշն հողակոյտն իմ՝

Եւ յիշատակս ալ թառամի,

Ա՛հ, այն ատեն ես կ'մեռնիմ:

Պետրոս Դուրեան

135. ՀԻՆ ԷՖԷՆՏԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ՔԱՀԱՆԱՆ

—Սրբազան, սա լերան արջը երբ եկաւ:

—Լերան արջը ով է, էֆէնտի, հարցուց քմծիծաղով
մը եպիսկոպոսը, որ բան մը չէր հասկացած:

—Ա՛յ, հեռու կարգէն, սա ասորուան դարիպը:

—Տէր Յուսիկ Հայրը կը հարցնէք, էֆէնտի, ընդդի-
մաբանեց եպիսկոպոսը, շեշտին մէջ արտայայտելով դըժ-
գոհութիւնը, զոր կը զգար Աստուծոյ պաշտօնէին նկատ-
մամբ անհարկի լեզուի մը դէմ: Ու շարունակեց.

—Երեք օր է:

—Ո՞վ խրկեց:

—Ո՞վ պիտի խրկէր որ: Պատրիարքարանէն յանձնա-
բարադրով եկաւ, միւս պանդուխտը արդէն գացած ըլլա-
լուն:

—Է՛հ, ալ ասանկ ատեն հոս խրկելիք ուրիշ մարդ
չգտան:

—Ի՞նչ կայ, էֆէնտի, ի՞նչ եղաւ, ի՞նչ ըրաւ, հարցա-
պնդեց եպիսկոպոսը ականքն սրտնեղութեամբ:

—Ի՞նչ կայ մի, ի՞նչ եղաւ մի, ի՞նչ ըրաւ մի: Ինծի՛
կը հարցնէք, սրբազան: «Ականջս ունին և ոչ լսեն, աչս
ունին և ոչ տեսանեն»:

—Ի՞նչ որ կայ, կ'աղաչեմ, պարգօրէն ըսէիք, էֆէնտի,
խնդրեց եպիսկոպոսը: Այս քահանային նկատմամբ եթէ ա-
ռաջուց բան մը գիտէք, այդ ուրիշ խնդիր է:

Պզտիկ ազնուաշուք մը, որուն աչքը պատուհանն էր,
այդ լոպէին նշմարելով պանդուխտը որ խնդրաւատարէն
կ'եկէր, էֆէնտիին իմացուց:

—Ներս կանչեցէք, հրամայեց էֆէնտին:

Հայաստանցի տէրտէրը եպիսկոպոսին առջեւ խոնար-
հութիւն ըրաւ, ու ներկաները համահաւատար «ողջոյն»-ով
մը բարեկէլ յետոյ, ոտքի վրայ մնաց: Էֆէնտին նստիլ
հրամայեց: Տէրտէրը չլսելու զարկաւ: Ոտքի վրայ կեցած
էր ի յարգանս եպիսկոպոսին և ոչ թէ աշխարհականի մը:

Դիրքի փոփոխութեան հրամանը նուիրապետական բարձունքէն կը սպասէր: Պարտաճանաչ մեծարանքի այս համարձակ արտայայտութիւնը դարիպին վրայ հրաւիրեց եպիսկոպոսին բարեացակամ տրամադրութիւնը:

— Նստէ, տէր հայր, նստէ, հրամայեց դաշն ձայնով:

Տէրաէրը սրբազանին առջև խոնարհելով նստաւ:

Քանի մը վայրկեանի լռութենէ յետոյ, էֆէնտին՝

— Հրամանդդ օր տեղէն ես, տէրտէր, հարցուց, հատիկ-հատիկ արտասանելով իւրաքանչիւր վանկ:

— Տոմուզ գեղէն, պատասխանեց տէր Յուսիկ, առանց «ծառայ եմ, էֆէնտի» նախաբանին՝ որ պանդուխտներուն բերան պարտաւորիչ էր:

— Տոմուզ գեղէն, հըմ, մըթմըթաց էֆէնտին քթին տակէն: Ու բարձրաձայն.

— Է, հոս ալ գիտես ուր է:

— Ստամպոլ չէ:

— Հոն, առ ալ գիտես եղեր: Աղէկ, աղէկ: Է, Հասան փաշան ալ գիտես ո՞վ է:

Ուսերը վեր թռթռելով, երեսը պատին դարձուցած, պանդուխտը արհամարհանքով մը մըմուտց.

— Է, ես ի՞նչ գիտնամ, ո՞վ է: Ով կուզէ՝ թող ըլլայ:

Աշխարհիս երեսը շունէն շատ Հասան փաշայ կայ:

Եկեղեցականները սկսան մօրութիւն շոյել: Էֆէնտին պարտաւորութեցաւ լայնկեկ թաշկինակի մը օժանդակութեանը դիմել, արքայապիղծ յանդգնաբանութիւնը չլսած ըլլալու համար: Ազնուաշուքները քթերուն տակէն ամմա հէօսիկա փսփոացին իրարու: Էֆէնտին իր թաշկինակը ծալելով, շարունակեց ծանրութեամբ.

— Աս Հասան փաշան քու գիտցածներէդ չէ, տէրտէր: Պէշիկթաշի Հասան փաշան է:

Սպառնացայտ շեշտը զոր էֆէնտին «Պէշիկթաշ»-ին զարկաւ, թէն ժողովականներուն երեսները մթաղնեց, բայց բնաւ ներգործել չթուեցաւ Հայաստանի տէրտիրոջ վրայ, որ ալ աս անգամ պոռթկաց.

— Է, ես ի՞նչ ընեմ, որ տեղիներ կուզէ թող ըլլայ: Հա-

սան փաշա մըն ալ մեր խոստալան կայ: Եւ, ամիրա, ես քեզի բան մը ըսեմ. սասանկ սուրբ օրով մեծ մեղք է, պատարագէն ետքը անհաւատ շուներուն անունները բերան-նիս առնելով ծոմերնիս աւրելը:

Ու հաւատացեալ քրիստոնէի խղճատանքի խայթէն տանջուած, ոտքի ելաւ և եպիսկոպոսէն մեկնելու հրաման խնդրեց: Սրբազանը՝ խորհրդաւոր հարցումներուն շարժառիթը խմանալու ինքն ալ հետաքրքիր՝ խնդրուած թոյլտրուութիւնը զլացաւ:

Էֆէնտին հարցումներն ու վճիռները անայլայլակ շարունակեց, առանց շուտափոյտ դոհացում շնորհելու իր շուրջը գտնուող հետաքրքիրներուն անհամբերութեանը:

— Աս Հասան փաշան քու մէմլէֆէթիդ Հասան փաշաներէն չէ, պոռաց զրեթէ: Ու ձայնը ցածցրնելով ցածցրնելով,

— Աս Հասան փաշան, Նորին Վեհափառութեան աչքն ու տկանջն է. սորվէ:

— Է, ինձի ինչ, ամիրա, ինչ կուզէ՝ թող ըլլայ, դիմադարձեց տէր Յուսիկ, իր անհոգ անհամարանքի շեշտով: Կուզէ աչքը ըլլայ, կուզէ տկանջը, որ ծակը կուզէ թող ըլլայ:

Եպիսկոպոսը՝ այս մենամարտական հարց-պատասխաններուն սլ վերջը մը դնելու ժամանակը հասած համարելով, էֆէնտին խնդրեց, տէր Յուսիկ հօր պարզօրէն յայտնել ինչ որ իմացնել կ'ուզէր:

Էֆէնտին անդրադարձաւ որ եպիսկոպոսը այս անգամ կը զգուշանար «Ձեր վսեմութեան հրամանները հազորդել» նուիրազործեալ բանաձևին կիրառումէն: «Խըմպըլ» տէրտէրի մը կոպտութիւնը նոյն իսկ քարոզչին վրայ կ'ազդէր: Մտքին մէջ իր հեղինակութեանը դէմ կ'ղերական ըմբոստացման կասկածը ծնաւ: Բայց կը զգար թէ կացութեան տէրը ինքն էր: Նախ՝ ձեռքին հինգ մատերը շրթունքէն օդը, օդէն շրթունքը տարուրբերելով, դռնեց.

— Ժողովուրդը զրգոող ան ի՞նչ եղանակներ էին: Կու-

ըր հիմակ գնաց Հասան փաշային: Ճուռնալ եղանք, հուռնալ:

Ու հազիւ լսելի մրմունջով մը.

—Ան ինչ «ազատութիւն» է որ պոռացիր, տէրաէր: Եպիսկոպոսը, աւագերէցը, աթուակալը յօնքերնին քոստեցին: Տէր Յուսիկ առանց վարանումի պատասխանեց.

—Մեր հազարաւոր տարիներու աղօթքներն են. մեր սուրբ հայրապետներուն զբաժ ծէսերն են: Ի՞նչ, աս ժամը հայ քրիստոնէի ժամ չէ:

Ու Հայաստանցին աչքերը խորը մոլոր ժուռ ածեց եպիսկոպոսին երեսը, քահանաներուն երեսը: Բոպէ մը ամենքն ալ հիպոպրհուր ցնցուեցան: Այդ հրուռ նայուածքին մէջ Հայաստանի սպառնական ցատումը կը ցոլար: Քստմեցաւ էֆէնտին ինքն ալ: Մեղմաձայն հագագով մըն էր որ պատասխանեց.

—Ան երանելիները ուրիշ ատեն կ'ապրէին: Հիմակ դարը ուրիշ դար է: Սուրբ հայրապետները, մեռնինք նէ, անգին հողիներուս փրկութեանը կ'օգնեն. ամա աստեղ մեզի չեն ազատեր:

Ու ինքզինքը գտնելով՝ հարցուց.

—Դուն հոս մնալու եկար:

—Այնպէս է. ատեն մը մնալու եկեր եմ:

—Է, մնալու եկեր ես նէ, ան քու Տսմուզ գեղդ մոռցիր դէ, հոս խուզի գեղցի եղիր: Աստուծով նորէն գեղդ երթաս նէ, հոն ինչ կուգես նէ ան եղիր: Հոս հէմ քեզի կ'ընես, հէմ մեզի: Հոս քաղաքագէտ ըլլալու է: Ականջիդ օդ ըրէ սա պատուիրանը—Օրթագեղ՝ սկիզբն իմաստութեան, երկիւղ Հասան փաշայի:

—Անանկ է, էֆէնտի, անանկ է. շատ պատուական խրամներ, ազագակեց ազնուաշուքներու խմբերդը միանուազ:

Եպիսկոպոսը միջամտութեան հարկ զգաց:

—Բայց, էֆէնտի, ինչ ընելու է, հարցուց, դէմքը խոժոռած: Աս Հասան փաշայ է, աս Հիւսէին փաշայ է ըսելով մեր եկեղեցական արարողութիւնները փոխելու

ենք, ջնջելու ենք: Եթէ հինգ հարիւր տարի է ի վեր ատրաղաքագէտ իմաստութեան դարոցին աշակերտած ըլլալինք՝ այսօրուան օրս Հայաստանեայց եկեղեցի մնացած չէր ըլլար: Գացող պանդուխտն ալ «ազատութիւնը» կ'ըսէր, աւագերէց հայրն ալ երբ սպասաւորէ՝ կ'ըսէ, ես ալ եթէ սպասաւորեմ, պիտի ըսեմ:

—Սրբազան, սրբազան, խեղդ կանչէ որ տուն դայ, աղաղակեց էֆէնտին. ըսել ալ կայ, ըսել ալ կայ: Երսուն տարի է ես աս ժամն եմ. օր մը օրանց մէկերնիդ լսեցիք որ ազատութենէն ետքը ժողովուրդը «ամմէն» պոռայ, «տէր ողորմեա» գոչէ: Հէ:

Այս ուշադրաւ դիտողութեան վրայ մտածելու համար քանի մը ըստէ շնորհիւ յետոյ, արտոմաձայն մըմնջեց.

—Աս մէկ ամիս է ինչ կը դառնան, չիյտէք:

Յուսիս-տասնհինգի ակնարկութիւնը յուշարար ազդարարութիւն մըն էր. ազգին համար նոր ստեղծուած կացութեան ծանրութիւնը չմոռնալու գեղուցում մը: Լըջաջան երեսները, կարկեցան բերանները:

Էֆէնտին շուրջը աչք մը նետեց, դէմքերը այլափոխեալ տեսաւ: Հոգ չէր. թող իրենք ալ քաշէին: Կէս ժամ է ի վեր ինքն ալ կը տազնապէր իր իշխանութեանը դէմ ընդվզումի նշաններէն: Կը զգար թէ իր ազգեցութեանը տըկարացումը Օրթագեղին աղետաբեր պիտի ըլլար: Անգլուխ մնալով, իր թաղն ալ «անխոհեմութեան» պիտի մղուէր: Ինքն իր մէջը փրկչի կոչում զգացողի գիտակցութեամբն էր որ ուղած էր Օրթագեղը փորձանքի դէմ ապահովել: Հիմակ որ ալ նպատակին հասած ըլլալ կը կարծէր, հարկ տեսաւ մեղմանալ: Կապը կարելու չէր. ուստի խօսքն անուշութեամբ պանդուխտին ուղղեց:

—Հիմա, տէր հայր, ինծի մտիկ ըրէ որ ըսեմ, յայտարարեց: Ես ամենէն աւելի նախանձախնդիրն եմ եկեղեցական արարողութիւններու, բայց «հարկը օրէնքը կը լուծէ» ըսեր են: Ու դառնալով միւս եկեղեցականներուն, աւանացուց:

—Ես քիչը կ'ըսեմ, գուք շատը հասկցէք:

—Բայց ի՞նչպէս ընելու է, էֆէնտի, հարցուց աւագերէցն անուշութեամբ:

—Ի՞նչպէս ընելու է, հիմակ ըսեմ, պատասխանեց էֆէնտին, ու աէր Յուսիկին դառնալով, իր հրահանգները տուաւ:

—Սա «ա»ն բերնէդ կամացուկ մը կը հանես, հազարով մը: Մարդ ենք, հազերնիս կը բռնէ. ան ալ մեղք չէ ետ: «Ձառ»ը կուտես: Կուտես տէրաէր, կուտես, չէ նէ ան մեղի կուտէ: «Եղբարց մերոց» ին հազդ քիչ մը կանցնի: «Գերելոց» ին վրայէն, լիւտելով: Էֆէնտիմ, գերելոց ըլլալ չեն ուզեր նէ, թող խեղճերնին գլուխնին կենան: Փառք Աստծու, մենք ալ հայ բրիտանեայ ենք, մեղի՞ ինչու գերելոց չեն ըներ: Էֆէմ:

—Անանկ է ետ, անանկ է ետ, ձայնեց նորէն աշխարհականներու խմբերդը միանուադ. ու բարեխրատն ալ շարունակեց.

—«Եւ շնորհ յառաջիկայ» ին եկա՞ր մի, քեզի խուլա՞ն խուլա՞ն իգին, պոռա ու պոռա. կուզես նէ թող ձանդ մինչև Շնորհք էֆէնտիին տունը հասնի:

Ընդհանուր քրքիջ մը պատասխանեց այս կատակաբանութեան, որ էֆէնտիին հանգարտացմանը բարեգուշակ նշանն էր:

—Հիմակ «ընտոր ընելու է»-ն սորվեցար ետ, տէր հայր, ալ երթաս բարով: Տէր ընդքեզ ըսելով հրահանգիչ էֆէնտին պանդուխտ քահանան արձակեց:

—Էֆէնտի, յայտարարեց տէրտէրը ոտքի ելլելով, ատանկ խօսքերէն ետ բան մը չեմ հասկնար: Սրբազանը եթէ կը հաճի թող հրաման տայ, ու ալ կիրակի օրերը ես սպասաւորութիւն չ'ընեմ:

—Է, էն աղէկն ալ ատ կըլլայ, քրթմնջեց էֆէնտին սրանեղութեամբ:

Պանդուխտը եպիսկոպոսին առջև խոնարհութիւն ըրաւ, երկու քահանաներ առանձին ողջունեց, և աշխարհականներուն ալ ընդհանուր մէկ բարե մը տալով դուրս եկաւ:

ԿԱՐՄԻՐ ԺԱՄՈՒՅ. ԱՐՓԻՍԱՐ ԱՆՓԻՍԱՐԵԱՆ

136. Ա Մ Պ Ը

Ա՛մալ լուսեղէն, ուր երազներս ապրեցան,
Երկինքին մէջ, լուսնին աշխարհն արծաթի,—

Ու քեզի հետ փրշրած կ'իյնան ցիր ու ցան.

Այդ փրշրանքէն տաք տաք արցունք կը կաթի:

Բաժնըլելով քու շողերէդ մըտերիմ,

Հովերու բիրտ հարուածին տակ կը փըրթիս.

Կեանքդ երկինքն էր. հողը կ'ըլլայ քեզ շերիմ,

Ուր թաղուեցան հուր աեհնաքներն իմ սըրտիս:

Եւ կը ժրսալին վերէն արևն ու եթեր

Մեր վիշտերուն անկարեկիր ու անփոյթ,

Փայփայելով թեւերնուն մէջ նոր ամպեր,

Նոր սարսուռներ ու երազներ ջինջ կապոյտ:

Մինչ մենք զոհեր սիրոյ անհուն պապակին՝

Անձրև կու լաս դուն, ես արցունք ցաւագին:

Տիկին Սիպիլ

137. Խ Ո Ի Ն Կ Ը

Խունկը կը ծըխի խորանին առջին.

Բուրվառին մեղմիկ ճօճումովն արծաթ

Մուխի վարանք մը պըլլըւած խաչին

Մըշուշով կ'օծէ սուրբերուն ճակատ:

Պաղատանքներու սարսուռներ երկայն

Կամարներուն տակ կը մորին տակաւ,

Մոմերու գըժգոյն բոցերը լալկան

Քըթթող աչքերով կը հեան կարգաւ:

Սուրբ սիւներուն մօտ շրդարշ մը ձերմակ

Փաղտուկ հեծքերու գողով կ'երերայ,

Սիրտ մը փաթթըւած ըստուերով համակ

Խունկին պէս լըսին հըրայրքով կ'եռայ:

Խոռակը կը ցընդի բուրվառին ծոցէն
Ու եթերն ի վեր կ'ելլէ խոյանքով,
Նիւթ էր՝ բոյր կ'ըլլայ լափուելով բոցէն
Իր կեանքը ցօղուած լոյսի երանգով:

Հէք կընոջ սիրտն ալ, որ հոն կը մըլխայ,
Պիտի չազատի իր պատեանէն կուռ,
Մինչև որ հալի, լուծուի տարրանայ
Հափուելով բոցէն տենչերուն մաքուր:

Տիկին Սիպիլ

138. ՄԻՕԶՕԹԻՍ (Անմոռնուկ)

Դեռ կը լըսուէր ծառին ետեւ
Սոխակին երգն այն գիշեր,
Վարդին թերթերն հով մը թեթև
Թուփերուն տակ կը քըշէր:
Մինակ էի, լուռ և խոհուն,
Քունն աչքերէս կու տար խայս,
Միտքըս կ'երթար հոն այդ պահուն,
Ուր կը թեւեն սիրտեր կոյս:
Ու կ'իջնէի բարձունքէն վար,
Միտքս դատարկ, սիրտս սին,
Զի երկինքի լոյսերն հազար
Հոգւոյս ոչինչ կը խօսին:
Գըրքի էջ մը բացի իսկոյն
Ինձ համար շատ թանկագին,
Եւ լեցուեցաւ հոգիս անհուն
Արցունքներով դառնագին:
Փունջը գրտայ, ոհ, փունջն այն սուրբ
Այն պաշտելի ձեռքին ձօն,
Եւ կարդացի գիրերով նուրբ
«Զիս մի՛ մոռնար» գրուած հոն:

Ծառն ունէր շուք, երկինք՝ նըշոյլ
Հըճակին մէջ սարսըռուն,
Ուր կը պարէր սիւզն հեղասոյլ
Հետ եթերին կայծերուն:
Այլ, ուր իր ձեռքն, ուր իր պատկեր,
Ո՞ւր սիրող սիրտն այդ տաքուկ,
Ո՞ւր սև աչքերն իր լուսայեռ,
Ո՞ւր անուշ ձայնն իր փափուկ:
Արդ կը ծածկէ ցուրտ գերեզման
Ձեռքն որ տըւաւ այդ նըւէր:
Սիրտն, որ ըզգայ, ոհ, շատ այնքան,
Հոգերուն տակ է սառեր:
Եւ դուն հոս ես, միօգօթիս,
Ո՞վ իր սիրոյն սին պատկեր,
Անոր սըրտէն ինձ կը խօսիս,
Մինչ իր շըրթունքն է լըռեր:

Տիկին Սիպիլ

139. ՁԿՆՈՐՍ

Տիրան մտաւ ծառի ստուերին մէջ, ու աջ թևով բունը
գրկած, ճակատը յենեց երկու ճիւղերու միացման անկիւ-
նին. և այդպէս կէս մը հողին, կէս մը ծառին, կէս մըն ալ
դատարկութեան վրայ առկախ՝ անշարժ մնաց:

Վարը, ափին մօտիկ, ցիր-ցան չեչոտ ժայռերու շըր-
շանակի մը մէջ ձկնորսի փոքրիկ նաւակ մը կեցած էր:

Տիրան անսովոր հետաքրքրութեամբ մը կլանուած՝ իր
բարձունքէն կը դիտէր ձկնորսին զգգուած մօրուքը, այ-
բուած դէմքը, ձերմակ մազերը, բաց թաւ կուրծքը, մին-
չև սրունքները բորիկ ոսկրուտ ոտքերը, մաշուած ու թաց
շալւարին լայն ծալքերը, ու կարկտուած մինթանին գոյ-
նըզգոյն կտորները:

Ծերուկը կրծուէր, կ'ենէր, կը կրծկըւէր. թևի վար-
պեա շարժում մը—և ուռկանը բացուող հովհարի մը
պէս կը փռուէր օդին մէջ. չըռփ. ու կապարէ գնդակ-
ներու շրջանակը կ'անձրեւէ ջուրին վրայ, իրեն հեա
ցանցը դէպի յատակը քաշելով:

Երբեմն պարապ կ'ենէր ուռկանը, երբեմն քանիմը
ձուկ, որոնք ճարպիկութեամբ կը բռնէր ալետրը ու կը
նետէր նաւակին փորը, ուր ծովուն ջուրը ներս էր ծծուեր
ու թեթև մը կ'օրօրուէր:

«Երկու ձուկ, չէ, երեք է»։ «հը՛, քարին առաւ», «խեղճ
ծերուկ, յոգներ է», «խեչափան, խեչափառ»։ Եւ ուրիշ
ոչինչ մտածել չէր ուզեր:

Մտածումներու այս արուեստական սպանումէն այն
ատեն միայն սթափեցաւ, երբ ձկնորսը ուռկանը նաւակին
քիթը փռեց, թիերը ձեռք առաւ, ու քանի մը ճարպիկ
շարժումով ժայռերու մէջէն դուրս ելաւ ու մտաւ փոք-
րիկ հրուանդանին ետեւը:

Տիրան նայեցաւ շուրջը. արևը հորիզոնին կը քսուէր:
Ժամեր էին անցեր:

Հեռացաւ ծառէն, և յարմար տեղէ մը ուրիշներու
ոտքի հետքերէն օգտուելով բարձր ափէն իջաւ ծովուն
եզրը աւազին վրայ, ուր արդէն բոլորովին սառուերի մէջ էր:

Անգամ մը—երկու գնաց ու եկաւ խիճերուն մէջ ձեռ-
քի գաւազանովը ծովափի թաց փոքրիկ քարերը խշրա-
ցընելով: Վերջը ջրերու գերկէն դուրս նետուող տափակ
ժայռերու վրայէն մէկէն միւսը ցատկելով բաւական հե-
ռացաւ եղերքէն: Ծունկի եկաւ, ու սկսաւ փայտովը ժայ-
ռի թաց ու մամռատ եզերքին փակած ոտորէ մը փրցընել:

Պինդ էր. գաւազանին ծայրը քարին ու կենդանիին
մէջ անցուցած բոլոր ուժովը աշխատելու վրայ էր, երբ
իրէն քիչ մը հեռու ծովուն մէջ բան մը ճողրեց և ջուրի
կաթիլներու ամբողջ մանեակ մը շարուեցաւ իր դէմքին,
գլխուն ու կրծքին վրայ:

Շանթ

140. ԹՈՒՂԹ ԲԱՅ ԱՆՈՂ ՄԱՅՐԸ

Թանձր ու թուխ ամպերը առեր էին երկինքը: Եւ
իրիկունը թէև այնքան ուշ չէր դեռ, բայց պարտէզը ծա-
ռերուն տակ մութի նուրբ քող մը տարածուած էր արդէն
ամպերէն ծորող. մանաւանդ հսկայ չինարի երկար ու խիտ
ոստերուն ներքև:

Հոտ, ճիշտ ծառի բունին կից, լայն գորգի մը վրայ
ծալլապատիկ կուշ էր եկեր «պառաւ. ու հնար եղածին
չափ ինքն իր վրայ կըքած՝ ձեռքի խաղաթուղթերը կանո-
նաւոր սողերով իրարու տակ կը շարէր. դանդաղ, լոռ,
լոռ, խորհրդաւոր. ու թեթև մը դողացող ձեռքով:

Թուղթ կը բանար:

Իր աջ կողմը ամբողջ հասակովը դէմքին վրայ փր-
ուեր էր Հրանտ. և թև ու կրծքով բարձի մը մէջ խրած՝ ու-
շաղիւր կը հետէր մօրը ձեռքերուն:

—Նայէ, բաղդը նորէն թևիդ տակ ինկաւ. նկատեց
կինը նոր բացած թուղթը մատնանիշ ընելով: Բաղդաւոր
տղաս. մինակ գլխուդ վրան քիչ մը նեղութիւն կայ. ատ
աղւոր չէ. մէկ ալ չեմ հասկընար սա երկու շէկերը քեզ-
մէ ի՞նչ կուզեն. սա շէկ մարդը ու սա շէկ կինը, որ ձախ
կողմէդ չի հեռանար. շէկերէն զգոյշ եղիր, մանչս. ամեն
կնկան ահանջ մի կախիր. Աստուած պահէ քեզի անոնց
փորձանքէն:

Հրանտ ժպտեցաւ. շատ աղէկ կը հասկընար մօրը
աղնարկները:

—Իսկ ճամբորդելու մասին ոչինչ չէն ըսեր թուղ-
թերդ. հարցուց յանկարծ:

—Ի՞նչ ճամբորդել. դարձաւ կինը գաւակին՝ շէշտ անոր
դէմքին դամելով աչքերը:

—Նա, չգիտեմ, դէպի շէկերու աշխարհը:

—Ձէ՞ որ դեռ երկու-երեք ամիս ժամանակ ունիմ
կ'ըսէիր:

—Այո՛. բայց, է, ո՞վ գիտէ, դորձեր կրնան պատահիր,

անակընկալ պատահարներ, մարդ կըստիպուի շտապելու...
Բայց նշմարելով, որ մայրը անհանգստանալու սկսաւ,
իսկոյն փոխեց տոնը.

— Իմ հարցուցածս ալ այդ է միայն, մարիկ. կ'ուզէի
զիտնամ, տեսնենք, թուղթերդ ինչ կ'ըսեն:

— Ճամբանդ, ճամբադ դեռ շատ հեռուն է. տես, շար-
քին միւս ծայրը. ըսաւ պառաւը հոստատ ու վճռական:

— Հա՞. ուրեմն աղէկ:

Մայրը շարելը աւարտեց. երկու ձեռքերը իրարու
վրայ գոգը դրած՝ պահ մը լուռ սկսաւ զիտել խորին ու-
շադրութեամբ առջևը փռուած թուղթերուն գաղտնիքը.
և քիչ մը վերջը սկսաւ նորէն հատիկ-հատիկ մեկնել.

— Ինչպէս ըսի գլխուդ վերի գին շատ մտմտութեամբ կայ.
մտմտութեամբ սիրտ կը մաշէ, ճահիլի բան չէ. և այդ մտմտ-
ութեան ալ, նայէ՛ հեռուններէն կու գայ վրադ. ախ. եթէ
անգամ մը ձեռք վերցնէիր այդ հեռուններէն: Ուրիշ բան
մըն ալ, որ չեմ հաւաներ, տես, չորս գիւղ բոլոր ուրիշ գոյ-
նի թուղթեր են. կարծես օտար, պաղ շրջանակի մը մէջ,
որ քու գոյնիդ չի յարմարիր:

— Է՛, ինչ փրատ ունի, մայրիկ. աւելի աղէկ. զանա-
զան գոյները իրարու բով աւելի սիրուն կերակայ:

Կերակայ, այո՛: Ա՛խ, գաւազ. մի խաբուիր, մարդ իր
շրջանակէն դուրս գալու չէ: Երջանիկը ան է, ով իր գոյնի
մարդոց հետ՝ իրեն սովորական շրջանակին մէջը կը դառ-
նայ: Իր շրջանակէն դուրս շատ բան սիրուն կրնայ ե-
րևար. միայն, հաւատա՛, ոչ իրեն համար: Ամեն մարդ իր
գոյնին մէջ:

Հրանտ, որ մինչև հիմա անփոյթ՝ ժամանցի համար
միայն մօրը կը լսէր, վերջին խօսքերուն աղամայ բար-
ձրացաւ քիչ մը բարձէն. ու աչքերը յամառ սևեռեց մօրը
հանդարտ ու տխուր դէմքին, ուր վշտերն ու անցեալը
յարմարուելու ու համակերպելու անջինջ դրոշմը զարկեր
էին:

Առանց որդուն շարժմանը մասնաւոր ուշ դարձնելու՝
կը շարունակէր ան իր գուշակութիւնները, որը աւելի իր

արտէն քան թուղթերէն կը կարդար: Բայց Հրանտ ալ չէր
լսեր ոչինչ:

Ամպերու ու ծառի խորհրդաւոր կէս-մութին տակ,
շուրջի գաղջ ու ճնշող օդի լուսեան մէջէն մօրը հատու,
յագակ ու արտում շեշտերը պատգամի մը պէս իր ուղեղն
էր թափանցեր:

«Երջանիկը ան է, ով իր գոյնի մարդոց հետ, իրեն
սովոր շրջանակին մէջը կը դառնայ»...

Շը՛շշ. տաք հովը յարձակուեցաւ յանկարծ ծառի
թաւ ճիւղերուն մէջ. ու կիսաշոր, դեղնակարմիր տերե-
ւերու անձրև մը տեղաց վար. բանի մը հատը երերաւկա-
լով ու գողգող եկան նստեցան թուղթերուն վրայ:

Շանթ

ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

141. ՋՐԱՀԵՂՁԸ

Ներս վաղեցին մանուկները
Ու կանչում են հորն ըշտապ.
—Այի, ապի, եկ, մեր թօրը
Մեռել հանեց գետի ափ.
—Սուտ էք ասում, շան լակոտներ,
Գոռաց հայրը ահաբեկ—
Ըսպտեցէք դուք հալա դեռ,
Մեռեին յետոյ կրտսնէք:

—Դիւան կըգայ— ջուղաբը տուր,
Ցաւի միջում կըմընամ...
Հընար չըկայ. բեր, այ կընիկ,
Շորերըս տուր, մի գընամ:
—Ո՛ւր է մեռելն:—Ա՛յ ապի, ա՛յ,
Ճիշտ որ գետի եզերքին,
Թաց թօռի մօտ, գետնի վըրայ
Տարածուած էր մի մարմին:

Չարհուրեի գիական ուռել,
Կապուտակել էր այլանդակ.
Արդեօք տանջուած մի թշուառ էր
Հանգիստ գըտած ջրի տակ.
Մի գետակուր ձըկնորս էր այն,
Թէ գիւնեմոլ մի ջահէլ,
Թէ անըզպոյշ վաճառական
Հարամու էր պատահել...

Ընչի՞ն է պէտք. աչք ածելով
Ըշտապում է գիւղացին
Ոտից բըռնած, ետ քարշ տալով,
Ջուրն է տանում խեղդուածին:
Ու թիակով գետի եզրից
Ջուրը հըրեց նա նըրան,
Ու գիակը գընաց նորից
Փընտրի խաչ ու գերեզման:

Մեռեին երկար ջրի միջին
Ցած էր իջնում ճօճելով,
Աչքով ճամբեց մեր գիւղացին
Ու տուն տարձաւ կանչելով.
—Դէսը կորէք, այ լակոտներ,
Եկէք, բան տամ ձեզ—տանեմ,
Ամա թէ որ ձէն էք հանել,
Հոգիներըդ կըհանեմ:

Գիշերն ուժգին բուք վերկացաւ,
Գետն ելնում է, որոտում...
Մարխը արգէն այրուեց, հանդաւ
Լուռ ու ծըխտտ խըրճիթում:
Ողջ քընած են: Անքուն պառկած
Միտք է անում գիւղացին...
Բուքն ունում է... մին էլ յանկարծ
Լուսամուտը բախեցին...

—Ո՞վ ես:—Ներս թող, այ տանտէր, ներս...
—Ա՛յ ներս ու քեզ չօռ ու ցաւ.
Ի՞նչ ես շըրջում Կայէնի պէս,
Ո՞ր սատանէն քեզ բերաւ:
Ի՞նչ անեմ քեզ ասա, հիմի.
Տեղըս նեղ է, տունը մուժ.
Ու ծոյլ ձեռքով, տըրտընջալով
Բաց է անում լուսամուտ:

Յողում է լոյսն ամպի տակից-
Ահա կանգնած... մի մերկ մարդ-
Ձուր է հոսում նըրա միջքից,
Բայց են աչքերն ու անթարթ:
Կախ են ընկած բազուկները,
Ողջ կարկամած սոսկալի.
Ուռած մարմինն քառանդները
Կըպած՝ սեխն են տալի...

Ահից մարեց՝ ճանաչելով
Իր մերկ հիւրին նա յանկարծ.
Փեղկը դարկեց: Նա դողալով
—Այ դու ճաքես, քըրթմընջաց-
Ամբոխուեցին մըտքերը մութ.
Մինչև լոյսը նա դողում,
Մինչև լոյսը լուսամուտ
Բախում էին ու բախում:

Ամբոխն անդ զրոյց ունի,
Թէ այս դէպքից զիւղացին
Ըստասում է ամեն տարի
Միշտ նոյն օրը խեղդուածին:
Խառնում է օրն առաւօտից,
Գիշեր դալի բուք ու մութ,
Ու խեղդուածը ամբողջ գիշեր
Բախում դուռն ու լուսամուտ:

ՊՈԻՇԿԻՆ. Թարգ. Յովհ. Թումանյան

142. ՄՊԻՏԱԿ ԶԳԵՍ

Անճրգ, խայտառակ մահուան մատնուած,
Հունդարացի կոմսը շղթայակապ էր.
Նա օգնել ուզեց իր խեղճ հայրենեաց.
Հպարտութիւնը խիստ վրդովուած էր:
Նա ստրուկներէն, հոգով ստորացած՝
Վաղուց անողորմ թըշնամի դարձաւ,
Եւ միշտ կռուելով ընդդէմ այս չարեաց,
Կոմսը կախուելու դատապարտուեցաւ:
Հաղիւ նա եղաւ քսան տարեկան,
Բայց պիտի մեռնէր: Մահը չարիք չէ,
Այլ սփոթիչ է վըշտին հոգեկան:
Բայց մեռնել անարգ, խայտառակ մահով,
Կախադան ելած, ծաղր ու ծանակով,
Դառնալ կերակուր սև ապուաների—
Ահա նախատինք, չարիք սոսկալի:
Առաւօտը նա մօրը գրկելով,
Ասում էր տրտում՝ «Մայր, ֆինս բարով,
Ահաւասիկ ես միակ որդիդ,
Մատաղ հասակիս դատապարտուած եմ
Կարճ օրեայ կեանքից ես անջատուելուն.
Անհետ պիտ կորչին ինձ հետ իմ անուն
Եւ իմ պատիւը: Խնդրում է որդիդ,
Մայր, որ դու փրկես քո խեղճ գաւակիդ:
Ո՛չ պատերազմի փոթորիկներում
Ահ չեմ գգացել, ոչ ծըխում, հրում.
Բայց վաղուան օրը ելած կախադան,
Ես պիտի դողամ տերևի նըման»:
Մայրը ասում էր, մխիթարելով
«Դէհ չվախենաս, սիրած գաւախս,
Ես պալատ կ'երթամ, և ապերսելով,
Արցունք կըթափեմ. ես իմ լացովը
Արքայի սիրտը, դուրթը կը շարժեմ,

Եւ առաւօտը, երբ կը տանեն քեզ
Դէպի կախաղան, սլաշտգամի վըրան
Թէ սե զգեստով կանգնած լինիմ ես,
Գիտցիր, զաւակս, անխուսափելի
Քեզ մահ կը լինի:
Ո՛հ ապաքէն, դու հսկայի նրման
Յառաջ պիտ գընաս մահիդ յանդիման:
Հօ քո արիւնը հունգարական է:
Իսկ թէ սպիտակ շոր իմ վրաս տեսնես,
Գիտցիր, որ մայրդ իր արցունքներով
Զաւակի կեանքը դարձրեց ապահով:
Թո՛ղ դահիճներից դու բռնուած լինիս,
Բայց երբէք, որդեակ, չդողաս-ոտրսիս:
Կոմսը գիշերը հանգիստ է լինում,
Եւ ամբողջ գիշեր մնում է քնած.
Իր երազներում նա մօրն է տեսնում,
Պատշգամի վըրայ՝ սպիտակ շոր հագած:
Գուժկան զանգակի ձայնն է զօղանջում,
Վազում են մարդիկ: Հանդարտ քայլերով
Եւ շրջապատուած պահապաններով
Շղթայած կոմսը առաջ է գնում:
Քանի՛-քանի՛ աչք պատուհաններով
Արցունք են թափում կոմսի յետևից,
Ինչքան ձգում են կանացի ձեռքեր
Վերջին բարեկի նորան ծաղիկներ.
Բայց կոմսը ոչինչ բան չի նըկատում,
Դէպի հրապարակ է միայն նայում.
Այնտեղ պատշգամում մայրն է կանգնած.
Հանգիստ, անվրդով, սպիտակ շոր հագած:
Ո՛հ, կոմսի սիրտը թընդաց խիստ ուժգին.
Դէպի հրապարակ համարձակ քայլով
Ընթացաւ կոմսը, ժպիտն երեսին,
Անտրտում վերե բարձրացաւ փութով,
Զուարթ և ուրախ դահճի մօտ գընաց
Եւ մինչև անդամ կախուելիս ժրպտաց:

Բայց ինչո՞ւ մայրը սպիտակ էր հագուել.
Ո՛հ, խաբէութիւն: Այսպէս կարող էր
Սուտ խօսել մի մայր, սոսկ բեկուած անից,
Որ իր գաւակը չստրսէ մահից:

Թարգմ. ոտանքէնից

143. Մ Ո Ի Ր Ա Յ Կ Ա Ն

Ես անցնում էի փողոցով... Ինձ կանգնեցրեց մի ծեր,
հալից ընկած մուրացկան: Աչքերն արտասուալից, ուռած
ու կարմրած, շրթունքները կապտած, հագին լաթեր, մար-
մնի վրայ անմաքուր վէրքեր...

Օ՛, ինչ այլանդակ կերպով մաշել-կերել էր այդ ան-
բաղդ արարածին աղքատութիւնը:

Նա ինձ պարզել էր իր կարմրած, ուռած ու կեղտե-
րով ծածկուած ձեռքը... Նա հառաչում էր, նա խեղդուած
ողորմութիւն էր աղերսում:

Գրպաններս սկսեցի տակն ու վրայ անել... Բան չը-
գտայ— ո՛չ փող, ո՛չ ժամացոյց, ո՛չ էլ նոյն-խսկ թաշկինակ...
հետո ոչինչ չէի առել... Իսկ մուրացկանը շարունակ սպա-
սում էր... և նրա կարկառած ձեռքը թոյլ կերպով երե-
ւում ու ցնցւում էր:

Ինքս ինձ կորցրած, շփոթուած՝ ես ամուր սեղմեցի
այդ զոդդոջուն, այդ կեղտերով ծածկուած ձեռք... «Թո-
ղութիւն արա, եղբայր, ես ոչինչ չունիմ»:

Մուրացկանն իր կարմրատակած աչքերը յառեց վրաս:
Նրա կապտած շրթունքները քմծիծաղ տուին, և նա էլ իր
կողմից պինդ սեղմեց իմ սառած մատները:

«Է՛հ, ի՞նչ արած, եղբայր,— ծամծմեց նա.— դրա հա-
մար էլ շնորհակալ եմ. այդ էլ մի ողորմութիւն է, եղ-
բայր»:

Ես հասկացայ, որ ինքս էլ ողորմութիւն ստացայ իմ
եղբօրից:

Տարգմանել

144. Ա. Ղ. Ա. Ի Ն Ի Ն Ե Ր

Ես կանգնած էի սևադագմա բլրի զապաթին: Իմ առաջ մերթ ոսկեփայլ, մերթ արծաթափայլ շողշողում էր ծովի պէս սփռուած հաճարի հասուն արաբ: Բայց այդ ծովը չէր ծփում. նրա երեսին չէին խաղում անհանգիստ ալիքներ: Օդը խեղդուկ ու անշարժ էր և գուշակում էր մի մեծ փոթորիկ:

Իմ շուրջը գեռ ջերմ ու աղօտ լոյս էր սփռում արեգակը. բայց այնտեղ, արտի այն կողմը, ոչ այնքան հեռու, մուգ-կապոյտ ամպակոյտը բռնել էր երկնակամարի ամբողջ կէտը:

Ամեն ինչ շունչը կտրել... ամեն ինչ թափացել, նուազում էր արևի վերջին չարագուշակ ճառագայթների սակ: Չէր երևում ոչ մի թռչուն, ոչ էլ գէթ ձայն էր լսում: Ծնձղուններն անգամ թագ էին կացել: Միայն մի տեղ, մօտերքում, ջրածաղկի մենաուոր, խոշոր տերևը յամառ կերպով շրջուն ու շշուկ էր բարձրացնում:

Ափսիսդի սաստիկ բուրմանքը բռնել էր հանգերը: Ես նայում էի կապտադոյն ամպակոյտին... և սիրտս խռովում, նեղանում էր: Դէ, շուտ արա, մտածում էի ես. փայլիր, փայլատակիր, ով ոսկի օձ, ճայթիր, գրգռ, ով որոտ. շարժուիր, գլորուիր, երկիր թափուիր՝ ով չարագէտ ամպակոյտ, վերջ տուր այս թախծալի հեծութեանը:

Բայց ամպակոյտն անշարժ էր: Նա առաջուայ պէս ճնշում էր լուռ ու մունջ երկիրը... և միայն կարծես աւելի ուռչում, մթնանում էր:

Ահա նրա միագոյն, կապուտակ երեսին մի բան սպիտակին տալով՝ սահուն ու հաւասար սլացաւ առաջ. սլացողը կարծես մի սպիտակ թաշկինակ կամ ձիւնի քուլայ լինէր: Բայց դա մի սպիտակ աղաւնի էր, որ թռչում էր զիւղի կողմից:

Նա թռաւ, թռաւ, միևնոյն ուղղութեամբ... և սուղուեց անտառի յետեր:

Անցաւ մի քանի վայրկեան: Նոյն անողոր լուսթիւնը

շարունակւում էր: Բայց ահա արդէն երևում են երկու թաշկինակ. ձիւնի երկու քուլայ, որոնք յետ են դառնում: Դրանք երկու սպիտակ աղաւնիներ են, որոնք հաւասար թռիչքով դէպի տուն են թռչում:

Վերջապէս, փոթորիկն էլ ճայթեց—և սկսուեց տարերքի աղմկալից խաղը:

Ես վազեմազ հագիւ տուն հասայ:

Քամին աղմկում, կատաղի պտոյտներ է անում: Ցած իջած, շէկ-շէկ ամպերը, կարծես գլխորուած լարերի պէս թռչում սլանում են դիւսափայր: Շփոթ, աղմուկ—ամեն ինչ իրար խառնում, իրարով է անցնում: Անձրևի սաստիկ տարափը, օրօրուող սիւնների ձև առած՝ շրջաւորով թափւում է գետին: Կայծակները հրականչ փայլատակումներով աչք են կուրացնում. ընդհատուող որոտը արաքում ու զղրգում է, կարծես թնդանօթներ լինի արձակելիս: Օդում ծծմբային հոտ է փչում...

Իսկ կտուրի ծածկի տակ, երգիկի հէնց ծայրին, իրար կողքի նստած են երկու աղաւնի. նստած է համ նա, որ թռել էր իր վարուժանի յետեից, համ նա, որին հետը բեւել էր և, շատ կարելի է, ազատել նրան կուրուստից:

Երկուսն էլ մէջքերն ուղղել են, և ամեն մէկն իր փորձիկ թևով զգում է դրացու թևի մեղմ շփումը...

Բազդաւոր են նրանք: Նրանց նայելով՝ ես էլ ինձ բազդաւոր եմ զգում... Թէև ես մենակ եմ... մէն-մենակ, ինչպէս և միշտ:

Տուրգենև

Յ Ա Ն Կ

I. ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԲԱԺԻՆ

- (1) Խաչատուր Աբովեան.
2. Առաջաբան.
3. Հայրենի հողը.
4. Երևանի բերդը.
5. Աղասու մօր նամակը.
6. Աղասու կնոջ նամակը.
7. Զմեռ.
8. Զանգի.
9. Էջն ու բլրուր.
10. Գիծն ուսումնարանում.
11. Սոխն ու սխտորը.
- (12) Ստեփաննոս Նաղարեան.
13. Ս. Սահակ.
14. Մայրենի լեզու.
- (15) Գամառ-Քաթիպա.
16. Խելը և խորամանկութիւն.
17. Քահանայ.
18. Արաքսի արտասուքը.
19. Ինձ համար չէ.
20. Երգ պանդուխտ պատանեկի.
- (21) Միքայէլ Նալբանդեան.
22. Հայաստանի պանդուխտը.
23. Աղքատ կին.
- 24. Երգ աղատութեան.
- (25) Պերճ Պոռեան.
26. Զմեռ.
27. Դարուն.
28. Ամառ.
29. Աշուն.
- (30) Գաբրիէլ Սունդուկեան.
- » Պէպօ.
31. Դեկ երգումը.

- (32) Սմբատ Շահազիզեան.
33. Երազ.
34. Աշտարակ.
35. Գիշեր.
- (36) Գէորգ Բարխուդարեան.
37. Զօն.
38. Արձագանք.
- (39) Բաֆֆի.
40. Մի սրտակեր Ռուս-Թուրք պատերազ.
41. Ռշտունցի.
42. Լուսաւորչի տոնմը.
43. Արաքս.
- (44) Ղազ. Աղայեան.
45. Արութիւնի աղօթքը.
46. Զմեռն է.
47. Աշուղ.
48. Աշուղների մրցումը.
- (49) Շիրվանզադէ.
50. Հրդեհ նաւթահանքում.
51. Հողեհաց.
- (52) Մուրացան.
53. Երկու ճամբորդ.
54. Խորհրդաւոր միանձնունի.
- (55) Լէօ.
56. Թաթախման երեկոյ.
- (57) Կոստանդին Մելիք-Շահնազարեան.
58. Իմ պանարամը.
59. Էջը Եւրոպայում և Կովկասում.
- (60) Երգչի անէծքը.
61. Անգրագէտ.
62. Գարուն.
63. Հատիկ.
- (64) Մայրերը.
- (65) Ողորմած եղէք.
66. Արծիւն ու ճիճուն.
67. Թէ շրջում եմ.
68. Մարգարէ.
69. Հրեշտակ.
70. Երբ մեզմ ծփում է.
- (71) Լօռի.

Հ. Եւթիմի

Ս. Ստեփան

Ս. Եւթիմի

Լ. Բաշա

72. Իգիթի սպանութիւնը.

73. Համերգ.

74. Այվազովսկու նկարի առջև.

75. Մայրիկիս.

76. Գիշեր.

77. Ձմեռ.

78. Մաճկալ.

79. Թարթար.

80. Լաւար սարը.

81. Սար գնալը.

82. Համբարձման գիշեր.

II. Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն

83. Կառավարութիւնը հին հայոց մէջ.

84. Հողագործ. և առևտուրը հայոց մէջ.

85. Մեհրուժ. Արծրունի և Ս. Բազրատունի.

86. Ե. դարու հայ կանայք.

87. Վասակի վերջին օրերը.

88. Վահան Մամիկոնեան.

89. Վահանի մարգպանութիւնը.

90. Զրօրհնէքը Ռուբէն թագաւորի օրով.

III. ՃԱՄԲՈՐԴԱԿԱՆ

91. Այց Լեմբերգի հայերին.

92. Դէպի Անի.

93. Կարին կամ Էրզրում.

94. Հնդկաստանի հայերը.

95. Մի պտոյտ Նազասակի փողոցներում.

IV. ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

96. Գնչուներ և հայ բոշաներ.

97. Եւրոպացոյ կարծիքն հայոց մասին.

98. Ելիսէեվի կարծիքն հայոց մասին.

V. ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆ

99. Գողթան երգեր.

100. Ի Լեոն որդի Հեթմոյ.

101. Սասունցի Դաւիթ.

102. Սասունցի Դաւիթ բաշագործութիւնը.

VI. Ա Շ Ո Ւ Ղ Ն Ե Ր

103. Քուչակ Նահապետ.

104. Սիրոյ երգեր.

105. Խրատական.

106. Պանդուխտի.

107. Սայեաթ-Նովա.

108. Խրատ.

109. Դուռն էն գլխէն խմաստուն ես.

110. Երգչի պարտաճանաչութիւնը.

111. Ասում ես զիմացիր.

112. Էջմիածին.

113. Պանդուխտ առ Կոունկ.

114. Երգ Շինականաց.

VII. ՎԵՐԱԾՆՈՒՆԴ ԵՒ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԲԱԺԻՆ

115. Վենետիկի և Վեննայի Միթթարեաններ.

116. Ղևոնդ Ալիշան.

117. Նաւասարդի տօները.

118. Սահակ Կաթուղիկոս.

119. Պրպուրն Աւարայրի.

120. Ծերենց—Յ. Շիշմանեան.

121. Յովնանի տեսիլքը.

122. Կիլիկիոյ վիճակը ԺԱ. դարում.

123. Մկրտիչ Պէշկիթաշեան.

124. Եզրայր եմք մեք.

125. Գարուն.

126. Յակոբ Պարոնեան.

127. Մեծապատիւ մուրացկաններ.

128. Գարեգ. եպ. Սրուանձտեան.

129. Առաւօտ.

130. Իմաստուն Զուհակը.

131. Պետրոս Դուրեան.

132. Տրտունջք.

133. Լճակ.

134. Իմ մահը.

135. Հին էֆէնտին և նոր քահանան.

136. Ամպը.

137. Խունկը.

138. Միօգօթիս (Անմոռնուկ).

139. Ձկնորս.

140. Թուղթ բացանող մայրը.

VIII. ՌՈՒՍ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

141. Զրահեղձը.

142. Սպիտակ զգեստ.

143. Մուրացկան.

144. Աղաւնիներ.

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

Երես	ս ո ղ	սպառած է	պէտք է լինի
41	2	Հայերը,	Հայրը,
44	3	մէ	մի
59 ներք.	11	հասաց	հասայ
76	4	այն	այն
82	11	ոստով	ոսկով
145 եր. մի քանի օրինակներում ութ երես- ներին թւերը խառնուած են, սկսուած է 142-ից և վերջացրած 155-ով. պէտք է ըս- կուելի 146-ից և վերջանայ 159-ով.			
227	4	զերկիրս	զերկիր
228	33	Քէվանտ	Քէրվանտ
251	2	215	115
257	1	1826—1891	1820—1901
258 ներք.	16	երգերով	կրկերով
266	16-րդ տողից յետոյ պէտք է լինի ի խաչին թեկն թոյս ու հասայ.		
273	18	Ձեր	Ծեր
276	1	1827	1828
278	վերջ. տող	բոլոր	խոշոր

Մամուլի օակ էն եւ շուսով լոյս կը տեսնեն.

I. Պատմամեթոդական փերականութիւն. մեծերի և միջ-
նակարգ դպրոցների համար:

II. Համառօտ փերականութիւն ծխական և պետա-
կան դպրոցների համար:

Պատրաստ է տպագրութեան համար «Հայ-հեղինակ-
ների» II հատորը:

Գ Ի Ն Ն Է 1 Բ Ո Խ Բ.

Դիմել թիֆլիզ՝ յօրինողին Коммерч. Училище և կամ
թիֆլիզի գրավաճառներին:

Հայաստանի Ազգային գրադարան

NL0420687

65043

